

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA
MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG`BEK NOMIDAGI O`ZBEKISTON
MILLIY UNIVERSITETI**

Norq`ul Bekmirzaiev

**NUTQ MADANYATI
VA
NOTIQLIK ASOSLARI**

(O`q`uv q`o`llanma)

**Toshkent
O`zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti 2007**

Mirzo Ulug`bek nomidagi O`zbekiston Milliy universiteti Ilmiy metodik kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Notiqlikdan sabog` olishga undovchi mazkur q`o`llanma Respublikamizdagi barcha Oliy o`quv yurtlari va kollej talabalarini, litsey va maktab o`quvchilarini nutqiy kamchiliklarsiz ona tilida to`g`ri va ravon so`zlab fikrini etkazishda yordam beradi. Kitob filolog va jurnalistlarga, teleradio jurnalistlariga, huquqshunoslarga, huquqni himoya qilish idoralari xodimlariga, shifokor va hamshiralarga hamda shifo maskanlari xodimlariga ham kerak bo`ladi.

Shuningdek, Notiqlik san`ati bilan qiziquvchilarga kas-bidan qat`iy nazar keng kitobxonlar ommasiga, idora rahbarlari va professor-o`qituvchi hamda maktab muallimlari uchun ham zarur.

Mas`ul muharrir: f.f.d, **B. Karimov.**

Taqrizchilar: f.f.d, professor **N.Rahmonov**
f.f.n, dotsent **A.Rafiev**
Toshkent madaniyat kolleji
til va adabiyot kafedrası
yetakchi o`qituvchisi
Sharipova M.A.

© O`zbekiston Respublikasi FA «Fan» nashriyoti,
Norqul Bekmirzaiev. 2007 yil.

ISBN 978-9943-09-162-7

SO`Z BOSHI

Mazkur q`o`llanma Mirzo Ulug`bek nomidagi O`zbekiston Milliy universiteti o`zbek filologiyasi fakulteti talabalariga “Notiqlik san`ati” kursini o`tish jarayonida o`qilgan ma`ruzalar asosida yaratildi. Chunki filolog bo`lishni orzu qilgan talabalar to`g`ri va savodli yozish, o`qish hamda uqish bilan birga chiroyli gapirish, madaniy nutq va Notiqlik san`ati sirlaridan voqif bo`lishlari ham qarz, ham zarur. Ayniqsa hozirgi tezkor zamonda Mustaqil O`zbekiston fuqarolarida yangicha dunyoqarashning shakllanishida notiqlik san`ati sabog`i muhim ahamiyatga ega.

Notiqlik san`ati, avvalo, notiqdagi mavjud qobiliyat va iste`dodni shakllantirishga qaratilgan soha bo`lib, u notiqning qobiliyati hamda iste`dodini o`rganuvchi va shakllantiruvchi ilm.

Notiqlik san`ati – azaliy mumtoz fan sifatida butun borlig`i bilan aqlni charxlaydigan, jamiyat hayotini boshqarishda aql-farosat uskunasi bo`lib shaxsning shakllanishini uning so`zi, nutqiy mahorati orqali namoyon etib kelgan va jamiyat taraqqiyotining yanada farovonligi sari etaklagan.

Hozirgi kunda, xuddi qo`shni mamlakatlarda bo`lgani kabi, Notiqlik san`ati ilmini milliy ruhda, milliy qadriyatlarimizga tayanganimiz holda yaratish hamda mazkur fanning respublikamiz oliy va o`rta maxsus q`quv yurtlarida alohida filologik fan sifatida o`qitilishiga erishish milliy ma`naviyat jonkuyarlari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi.

Notiqlik san`ati “Ritorika” nomi bilan qadimiy tarixga ega. Shuni hisobga olib, qo`llanmadagi notiqlik tarixini yoritishda K. Oripov, M. Obidovalarning «Ifodali o`qish» (T; O`qituvchi 1994), kitobiga asosladik. Tarixning guvohlik berishicha “Notiqlik san`ati”-ni o`rganish va mohir notiq bo`lish hammaga ham nasib etaverma-

gan. Notiq bo'lish uchun Qadimgi Yunon va Rimda Notiqlik maktablari yaratgan Demosfen, Tsitseron kabi juda ko'p mashq, mehnat va mashaqqatlarni engib o'tmoq lozim bo'ladi. Maqsad yo'lida mehnat va mashaqqatlarni engish qiyin emas, faqat bitta narsa sabr-toqat bilan mashq qilish kerak. Mazkur ishimiz bu sohadagi dastlabki qo'llanmalardan biri bo'lganligi bois, unda baxsli o'rinlar bo'lishi tabiiy. Bu borada foydali maslahatlar bildirgan hamkasblarga va kitobxonlarga minnatdorchilik bildirib, keyingi ishlarimizda albatta inobatga olamiz.

Muallif.

KIRISH

Biz bugun ko`rib turganimiz butun borlig` hissiyot va tuyg`ularimiz orqali tasavvur etayotganimiz barcha-barchasini so`z orqali ifoda etamiz. Yaratganning kalomini ham shu so`z bois anglashimiz, Parvardigorni tanishimiz va unga ibodatu iltijolarimiz, Allohning rasuli Muhammad Mustafo sollallohu alayhissalomning hadisi shariflarini anglashimiz, odamlarning bir-birlariga bog`lanishida, muomala-munosabatida asosiy vosita bo`lgan so`zning (nutqning) tarixiy taraqqiyotimiz yo`lidagi, madaniy-maishiy ishlarimizdagi, ijod va ilm olish borasidagi xizmatlarini chegaralab bo`lmaydi.

Insoniyatni maxluqot olamidan ajratib turgan ham shu so`z bo`ladi. Insonga fikrini ijro etish uchun sezgi organlaridan biri sifatida Alloh tomonidan til berildi. Aqlni esa inson ixtiyoriga qoldirdi. Endi inson bolasi aqlini ishga solib, tili orqali so`zlarni (nutqini) ifodalashga kirishdi. **Yaratgan egam** tanamizdagi sezgi organlarimizdan biri tilni (zabonimizni) ehtiyot qilib joylagan. Unga o`ttiz ikkita tishlarimiz ortidan joy berib, yana lablar bilan berkitdi. Bu suyaksiz tilimizga ehtiyotkorlik chorasi ham edi. Chunki shu bir parcha (go`sht) til orqali **har narsaga: yaxshilik va yomonlikka; go`zallik va xunuklikka; mehribonlik va yovuzlikka; baxt va baxtsizlikka; mansab va itoatkorlikka; boylik va kambag`allikka; do`stlik va dushmanlikka; birlik va ayriliqqa; obro` va obro`sizlikka; omad va omadsizlikka; ezgulik va johillikka: mehnatsevarlik va dangasalikka; halimlik va qo`pollikka; havas va hasadga; taraqqiyot va zalolatga; yarashish va janjalga; tinchlik va urushga; ruhiy tetiklik va tushkunlikka; sog`lomlik va bemorlikka; turmush va ayriliqqa; mo`min va kofirlikka; izzat va sharmandalikka; xursandchilik va dil xiralikka; madaniyatlilik va madaniyatsizlikka** kabi bu foniy dunyoda mavjud bo`lgan barcha narsaga, oxiratda esa jannat yoki jahannamga erishish mumkin.

Sezgi organlarimizning ko`z, quloq va burundan tashqari barchasini odam o`ziga bo`ysundira oladi, jumladan tilni ham. Ana shu bizga bo`ysunmaydigan a`zolarimiz gunoh yig`ishimizga sababchi bo`ladi. Chunki ko`zlarimiz bilan yaxshi va yomon narsalarni ko`rishimiz, quloqlarimiz orqali ahloqli va axloqsiz so`zlarni eshiti-shimiz, burun bilan xushbo`y hamda badbo`y hidlarni tuyishimiz tabiiy hol. Ko`zni yumib, quloq va burunni bekitib yurish mushkul ish. Qarangki, Alloh rahmdil Zot, u shu uchta a`zolarimiz yig`adigan gunohlarni bartaraf etish uchun biz insonlarga “tavba” ne`matini bergan. Madomiki shunday ekan, biz o`zimiz aql va farosatimizni ishga solib laoqal tilimizni jilovlay bilishimiz zarur. Bu o`rinda avvalo Allohning kalomi bo`lgan Qur`oni karim oyatlariga, payqambarimiz Muhammad salollohu alayhissalomning hadisi shariflariga amal qilishimiz shart. Shuningdek, xalq tomonidan yaratilgan og`zaki ijod namunalari sanalmish ertak, qo`shiq, doston, rivoyat va afsonalardan kelib chiqadigan xulosalarga, buyuk allomalarimiz yaratgan asarlardagi pand-nasihatlarga amaliy yondoshmog`imiz zarur. Shundagina biz so`zimiz va nutqimizning qanchalik kuch-qudratga ega ekanligini his etib yashaymiz.

Notiqlikni o`rgatuvchi va targ`ib qiluvchi qadim adabiyotlardan tortib bizning davrimizda yozilgan va yozilayotgan maqola va kitob-larda notiq, notiqlik, nutq odobi, notiqlik san`ati; voiz, voizlik, voizlik san`ati kabi atama va tushunchalarni o`qiyimiz. Og`zaki nutqda odamlar orasida: so`z ustasi, so`zga chechan, so`zga usta, so`zamol, so`zni boplaydi, gapni do`ndiradi, gapga usta, chiroyli gapiradi; suhandon, tilchida, adabiyotchida, shoirida singari iboralarni eshitamiz. To`g`ri hamma ham nutqiy nuqsonsiz tug`ilsa albatta gapiradi. Biroq hamma odamlar ham gapga chechan bo`lavermaydi. Gapga chechanlik, ya`ni notiqlik bu – qobiliyat va iste`dod. Notiqlik bu - san`at. Qachonki, Alloh bergan tabiiy qobiliyat bilan cheklanib

qolmay, o'z nutqi va tili ustida erinmay ishlasa, mashq qilsagina chinakam Notiqlik mahoratini egallashi mumkin.

Notiqlik bu-so'z san'ati, so'z san'ati bo'lganda ham **ohangdan libos kiyib talaffuz bilan jllolangan so'z san'atidir**. Madomiki "so'z" qudratini chuqur anglagan, "so'z" ne'matining Alloh tomonidan faqatgina insonga in'om etilganligini his etgan buyuk allomalargina uni qadrlaganlar va e'zozlashga undaganlar. Shu ma'noda notiqlik san'ati boshqa san'at turlari orasida alohida nuvqega ega ekanligi tan olingan haqiqatdir. Qadimda mohir notiqchilarga lashkar-boshlik va davlat arbobiari ivozimiariga sayiab tayinlanganliklari ham bu haqiqatga aniqlik kiritadi. Tarix bizga hamisha sabog' bergan, sabog' hermoqda va bundan keyin ham sabog' beradi. Biz bugun shu sohada tarixdan sabog' olayapmizmi? – degan savol turibdi qarshimizda. Yo'q, deyish ham joiz emas, harakat qilyapmiz. Bugungi kunda ko'pgina idora rahbarlari nutqidagi kamchiliklar, muallimlar nutqidagi chaynalishlar, teleko'rsatuvlardagi hatto jurnalistlar nutqidagi g'alizliklar bizning ma'naviyatimizga yarashmaydi. Chunki biz Mustaqillikning barcha chashmalaridan bahramand bo'lib turgan ekanmiz, notiqlik san'ati chashmasidan ham bebahro bo'lmashimiz kerak. Nima qilishimiz zarur? **Avvalo, maktabda nutg'ni, uning grammatikasini chuqur o'rganishimiz, fikrimiz va tafakkurimizning asosi bo'lmish notiqlik san'ati siriarini o'rgatishimiz va o'rganishimiz juda muhim**. Til va tafakkur bir-biriga cham-barchas bog'liq bo'lgani holda, notiqlik san'atini bilmasak haqiqiy ijodiy tafakkur, go'zal va chiroyli nutq so'zlashimiz amri mahol. So'zlayotgan nutqimizni maromiga etkazib o'z ona tilimizda ifodalashimiz uchun notiqlik san'ati qoidalaridan xabardor bo'lishimiz kerak. Hozirgi o'quvchi va talaba yoshlarimiz nutqida uchraydigan nuqson, fikrlashdagi oqsog'lik, fikrini bayon etishda qolipdan chiqolmaslik, tafakkuridagi to'mtoqlik, ortiqcha kirish so'zlarni (anaqa, haligi, nima edi?, nima desam ekan? kabi) ishlatish kabi

qusurlarning kelib chiqishi teran notiqlik malakalarining zaifligi bilan bog`liqligi ma`lum. Maktabdan tortib, akademik litsey va kollej hamda institut va universitetlar, malaka oshirish institutlari o`quv rejalariga notiqlik san`ati darsini kiritish, bu darsni o`quv yurtlarining o`ziga xos xususiyatlariga qarab uning dasturi va darsligini yaratish juda dolzarb. Chunki, Vazirlar Mahkamasining "Akademik litseylar va kasb-hunar kollejarini tashkil etish va ularning faoliyatini boshqarish to`g`risida"gi qarorida bir qancha muhim masalalar bilan bir qatorda Davlat ta`lim standartlarini ishlab chiqish, yangi darslik va o`quv qo`llanmalarini yaratish vazifasi ham qo`yilgan.

Milliy dasturda belgilangan vazifalarni jadal amalga oshirish mustaqil mamlakatimizning buyuk kelajak sari yuksalishini ta`minlaydigan omillardan ekanligi muhim. Prezidentimiz I.A.Karimov Oliy Majlisning XIV sessiyasidagi (1999 yil 14 aprel) ma`ruzalarida: "Yana bir bor ta`kidlab o`tishga to`g`ri keladi: amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning taqdiri shu masalaga, ya`ni kadrlar tayyorlashga chambarchas bog`liqligini biz aniq va ravshan anglab olishimiz lozim. O`zini shu mam-lakatning haqiqiy vatanparvari deb biladigan har bir kishi bu Dasturni amalga oshirishga o`z mehnatini, o`z ulushini qo`shadi deb ishonaman", – degan edilar.

Chunki bu Dastur O`zbekistonimizning madaniyat va ma`naviy yuksalishi borasidagi dasturulamaldir. Bugun biz ziyolilar va barchamiz, xalqimiz va Vatanimiz uchun bunday mas`uliyatni chuqur va izchil anglamog`imiz shart.

Ma`lumki, jamiyat madaniy-ma`rifiy taraqqiyotining, millat ma`naviy kamolatining muhim jihatlari Notiqlik san`atiga ham borib taqaladi. Shu bois ham mamlakatimizda madaniy-ma`rifiy islohotlarning davlat siyosati darajasiga o`sib chiqishi, farzandlarimizning notiqlik malakalarini oshirish, nutqiy madaniyati masalalariga e`tiborni qaratish har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqdaki, Respublikamizda "Davlat tili haqida"gi, "Ta`lim to`g`risida"gi

qonunlar, Kadrlar tayyorlash bo'yicha Milliy dastur va boshqa ko'pgina hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Fikrimizni o'z ona tilimizda mustaqil, ravon, go'zal va lo'nda ifodalash uchun bizda nutqiy madaniyat, notiqlik etarli darajada shakllanmogi kerak. Ayniqsa, o'qituvchining asosiy ish quroli uning nutqi ekanligini hisobga olsak "Notiqlik san'ati" o'quv fani sifatida nafaqat filolog-muallimlarga, balki barcha fan o'qituvchilari tayyorlaydigan bilim dargohlarda o'qitilishi maqsadga muvofiq. Bu borada Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining 2006-2007 o'quv yili uchun qabul rejasiga maxsus mutaxassislik bo'yicha alohida talabalar qabul qilinishi bizni quvontiradi. Albatta, Vazirlar Mahkamasining, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining bu sa'yi harakatini keng jamoatchilik qo'llab-quvvatlamogda.

Umuman, yosh avlodda notiqlik qobiliyatini shakllantirish va izchil kamol toptirish, bu yo'lda samarali usullarni izlab topish va ta'limga yo'naltirishni olimlarimiz va o'qituvchilarimiz o'zlarining asosiy va samarali burchlari ekanligini unutmastiklari lozim.

“Notiqlik san'ati”ning predmeti, maqsad va vazifalari

Notiqlik san'atining predmeti hali tuzilmagan, chiroyli sayqal bilan tuzilishi lozim bo'lgan so'z asaridir. Jozibali, teran so'z va gaplarning jonli nutq orqali ifodalanishi Notiqlik san'atining predmeti sanaladi. Har bir nutq egasining nutqini kuzatish va tekshirish, undagi yutuq va nuqsonlarni aniqlash, har bir ijodkor shoir yohud yozuvchining asarlaridagi badiiy notiqlik mahoratini kuzatish, shu yozuvchi yoki shoirning og'zaki ommabop nutqidagi notiqqa xos yutuqlarni ko'ra bilish mazkur fanning predmet ob'ekti sanaladi. Notiqlik san'atining turlari ko'p. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy notiqlik, bunda asosan davlat va jamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan

yiginlarda soʻzlanadigan maʼruza, akademik nutq, bunda ilmiy yoʻnalishdagi maʼruzalar, auditoriya notiqligi, talaba va oʻquvchilar uchun oʻqiladigan maʼruzalar, ijtimoiy-maishiy nutq, turli tadbirlarda soʻzlanadigan nutq kabilarning ham nutqiy kamchiliklarini va yutuqlarini (ham ogʻzaki, ham yozma shaklini) tekshirish jarayoni ham notiqlik sanʼati predmeti doirasiga kiradi.

Notiqlik sanʼatining tekshirish obʼekti notiq nutqidagi gap qurilmalari, u nutqida ishlatgan soʻzning qudrati, jozibasi, goʻzal ifodasi va maftunkorlik hislatlarini aniqlashga qaratilgan boʻlishi lozim. Notiqlik sanʼati amaliy jihatdan chiroyli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til normalari, nutqning sifatlari, nutqiy uslubning nozik tomonlarini his etish va notiq nutqida uchrashi mumkin boʻlgan nuqsonlar va talaffuzga doir muammolarni hal etish yuzasidan baxs yuritadi. Eng muhimi, notiqqa oʻz bilimi va dunyoqarashiga suyan-gan holda toʻgʻri va chiroyli soʻzlash yoʻllarini oʻrgatadi. Notiqlik sanʼatining ogʻzaki, yozma shakllari mavjud boʻlib, har bir notiqning nutqi oʻziga xosligi bilan ajralib turadi. Bu holat esa notiqning oʻziga xos uslubi bilan oʻlchanadi.

Notiqlik sanʼatining asosiy vazifasi notiq boʻlishga undovchi qonuniyatlarni oʻrgatishdan iborat. Biroq hamma ham notiq boʻlaver-maydi. Buning uchun boʻlajak notiqda qobiliyat va isteʼdod boʻlishi kerak. Chunki u – sanʼat. Shuning uchun ham baʼzi notiqlar materialni chuqur bilgani holda oʻz fikrini erkin nutqi bilan etkazib berolmas-ligi, natijada tinglovchilar uni tushunmasligi mumkin. Mohir notiqlar nutqini esa tinglovchilar yaxshi tushunadi. U voqea-hodisa haqida aniq-ravshan va jonli maʼlumot berishi orqali tinglovchi ongiga taʼsir etishi, ularni kuldirishi, yiglatishi va hayolat olamini zabt etishi mumkin. Notiqlik sanʼatining maqsad va vazifalaridan asosiy-lari ham ana shunday noʻnoq notiqlar kamchiliklarini aniqlash va mohir notiqlar yutuqlarini kuzatish va yoʻl-yoʻriq koʻrsatishdan iborat. Shu

ma`noda notiqlik san`ati notiq bo`lishga undovchi qonuniyatlarni o`rganadigan fandır.

Chunki, nutqimizda uchrab turadigan nuqson va kamchiliklarni bartaraf etish, notiqlik san`ati zimmasidagi umumdavlat ahamiyatiga ega bo`lgan ijtimoiy-siyosiy vazifalardan sanaladi. Shu ma`noda birinchidan notiqlik san`atini etarli darajada egallash har bir jamiyat a`zosining madaniylik darajasini ham belgilaydi. Ikkinchidan, O`zbekiston mustaqiligiga ko`z olaytirayotgan har qanday yot unsurlardan himoya qilishda mafkuraviy kurash keskinlashgan holatda yashayapmiz. Notiqlik esa mafkuraviy kurashning asosiy quroli sifatida faoliyat ko`rsatmoq`i lozim. Notiqlik san`atining har qachongidan ham o`tkir va keskir bo`lmogi bugungi kunning muhim talabi.

Yuqoridagi jiddiy sabablardan kelib chiqib notiqlik san`atini kamolot sari yuksaltirishga muntazzam gamho`rlik qilish lozim bo`ladi. Notiqlik haqidagi ta`limot uzoq o`tmishiga ega. U avvalo, qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo`lsa ham, ungacha Misrda, Assuriyada, Vavilon va Hindistonda paydo bo`lganligi notiqlik tajribasidan ma`lum. U zamonlarda davlat arboblarning obro`-e`tibori va yuqori lavozimlarga ko`tarilishi ularning notiqlik mahoratiga ham bog`liq bo`lgan. Notiqlik san`ati sarkardalik san`ati bilan teng qo`yilgan. Bunga Demosfen va Sitseronlar hayoti yorqin misol.

Bizning ota-bobolarimiz yashagan hududlarda, avvalo xalq og`zaki ijodi, "Avesto", "O`rxun-enasoy" yodgorliklari, Turon zaminining miloddan oldin yozilgan Alp er To`ng`a (VII asr eramizdan oldin) haqidagi dostoni va boshqa yozma yodgorliklari xalqimiz tarixi, ijtimoiy iqtisodiy hayoti, madaniyati, tilini o`rganishda muhim manba bo`lish bilan birga, Notiqlikka undovchi materiallarga boyligi bilan qimmatga ham egadir.

Xullas, bu soha bugunning dolzarb muammosi ekanini anglash vaqti keldi. Ko`pgina hollarda (teleko`rsatuvlarda, o`zaro suhbatlarda, o`quvchi va talabalarning mavzu yuzasidan savollarga bergan

javoblarida) yoshlarimizning chaynalib, o`z fikrni ravon aytolmasliklarining guvohi bo`lamiz. Nega? Chunki nutqimizda nuqson ko`p. Agar rus bolalarining, hatto bog`cha yoki maktab o`quvchisining televizor orqali bo`ladigan savol javoblarini kuzatgan bo`lsangiz, ular nutqida tutilmaydi, dovdiramaydi, bu nimadan? Bizning yoshlardagi qusurga kim sababchi?, degan savollarga duch kelamiz. Buni bartaraf etish uchun esa oiladan tortib bog`cha va maktablarda ham bolalarimiz nutqidagi kamchiliklarga e`tibor berish zarur. Birorta so`zni noto`g`ri talaffuz qilsa yoki noo`rin ishlatsa, albatta, erinmasdan ulardagi shu kemtiklikni to`g`rilash lozim. Har qanday odamni gapidan, muomalasidan ko`z qarashidan, o`zini dadil tutib, gapirishidan bilib olish mumkin. "Ish bilguncha gap bil" degan ibora bekorga aytilmagan. Albatta, gap bilgan odam ishni ham biladi. Ishni bilmasa, u o`sha ish haqida fikr bildirolmaydi. Bizning ota-bobolarimiz azaldan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma`danu boyliklardan afzal bilgan. Odamiylik, mehr-oqibat birinchi galda so`zlarimiz orqali amalga oshiriladi. Insonga Alloh bergan Ulug` ne`matlardan biri ham shu so`z va so`zlash ne`matidir. Buning qadriga yetish muhim fazilat.

“Notiqlik san`ati”ning boshqa fanlar bilan aloqasi va “Nutq madaniyati”dan farqi

“Notiqlik san`ati” azaldan mavjud ekan, u albatta boshqa fanlar bilan munosabatda bo`lib kelmoqda. Notiqlikning asosiy quroli yozma nutqda ifodalanadigan so`z san`ati – badiiy adabiyot bo`lib, u hozirgi o`zbek adabiy tili va o`zbek shevalariga asoslanib ish ko`radi. Chunki nutqning va talaffuzning hamda ohangning to`g`riligi uning asosiy fazilatidir va u grammatika qonuniyatlariga asoslanadi.

Notiqlik san`ati hamma vaqt mantiq va ruhshunoslikka suyandi. Mantiqqa murojaat qilmasdan turib aniqlik va mantiqiylikni

ta`minlash ham, baholash ham mumkin emas. Mantiq so`zlar butun bir gapdan kelib chiqadigan hukm va tushunchalarni belgilaydi. Ya`ni u mantiqiy hukmlar va tushunchalar bilan ish ko`radi. Agar so`zda tushuncha ifodalansa, gapda hukm va fikrlar o`z mavqeiga ega. Mazkur so`z va gaplar bir-biriga qarama-qarshi bo`lmasligi zarur. So`zlardagi ko`p ma`nolilik ham turlicha tushunchalarga sabab bo`ladi. Ba`zan hukm bilan gapda bir-biriga moslasholmaslik holati ham kuzatiladi. Masalan, "Notiq bo`lishni kim xohlamaydi, deysiz?" gapi so`roq gap, inkor shaklida, biroq unda tasdiq hukmi bor.

Talaffuz va ohang orqali ham bunday holatni kuzatish mumkin: O`qishga kirdi. – darak gap; O`qishga kirdi? – so`roq gap; O`qishga kirdi! – undov gap. Sinonim so`zlarni ishlatishda ham tushuncha o`zgaradi. Masalan, visol, jamol, oraz, chehra kabi so`zlar tushunchasida ijobiy holat, bashara, turq, aft kabi so`zlar tushunchasida salbiy holat kuzatiladi.

So`zlarning ma`nosi va ifodalanayotgan tushuncha o`rtasidagi munosabatni mantiq tekshiradi. Mantiq – so`zlar, gaplar, birikmalar orasidagi ma`no aloqalarini ta`minlaydi.

Nutq qurilishi o`rinli yoki o`rinsiz bo`lib ko`rinadigan holatlarda ruhshunoslikka murojaat qilishga to`g`ri keladi. Notiqlik bilan ruhshunoslik aloqasida notiq o`z fikrlarini bayon qilishda auditoriyani kuzatishi, har bir tinglovchining kayfiyatini hisobga olib nutq so`zlashi lozim. Notiq va tinglovchi o`rtasida samimiy muomala asosiy vazifa bo`lishi kerak. Notiq zarur va muhim gaplarni aytishdan oldin butun tinglovchilarning diqqatini o`ziga qarata olsa, maqsadga muvofiq bo`ladi. Tinglovchilar hamma gapni ham qabul qilavermaydi. Ba`zan noo`rin gaplardan ehtiyot bo`lish, auditoriyani qiziqtiradigan gapni topib gapirish notiqning mahoratiga bog`liq. Ayniqsa boshqa mavzu va voqea-hodisalarga o`tib ketmasligi kerak. Tilning o`rinsiz qo`llanadigan u yoki bu vositasi tinglovchilar ruhiy holatini qay darajada vayron etishini ruhshunoslik aytib bera oladi. Shu

ma`noda ruhshunoslik notiqning o`z malaka va mahoratini kengaytirishi va mukammallashuvini o`rganishi orqali “Notiqlik san`ati”ga yordam berishi mumkin.

Bulardan tashqari “Notiqlik san`ati” nafosat haqidagi fan bo`lib, estetika bilan, badiiy adabiyot, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, adabiyot nazariyasi va adabiy tanqid bilan ham aloqadordir.

Oliy va o`rta maxsus ta`lim o`quv dargohlarida 90-yillardan buyon “Nutq madaniyati” fanini o`rgatish ko`zda tutib kelinmoqda. Bunday o`quv reja asosida Notiqlik san`ati va nutq madaniyati aralash-quralash o`rgatilmoqda. Biroq bu ikkala fan bir-biriga yaqinday tuyulgani bilan aslida o`zaro farqlanadi. Bu holatni ularning fan sifatida shakllanishi jarayonini kuzatish orqali ham o`z oldilariga qo`ygan vazifalari, maqsadi, predmeti, tasvirlash ob`ektlariga xos bo`lgan xususiyatlarida ham kuzatish mumkin.

Notiqlik qadimiy davrdan beri alohida mahorat, san`at sifatida muayyan aniq shaxsdagi noyob qobiliyatdir. Shu ma`noda Notiqlik va nutq madaniyati orasida bog`liqlik bo`lsada har qaysisi o`ziga xosligi bilan farqlanadi. Bu haqda professor E.Begmatovning (Qung`urov R., Begmatov E., Tojiev Yo., “Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari” Toshkent: O`qituvchi 1992y.) fikrlarini keltirib o`tish o`rinlidir:

1. Nutq madaniyati, chinakam ma`noda adabiy til bilan bog`liq hodisadir. Uning paydo bo`lishi lisoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning mezonlari bilan bog`liqdir. Notiqlik san`ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiqlar orasida adabiy til talablariga to`la amal qilmaydiganlar, ma`lum lahja yoki shevada ham chinakam Notiqlik san`atini namoyish qiluvchilar uchraydi. So`zga chechanlik, notiqlik til materialining xarakteriga qarab emas, nutqning ta`sirchanligiga, nutqiy san`atga qarab belgilanadi.

2. Notiqlik – bu nutqning og`zaki shaklidir. Notiqlik san`ati – og`zaki nutq san`atidir. Nutq madaniyati esa nutqning ham og`zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli tushunchadir.

3. Nutq madaniyati jamiyat aʼzolarining umumiy nutqiy faoliyatini koʻzda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsad va provard orzusi barchaning, butun xalqning nutqini madaniylashtirishni moʻljallaydi. Klassik maʼnodagi notiqlik esa, alohida shaxslarning nutqiy mahoratini sanʼatini ifodalaydi. Notiqlik, asosan, nutq vositasida kishilarga muayyan gʻoya va maqsadlarni etkazishni, ularni maʼlum maqsadga safarbar qilishni koʻzda tutadi. Yaʼni, Notiqlik sanʼatida tinglovchilarni maʼlum maqsadga jalb qilish asosiy oʻrin tutadi. Shu sababli ham professor V.D.Kudryavtsev Notiqlik nutqiga shunday izoh beradi: “Har qanday ogʻzaki nutq Notiqlik nutqi boʻlib, u nimanidir tushuntirish va isbotiasnigina emas, balki tinglovchilar tushunchasiga taʼsir etishini ham maqsad qilib oladi” (Kudryavtsev V.D. Osnova oratorskogo iskustva. Irkutsk, 1966. S.3).

4. Sanʼatkor notiq nutqi, asosan koʻpchilik tinglovchiga, keng auditoriyaga moʻljallangan boʻladi. Notiqni birdan ortiq shaxslar tinglaydi. Nutq madaniyati mana shunday tinglovchilardan tashqari kishilar orasida odatiy suhbatlarni, yakka kishiga qaratilgan nutqlarni ham oʻz ichiga qamraydi.

5. Har bir kishi ona tilining imkoniyat va boyliklarini yaxshi egallagan, nutq madaniyati talablariga javob beradigan soʻzamol shaxs boʻlishi mumkin. Ammo har bir shaxs ham sanʼatkor maʼnosidagi notiq boʻlmasligi, boʻla olmasligi mumkin. Lekin adabiy tildan foydalanuvchi har bir notiq nutq madaniyatidan xabardor boʻlishi shart. Bu oʻrinda T.A.Degterevaning ushbu fikrlarini keltirib oʻtish oʻrinlidir: “U (maktab – E.B.) kelajak soʻz sanʼatkorlarida nutq madaniyati asoslarini shakllantiradi. Birorta yozuvchi ham, birorta siyosiy va ilmiy asarlar muallifi ham, Notiqlik sanʼatining birorta dahosi ham yoʻlqki, nutq madaniyatining maktab beruvchi tayyorgarligidan oʻtmagan boʻlsin” (Degtereva T.A. Stanovlenie norm literaturnogo yazyka. – M, 1963. S.170)

6. Nutq madaniyati ko`pchilikni, keng xalq ommasini ko`zda tutib ish ko`ruvchi sohadir. Bu ma`noda nutq madaniyati keng omma uchun mo`ljallangan talabdir, ammo “Notiqlik – bu avvalo qobiliyat, shaxsiy qobiliyatdir” (Jalolov H.S. M.Kirovning, Notiqlik mahorati. Toshkent: O`zbekiston, 1981). Alohida san`atkorlik ma`nosidagi Notiqlik (klassik ma`noda) nutqiy san`atni, nutqiy go`zallikni hisobga oladi. Nutq madaniyati esa kishilarning barchasini san`atkor notiq qilishni ko`zda tutmaydi. U, asosan, ona tilida yoki o`zga bir tilda to`g`ri, madaniy gapira olish va yoza olish faoliyatini tarbiyalashni maqsad qilib oladi. Shu sababli to`g`ri va mazmunli so`zlovchi barcha kishi ham hali san`atkor Notiqlikni da`vo qila olmaydi. Fikrimizning dalil uchun A.N.Kunitsinning “Lektorning Notiqlik san`ati haqida” nomli asaridan A.V.Lunacharskiyning Notiqlik qobiliyati haqida hikoya qilingan ushbu o`rinlarni keltiraylik: “1925 yili Rossiya fanlar akademiyasi yubiley sessiyasiga butun ilm olamidan vakillar keladi. U (Lunacharskiy – E.B.) bular oldida rus fanining shuhratini ko`z-ko`z qildi. Maorif xalq komissari Lunacharskiy 1917 yildan keyingi etti yarim yil davrida Rossiyada erishilgan fan yutuqlari haqida ma`ruza qildi. U bilardiki, ma`ruzani turli millat vakillari eshitishadi. U o`z ma`ruzasini rus tilida boshlaydi, nemis, ingliz, fransuz, italyan tillarida davom ettiradi va sof klassik lotin tilida tugallaydi. Hamma hayratda qolgan edi. Tinglovchilarning hech biri buning uddasidan chiqolmasdi. Parij gazetalaridan biri keyinchalik bu haqda shunday yozdi: “Dunyoda eng ma`rifatli maorif ministri Rossiyadadir” (Kunitsin A.N. Ob oratorskom isskustve lektora. – L., 1969. S.11).

7. Nutq madaniyati – bu faqat nutq haqidagi nutqiy faoliyatga tegishli tushuncha va soha emas, u til madaniyati bilan ham, ya`ni adabiy tilni va uning normalarini o`rganish va bu normalarni qayta ishlash ishi bilan ham shug`ullanadi. Notiqlik san`ati esa bunday ilmiy-normativ faoliyatni ko`zda tutmaydi.

8. Notiqlik, ko`proq nutqning mazmuniga, mantiqiy asoslariga, mundarijaviy tuzilishga e`tibor qiladi, nutq madaniyati sohasi esa ko`proq nutqning til qurilishi – lisoniy tuzilishiga e`tibor qiladi.

9. Notiqlik, asosan, aniq bir shaxs – notiq yoki guruhlar – notiqlar nutqi haqida qayg`uradi. Bunda u notiqni tinglayotganlar, ya`ni keng ma`noda tinglovchilar ommasi nutqini ham ko`zda tutmaydi. Nutq madaniyati esa bundan farqli ravishda umuman kishilarning nutqiy faoliyatini, nutq madaniyatini ko`zda tutadi. Shu sababli nutq madaniyati maqsadiga ko`ra va nutqiy faoliyati nuqtai nazaridan keng maqsadli soha, Notiqlik esa tor sohadir.

10. Notiqlik san`ati notiq uchun oldindan qanday so`zlash sxemasi va rejasini bermaydi va bu tip nutq doimo ham oldindan tayyorlangan, tayyorgarlik ko`rgan nutq emas, nutq madaniyati sohasi esa jamiyat a`zolarini ona tili, ya`ni adabiy til boyliklari va vositalaridan maqsadga muvofiq, sharoit va uslub taqozasi talabiga ko`ra o`rinli foydalana olish ko`nikmasini beradi. Bunday ko`nikma, aslida, har qanday san`atkor notiq uchun ham zarur.

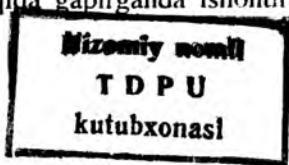
11. Notiqlik va notiqlik san`ati haqidagi fan ancha qadimiy tarixga ega, nutq madaniyati ilmiy muammo va ilmiy soha sifatida hali yangi va yoshdir. Professor E.Begmatovning yuqoridagi fikrlariga hayrihoh bo`lganimiz holda har ikkala fanning bir-biriga yaqinligidan tashqari, alohida xususiyatlarga ham ega ekanligi, ularning alohida-alohida fanlar sifatida faoliyat ko`rsatishiga imkoniyat beradi. Notiqlik san`ati va nutq madaniyatida yaqinlik va farqlarni etika va estetika fanlariga qiyoslash mumkin.

Qadimgi Yunon va Rim notiqligi tarixi

Qadim zamonlardan beri jamoat oldida so`zga chiqib, odamlarga o`z fikrini tushuntirish, ular ongiga ta`sir etib, o`z ortidan ergash-tirish, biror narsa, voqea, hodisa haqida gapirganda ishonirish va

4-7879/1

17

isbotlab berishga intilish, insonlar orasidan soʻzamol notiqning chiqishiga zarurat tugdirgan hamda notqlik sanʼatining paydo boʻlishiga sabab boʻlgan. Buning uchun esa, avvalo, maʼlum ijtimoiy sharoit va muhit zohir boʻlishi lozim edi. Soʻz erkinligi ana shunday sharoitlardan muhimi sanaladi. Qadim Yunonistonda demokratiya tuzumining oʻrnatilishi natijasi oʻlaroq, xalq yigʻinlarida, senat kengashlarida davlat ishlarida, sud ishlarida mamlakatning har bir ozod kishisi erkin nutq soʻzlash huquqiga ega boʻlgan.

Davlat ishlarini boshqarishda qatnashishni istagan, lashkar-boshilikni xohlagan har bir kishi uchun chiroyli va taʼsirchan nutq soʻzlash sanʼatini egallash majburiy bir ehtiyojga aylangan. Bunday shaxslar xalq yigʻinlariga toʻplangan odamlar oldida nutq soʻzlab yutuq yoxud maglubiyat quchganlar. Ular orasida soʻzga chechanlari keskin dahllar bilan xalqni ishonitirib odob bilan soʻzlagan davlat arboblari xalq nazariga tushib yanada obroʻ orttirganlar, gapni eplab gapira olmaganlari esa xalq nazaridan qolganlar. Oʻsha davr notiqligi haqida keyingi davr yozuvchilarining guvohlik berishlaricha, Femistokl va Perikllar Afina demokratiyasining yoʻlboshchilari boʻlishlari bilan birga nihoyatda kuchli notiq boʻlganlar. Afinada notqlik sanʼatining keng rivoj topishiga sud tartibot qoidalarining ham kuchli taʼsiri boʻlgan. Oʻsha davr sud majlislarida sudlanuvchi yoki daʼvogar oʻz fikrlarini ishonchli isbotlar asosida gapira olishi lozim boʻlgan. Biroq sudlashuvchilarda bunday soʻzga chechanlik qobiliyatiga ega boʻlganlar deyarli boʻlmagan. Demak, ularga maslahat berib koʻmaklashadigan, ular ishi yuzasidan sudda gapirishi kerak boʻlgan gaplarni yozib beradigan zukko shaxslarga ehtiyoj paydo boʻladi. Natijada qadimgi yunon tilida “logograflar” deb ataladigan, tajribali qonunni biladigan “advokat”larga ehtiyoj tugʻiladi. Logograflar esa sudda qatnashayotgan jinoyatchi va daʼvogarlarga nimani gapirishi lozimligini yozib berganlar va shu mehnatlari evaziga haq olganlar. Logograflar odamlarning hojatlarni chiqarish

hisobiga qalam haqi olib kun kechira boshladilar. Logografiyaning tirikchilik vositasiga aylanishi Notqlik san`atining rivojida muhim rol o`ynaydi. Dastlab "Notqlik san`ati"ning asta-sekin **siyosiy** va **sud** notqligi vujudga keladi, keyinroq mashhur voqealarni, ulug` zotlarni madh qiluvchi **epidektik** notqlar maydonga keladi.

Afinada eramizdan oldingi V asr o`rtalarida notqlik san`ati shakllangan bo`lsa-da adabiy faoliyat o`rnida qabul qilinmagan va u nutqlarning matnlari bosilmagan.

Bu san`atni ilk bor adabiy janr darajasiga ko`targan hamda notqlikka ilmiy yondoshgan kishilar sofistlar hisoblangan. Ular o`zlaridan oldin o`tgan notqlarning faoliyatlarini nazariy asoslashga kirishib, "Ritorika" ilmini yaratadi. Oldin notqlarni "Ritor" so`zi bilan atashib, so`ngra notqlik san`atidan sobiq o`rgatuvchilarni "Ritor"lar deb ataydilar.

Sitsiliya oroli ritorikaning asl vatani hisoblanadi. U joylarda V asr o`rtalariga kelib demokratiyaning yo`lga qo`yilishi, Notqlik taraqqiyoti uchun omil bo`ldi. Qadimgi yunonlar sitsiliyalik **Korak** hamda **Tisiylarni** ritorikaning asoschilari deb tan olganlari holda, ulardan deyarli hech narsa etib kelmagan. Biroq, ularga vatandosh bo`lgan **sofist Gorgiy** (taxminan 483-376) ni ritorikaning birinchi namoyandasi deb bilishgan. A.Alimuhamedovning (Antik adabiyot tarixi, T.: O`qituvchi, 1969) ma`lumotiga ko`ra: "Gorgiy 427 yilda o`z shahri Leontina uchun harbiy yordam so`rab maxsus elchi sifatida Afinaga keladi va xalq majlisida gapirgan nutqi bilan Afina yoshlarida juda kuchli taassurot qoldiradi; Shundan keyin ko`p o`tmay Gorgiy butunlay Afinaga ko`chib kelib, shu erda ritorika maktabi ochadi va o`z shogirdlariga so`z san`atini o`rgatish barobarida notqlik bilan ham shuquullanadi. Gorgiy, asosan mifologik ma`ruzalarda tantanali nutqlar so`zlagan, uning nomi ostida bizga qadar "Elena" va "Palimed" sarlavhali ikkita yozma nutq etib keldir. Gorgiyning aytishicha, notqiqing eng muhim vazifasi ting-

lovchini ishontirish, uni maftun etish, rom qilishdir. Maftun etishning asosiy vositasi sifatida yozuvchi birinchi o`ringa uslubni qo`yadi va shu maqsad bilan o`zining asarlarida "go`zal" uslubning namunalari namoyish qilmoqchi bo`ladi. Agar siz Gorgiyning asarlarini ko`zdan kechirsangiz, bu odam tashviq etgan "fusunkor" uslubning faqatgina jim-jimador tashqi bezaklardan, tamtaroqli balandparvoz iboralardan boshqa narsa emasligiga aslo shubhangiz qolmaydi. Darhaqiqat, notiqning bizga qadar etib kelgan asarlarida tantanali epitelar, majoziy ifodalar haddan tashqari ko`p uchraydi. Yozuvchi, hatto jummalarni ham bo`q`in-bo`q`inlarga bo`lib, ularning har birini bir xil uzunlikda to`qiydi va har qaysi jumlaning oxirini bir-biriga o`xshash qofiyadoshroq so`zlar bilan tugatadi. Qadimgi yunonlar Gorgiyning usulini "jimjimador uslub" yoki avtorning nomiga nisbat berib "Gorgiy uslubi" deb ataganlar (199-bet).

Gorgiyning bu uslubi zamondoshlariga yoqib qolgan va ularda kuchli ta`sir uyg`otgan. Shuning uchun ham uning ijodi uzoq yillar Notqlik prozasining asosiy namunasi sifatida mashhur bo`ladi.

Ellinizm davrining olimlari Afinada yashab ijod etgan notiqlardan o`nta notiqni mashhur va ulug`laridan deb, ritorika ilmini o`rganishda ularning asarlaridan foydalanishni afzal bilganlar. Shuning uchun bo`lsa kerak Antifont, Andokid, Lisiy, Isokrat, Isey, Likurg, Demosfen, Esxin, Giperd va Dinarxlarning asarlari bizgacha etib kelgan.

Lisiy (taxminan 459-380)

Afinada yashab ijod etgan mashhur notiqlar orasida eng mo`tabarlaridan sanalgan sitsiliyalik Lisiydir. Uning otasi Perklning taklifi bilan Afinaga kelib shu erda yashab qoladi. Uning oilasi o`ziga to`q xonadonlardan bo`lishiga qaramay, kelgindi bo`lgani sababli Afina fuqaroligini olmaydi. Peloponnes urushida Afina engiladi. Natijada demokratiyaning tarafdorlaridan sanalgan Lisiyning akasi qatl etila-

di, o`zi esa zo`rqa qochib qoladi. 403 yilda demokratiya qayta tiklan-gach, Lisiy yana Afinaga kelib, logoraflik bilan mashg`ul bo`ladi.

Qadimgi yunonlarning fikriga ko`ra, Lisiy butun ijodi davomida uch yuzga yaqin nutq yozgan. Shundan bizgacha sud nutqlaridan iborat o`ttiz to`rttasi saqlanib qolgan.

Lisiy logograflik kasbi davomida unga ishi tushib kelgan kishi-larning hojatini bitirishdan oldin, ularning dunyoqarashini, psixo-logiyasi va tabiatini chuqur o`rganib, keyin ularga o`z qo`llaridan va tillaridan yozganday qilib nutq yozib beradi. O`sha paytda Afina sudida ishtirok etuvchi kishilarning ko`p qismi davlat qonunlaridagi murakkabliklarni chuqur tushunmaganlar. Juda ko`pchiligi tahsil ko`rmagan kishilar bo`lgan. Shu sababli ular so`zga chechan, so`zamo! odamlarning sud hay`atini aldab ketishlaridan cho`chishib, ilmoqdor va balandparvoz so`zlarga gumonsirab qarashgan.

Bularga kimdir bu so`zlarni to`qishda yordam bergan bo`lishi mumkin deb qarashgan. Ikkinchidan, logograflardan yordam istab kelganlar orasida, turli tabaqa vakillari, turli kasb egalari bo`lishgan. Shuning uchun ham Lisiy nutq yozib berishdan oldin undan yordam so`rab kelgan buyurtmachini o`rganadi. Shundan keyingina u odamga ijtimoiy kelib chiqishiga, jamiyatda tutgan o`rniga, shaxsiy xarak-teri va tabiatiga moslab nutq yozib bergan. Lisiyga murojaat etayot-gan kishi agar qishloqdan kelgan oddiy bir dehqon bo`lsa, yoki sha-harda yashasa ham o`rtacha dunyoqarashga ega bo`lsa, unday odam-lar kitobiy so`z va iboralarni, murakkab qonundagi kerakli boblarni isbot keltirib ishonarli nutq so`zlashi qiyin va buning iloji yo`q. Agar nutqni shu yo`sinda uddalay olsa, nutqning soxtaligi bilinib qolishi tabiiy hol. Lisiy san`atkorligining asosiy siri shundaki, u nutq yozish-ga kirishar ekan, bir maqsadni ko`zlaydi, u ham bo`lsa sudda gapi-rayotgan kishi haqida sud hay`atlari ko`nglida ishonarli taassurotlar qoldirish, so`zlovchining har bir gap-so`zlari, qalbidan chiqayotgan samimiy gaplar ekaniga ishontira olishidir. Lisiy byurtmachilari

orasida olifta o`ziga bino qo`ygan dimog`dor shaxsmi, tiyinni-tiyinga urib foyda ko`raman deb yurgan hasis olib sotarmi, xotini izmida yurgan, o`z fikri bo`lmagan laqma ermi yoki shallaqa ayolmi, maqtanchoqmi, ayyormi yoxud sodda omi insonmi, kim bo`lishidan qat`i nazar – Lisiy ularning har biri xarakter xususiyatiga, tabiatiga, bilimi va jamiyatdagi mavqeiga mos keladigan o`z nutqi bilan tinglovchilarni ishontiradigan uslubni topadi. Shuning uchun ham Lisiy yozgan nutqlarning hammasida so`zlovchining tabiatiga mos gaplar o`rin olgan bo`ladi. Lisiy uslubiga xos husn va latofat ham nutq tilining sodda, aniq va fikrning lo`ndaligida ko`rinadi. Lisiydagi bu mahorat – ya`ni har kimni o`z tilida, o`z tabiatiga mos gapirtirish, gapiruvchining qiyofasini to`la ko`rsata olish, yunon tarixida o`tgan logograflarning birontasida uchramaydigan hodisa. Bu borada Lisiyga ulardan birortasi ham teng kelmaydi. Ularning Lisiydan farqli tomoni shunda ediki, ular o`zlari yozib bergan nutqlarni ko`plab dalillar bilan to`ldirgani holda, shu dalillar asosida joy-joyiga qo`yib, da`voni isbot etishga, nutqlari shaklining chiroyli bo`lishiga ortiqcha e`tiborni qaratganligida, nutq so`zlovchining tabiatini hisobga olmaganligida. O`sha davr sud qoidalariga ko`ra sudlanuvchilarning nutqi uch qismdan tashkil topgan. Ular nutqlarining kirishida sud hay`atiga murojaatdan boshlagan va shu orqali hay`atning iltifotiga ergashishga urinishgan. Nutqlarining asosiy qismida esa voqea-hodisalar tafsilotini aniq va ravshan hikoya qilishga, nihoyat nutqning yakunida aytgan gaplarining to`g`riligiga, dalillarga ishontirishga uringan. O`ziga raqib bo`lgan tomonlarning dalillarini puchga chiqarib, o`zining haq ekanligiga mumkin qadar ishontirishga bor kuchini sarflashgan. Lisiyga qadar va undan keyin o`tgan logograflar yozib bergan nutqlarida bor kuchni nutqning kirish va xulosa qismiga berib, asosiy hikoya qilib beriluvchi bayonot qismiga ko`proq e`tiborni qaratmaganlar. Lisiy esa ulardan farqli o`laroq, butun fikrni kirish va xotima qismiga sarflamasdan, notiqlik mahoratini ko`rilayotgan

ishning-ya'ni, voqea-hodisalarning tafsilotini sodda va aniq, ravshan hikoya qilishga qaratadi. Lisiy yozgan nutqining bayonot qismidagi nafisligi kamdan-kam logograflarga nasib etgan. Lisiy voqealar bayonini yozganida oddiy soʻzlar orqali qisqa va loʻnda hikoya qilish yoʻlidan borib, dalil va daʼvolarni bayonotga yogʻday singdirib yuboradi. Natijada bitilgan nutq qanchalik sodda boʻlmasin, shu sodda nutq tagida yashirinib yotgan tabiiy holat va samimiyat tinglovchilar qalbiga etib boradi. Oqibatda hayʼat aʼzolari koʻnglida ham gunohkorga nisbatan rahmdillik kayfiyatini uygʻotadi. Bu oʻrinda bir misolga fikrimizni qarataylik: Eratosfen ismi shaxsning Evfilet tomonidan oʻldirilishi haqida sud majlisida bu holat yaqqol seziladi. Mazkur ish yuzasidan gunohkor sifatida sudga tortilgan qotil Evfilet hayʼat aʼzolariga oʻzining shaxsiy turmushi haqida hikoya qilib beradi. U uylanganining dastlabki paytlarida xotiniga ishonolmay yuradi. Birinchi farzandi tugʻilgandan soʻng xotiniga ishonchi va mehri ortadi. Xotinini koʻp tergamay qoʻyadi. Shunday kezlarda Evfiletning onasi olamdan oʻtadi. Dafn marosimida Eratosfenning nigohi Evfiletning goʻzal xotiniga tushib, unga etishish uchun yoʻl izlaydi. U maqsadiga erishish uchun Evfiletning uyida oqsochlik qiladigan qizni qoʻlga oladi. Qizning koʻmagida Evfiletning xotini bilan topishadi, Evfilet esa xotini hiyonatini sezmasdan xotirjam yashayveradi. Shunday kunlarning birida notanish bir ayol uni xotimning sirlaridan ogoh qiladi. Ayolning gaplariga qaraganda Eratosfen bu ayolning ham bekasini yoʻldan urgan va tashlab ketgan. Bu sovuq xabarni eshitgan Evfilet uyidagi oqsoch qizni qistovga olib soʻrasaki, haqiqat boʻlib chiqadi. Shundan soʻng, Evfilet Eratosfen bilan xotini oʻrtasidagi jirkanch jinoyatni ochishda choʻri qizdan yordam soʻraydi. Qizning yordami hadaliga uning gunohidan kechishga vaʼda beradi.

Tez orada Evfilet oqsoch qizning xabariga koʻra raqibini qoʻlga tushiradi. Uch-toʻrt qoʻni-qoʻshnilardan guvoh sifatida foydalangan

Evfilet ular bilan birga xotinining yotog`iga bostirib kiradi va Eratosfenni jinoyat ustida qo`lga olib, uni o`ldiradi.

Lisiy Evfiletning tabiatiga mos nutqni yozgan. Evfiletning soddaligini, biroz bo`lsa-da laqmaligini hisobga olgan, biroq vaqti kelganda o`z oriyati yo`lida hech narsadan qaytmasligini, darg`azab qasoskorga aylanishini ko`rsata oladigan nutq uslubini topgan. Evfiletning oddiy tilda aytgan hikoyasini eshitgan har bir tinglovchi voqeani go`yo o`z ko`zlari bilan ko`rgandek his etib, shohidlar safiga hayolan qo`shilganini sezmay qoladi. Bunday o`ylab qaralsa, aldangan er, uning go`zal xotini, begona ayollarni yo`ldan uradigan olg`ir va olifta yigit, ularga qo`shmachilik qilgan oqsoch qizning qiyofasi ko`z o`ngimizda paydo bo`ladi.

Lisiy tomonidan bitilgan har bir nutq sud minbaridan turib gapirayotgan qonunshunosning safsata gaplari emas, balki, mohir notiq qalamiga mansub bir asar sifatida ahamiyatli. Uni ijro etayotgan odam go`yo sud minbari sahnasida ro`l ijro etayotgan aktyorni eslatib, tinglovchilar ongiga hikoyasini singdirib, ular qalbini jo`nbushga keltiradi. Yunonlarda notiqlik san`atining quloch yoyishi sud notiqligidan so`ng, xarbiy notiqlik va siyosiy notiqlik kabi notiqlik turlarining, sal o`tmay epideyktik-tantanali notiqlikning paydo bo`lishiga olib keladi.

Epideyktik notiqlikda balandparvoz so`zlar ishlatilar, shu bois ham bunday nutq matnini tayyorlash anchagina izlanishni talab qilardi. Natijada logograflar o`zlaridan oldingi voizlarning merosiga va xalq og`zaki ijodiga murojaat eta boshladilar. Shu tariqa chiroyli so`zlash san`ati asta-sekin shakllanib, badiiy adabiyotning rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Ya`ni, tragediya, komediya va roman janrlarining tug`ilishiga ijobiy ta`sir ko`rsatdi. Eng muhimi, **notiqlik san`atining rivoji adabiy tilning shakllanishiga, shuningdek, notiqlik san`ati nazariyasi bo`lmish “rito-rika” ilmining vujudga kelishiga sabab bo`ldi.** Rimdagi barcha shoirlar va notiqlar shu

maktabdan, ya`ni ritorika maktabidan ta`lim olganlar. Notiqlar tomonidan yaratilgan **nutq matnlari** nasriy va **poetik ijod namunasi** sanalgan. Bunday **Ijodkor notig`larning** nomi o`z mamlakati doirasidan chiqib, jahonga ma`lum va mashhur bo`lgan. Aristotel, Demosfen va Tsitseronlar shular jumlasidandir.

Aristotel (384-322)

Markaziy Osiyoda Arastu nomi bilan mashhur bo`lgan Aristotel eramizdan avvalgi 384 yilda Staqirda (Makedoniya yarim oroli) shifokor oilasida dunyoga keldi. Uning otasi Nikomax Aleksandr Makedoniskiyning nabirasi podsho Aminti II saroyida shifokorlik qilgan.

Aristotel 17 yoshida Afinaga keladi va bu erda o`z zamonasining mashhur olimlaridan bo`lgan Platonga shogird tushadi. Platonning vafotidan so`ng Aristotel 347 yili Afinadan Troad tomon o`tib, Assosga boradi. Chunki, bu erda ustozning tarafdorlari ko`p edi. Unga, ayniqsa, zo`ravon, zolim Germiy homiylik qiladi. Aristotel Germiy vafotidan so`ng Lesbos yarim orolidagi Mitilen shahriga ko`chib o`tadi va u erda 342 yilgacha yashaydi. 342 yili Makedoniya podshosi Filipp o`zining Aleksandr nomli 13 yoshli o`qlining tarbiyasi uchun Aristotelni Mitilendan chaqirib oladi. Bu erda u falsafa maktabini ochadi va katta kutubxona tashkil qiladi.

Shu davrda Gretsiyada chiroyli so`zlashga qiziqish kuchayib ketgan edi. Natijada qator notiqlik maktablari ochiladi. Bu maktablardan so`z san`ati ustalari etishtirib chiqarilar edi. Keyinchalik chiroyli so`zlash haqidagi qo`llanmalar maydonga keldi. Shunday asarlardan biri Aristotelning “Ritorika” nomli kitobidir. Buyuk olim uni mashhur “Ritorika” nomli asaridan so`ng, ya`ni eramizdan oldingi 330 yillarda Afinaga so`nggi marta qaytib kelganda yozgan edi.

Ma`lumki, ungacha Anaksimion, Lampsak ham “Ritorika” nomli qo`llanma yaratgan edi. Bu ikki asar bir-biriga tamoman o`xsha-

maydi. Ularning birinchisi q`o`llanma bo`lsa, ikkinchisi chiroyli so`zlash nazariyasi bo`yicha ilmiy mulohazalardan iborat.

Aristotelning "Ritorika"si uch kitobdan tashkil topgan. Asarning birinchi va ikkinchi kitoblari, asosan chiroyli so`zlash, ishontirish uslublari haqidagi fikr va mulohazalardan iborat bo`lsa, uchinchi kitobida nutq mantiqiga juda katta ahamiyat beriladi. Olimning fikricha, *notiq tilidagi turli "qorishmalar", ya`ni so`zlarning noto`g`ri va noo`rin talaffuz qilinishi, jumalarning mantiqan har xil tuzilishi so`zlovchining katta xatosidir. Aristotel har bir jumlaning asosiy fikrini ifoda etishga qaratilishi, ravon va tinglovchi tushunadigan darajada sodda bo`lishini talab etadi. U notiqning hissiyot bilan so`zlashi mulohaza yuritayotgan fikrning tinglovchi qalbiga tez etishida muhim omil bo`lishini alohida uqtiradi. Bundan tashqari, Aristotel notiqning auditoriyani o`ziga jalb etishi uchun hazilmutoyiba so`zlar bilan lirik chekinish qilib, tinglovchilarni hayajonlantira bilishi zarurligini, agar turli ko`rgazmali qurollardan foydalansa, har xil epitet, chog`ishtirish va metofaralarni qo`llusa nutqning ta`sirchanligi yanada oshishini, ammo keltirilgan misollar ko`payib ketib, tinglovchini zeriktirib qo`ymasligi kerakligini ham ta`kidlaydi.*

Aristotel notiqlik san`atini egallashni 5 qismga bo`lib o`rgatadi.

1. Materialni kashf etish (har tomonlama tayyorlash).
2. Materialni joylashtirish shakli (rejasi).
3. Materialni eslab qolish (o`zlashtirish).
4. Materialni so`z yordamida to`g`ri aks ettirish.
5. Materialni to`g`ri talaffuz etish.

Aristotelning fikrlari hozirgi kunda ham o`z qimmatini saqlab kelmoqda.

Demosfen (384-323)

Umrini ona vatanining gullab-yashnashiga baqishlagan davlat arbobi, mashhur notiq Demosfen eramizdan oldingi 384 yili Afinada

o`ziga to`q oilada dunyoga keldi. Uning otasining ismi ham Demosfen bo`lib, qurol-yaroq ustaxonasining egasi edi.

Bo`lajak notiq 5 yoshga to`lganida otasidan ajraladi. Demosfen bilan singlisiga otadan katta meros qoladi. Bolalarning tarbiyasi va merosi vaqtincha tog`asiga topshiriladi. Tog`a esa barcha boyliklarni qo`lga kiritib olgach, bolalarning tarbiyasi bilan qiziqmaydi. Natijada Demosfen juda nimjon va kasalmand bo`lib o`sadi.

Demosfen voyaga etgach, tog`asi unga faqat qullari, uyi va uy jihozlarini hamda pulning ma`lum bir qisminigina berib aldaydi. Demosfen tog`asidan molmulkning qolganini yaxshilik bilan qaytarib berishini so`raydi. Biroq tog`a bundan bosh tortganidan keyin u qolgan merosini sud orqali undirib olishga qaror qiladi. Sudda muvaffaqiyat qozonish uchun Afinaning davlat qonunlarini yaxshi bilish, shu bilan birga, ravon so`zlash, da`vosining to`g`riligiga kishilarni ishontirish kerak edi. Shu sababli Demosfen notiqlik san`atini o`rganish uchun o`z davrining meros ishlari bo`yicha mashhur advokati Isey maktabida ta`lim olishga majbur bo`ladi. U to`rt yil davomida qunt bilan o`qiydi va bu davrda ko`pgina yozuvchilarning asarlari bilan tanishib chiqadi. Ayniqsa mashhur tarixchi Fukidid (Eramizdan oldingi V asrda yashagan Afina tarixchisi va davlat arbobi. U Pelopan urushida ishtirok etgan va uning tarixini yozgan) va faylasuf Platonning tanlangan asarlarini puxta o`rganadi. Bo`lajak notiq Fukidid asarlarini sakkiz marotaba qayta ko`chirib yozib, uni deyarli yoddan o`zlashtiradi.

Demosfen o`qishni tugatgach vasiylari bilan sudlashadi va sud besh yil davom etadi. Bir necha yil surunkasiga bo`lgan kurash bo`lajak notiq xarakterining toblanishida, bir so`zli va matonatli bo`lishida katta rol o`ynaydi. Yoshlik choqlaridayoq ko`pchilik oldida so`zga chiqishni orzu qilib yurgan Demosfen o`qish yillarida o`qituvchisi bilan sud majlislariga qatnashadi.

Demosfen notiqlik bilan shug`ullanishdan avval o`z ustozini yo`lidan borib, boshqalarga sudda so`zlanadigan nutqning matnini yozib berar va bu ishlari uchun yaxshigina haq olar edi. Bora-bora nutqiy matnlar yozish Demosfenni qoniqtirmaydi. U otashin vatanparvar sifatida o`z ijtimoiy faoliyatini Vatan ravnaqi uchun sarflashni orzu qiladi. Yosh notiqning xalq oldidagi birinchi nutqi ayanchli holda: to`polon, kulgi, qiyqiriq, hushtak chalib masxaralash bilan qarshi olinadi. U o`z nutqini tugatolmay minbardan tushishga majbur bo`ladi. Demosfen nutqining bunday ayanchli tugashi tabiiy edi, chunki uning tovushi juda past bo`lib, bir oz duduqlanar, "R" harfini talaffuz etolmas, qoldirab, mujmal gapirar edi. Bulardan tashqari, uning elkasini qimirlatib turadigan odati ham bo`lib, ko`pchilik orasida o`zini to`g`ri tuta bilmas edi.

Xalq majlislaridan birida Demosfen o`zini ikkinchi bor sinab ko`rdi. Lekin bu safar ham muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Shundan so`ng Demosfen o`z nutqidagi kamchiliklarni boshqa takrorlamaslik uchun astoydil bosh qotiradi. Har kuni bir necha soatlab noto`g`ri talaffuz etayotgan so`zlari ustida qayta-qayta mashq qiladi. **Hatto og`ziga tosh solib olib, qattiq va ravon gapirishga harakat qiladi. "R" tovushini to`g`ri talaffuz etish mag`sadida kuchuk bolasi-ning irillashini kuzatadi va o`zi ham xuddi shu tovushni qaytaradi.** Nihoyat, uzoq muddatli tinimsiz mashqlardan so`ng, Demosfen o`z maqsadiga erishadi. Mashhur notiq bo`lib etishadi. Ammo, shunga qaramay, u hech qachon tayyorgarliksiz nutq so`zlamas, oldindan yozib qo`yilgan matnni yodlab olar, har bir so`z ustida puxta o`ylar, jumalarni aniq va chiroyli tuzishga harakat qiladi. Ulug`notiqning nutqi shu qadar sodda, ravon, mantiqan puxta va jozibali bo`lardiki, bu faqat mashaqqatli mehnat samarasi edi.

Demosfen hech vaqt bo`lmaqur safsatalarni yoqtirmas, xotirjamlik bilan tinglovchilarning fikrini o`ziga tortar, ularni o`zi himoya

qilayotgan ishning haqligiga ishontirish uchun butun kuch-quvvatini sarflar edi.

Demosfen 30 yoshga to`lganda davlat ishlarida ham ishtirok eta boshlaydi. U o`zining butun mahorat va bilimini Vatanning dushmani-makedoniyalik podsho Filippga qaratadi. Afina davlati Makedoniya rahbarligiga o`tgach, Demosfen dushmanlari qaytadan bosh ko`taradilar. Aslida bu voqeadan bir necha yil ilgari xalq partiyasi Demosfenning vatanparvarligini yuksak baholab, uni "Oltin gulchambar" bilan taqdirlashga tavsiya etgan, xalq majlisi ham buni ma`qullab, qaror qabul qilgan edi. Makedoniya tarafdorlari bu qarorga qarshi chiqadilar. Hatto o`z davrining mashhur notiqalaridan bo`lgan esxil majlis qarori ustidan sudga shikoyat qilib ariza beradi. U xalq majlisining noto`g`ri qaror chiqarganligini isbotlashga urinib, Demosfenning bunday oliy mukofotga munosib emasligini uqtiradi. Qayta bo`lgan sud ikki buyuk notiqning yakkama-yakka olishuviga aylanib ketadi.

Sud bo`layotgan maydonga shunchalik xalq to`plagan ediki, go`yo mavj urib turgan dengizni eslatardi. Demosfenni qoralab so`zga chiqqan Esxil tamomila kurakda turmaydigan gaplar bilan tuhmat toshini ota boshlaydi. "Gulchambar"ni himoya qilish maqsadida so`z olgan Demosfen esa, Vatanining gullab-yashnashi yo`lida tinmay kurashganini, shu bilan birga, Exsilning sotqinlikdan iborat faoliyatini yorqin nutqida obrazli tarzda tasvirlab beradi. G`animlarning qarshiligiga qaramay, sud juda to`g`ri va oqilona qaror chiqaradi. Sud hukmiga muvofiq Esxilga katta miqdorda jarima solinib, Afinadan badarqa qilinadi.

Demosfenning "Gulchambar" haqidagi nutqi faqat Esxil ustidan qozonilgan qalabagina emas, balki Afina va butun Gretsiyadagi vatanparvarlarning tantanasi ham edi.

Suddagi muvaffaqiyatidan so`ng, Demosfenning davlat oldidagi obro`si yanada oshadi. Biroq, turli sabablarga ko`ra, Makedoniya

bilan Afina o`rtasida boshlanib ketgan urushda afinaliklar maqlub bo`lib, barcha vatanparvarlar o`z yurtlaridan badarqa qilinadilar. Faqat aristokrat boylargagina siyosiy va iqtisodiy huquqlar beriladi. Demosfen sirdan o`limga mahkum etiladi. Shundan so`ng u Kalavri oroliga qochib borib, Poseydon ibodatxonasiga yashirinadi. O`sha vaqtlarda ibodatxonaga qochib kirgan odamni, kim bo`lishidan qat`iy nazar qamash yoki o`ldirish mumkin emas edi. Chunki u xudoning panohi va himoyasida hisoblanar edi.

Dushmanlari Demosfenning yashiringan joyidan xabar topib, uni tiriklayin qo`lga tushirishga harakat qiladilar. Ular notiqqa bo`lmaqur va`dalarni berib, Antipatra huzuriga olib bormoqchi bo`ladilar. Demosfen yovuz niyatni fahmlagach, uyga xat yozish bahonasi bilan ibodatxonaning ichkarisiga kirib, zahar ichadi.

Buyuk notiq eramizdan oldingi 322 yilning 12 oktyabrda shu tariqa dunyodan o`tadi.

Tsitseron (103-43)

Mark Tulliy Tsitseron eramizdan oldingi 103 yilda Rimdan uzoq bo`lmagan Arpina shahrida badavlat oilada dunyoga keldi. Uning bolalik yillari Arpina shahridagi otasiga qarashli erlarda o`tadi. Otasi o`z farzandiga yaxshi ta`lim-tarbiya berish maqsadida Rimga ko`chib o`tadi. Tsitseron u erda yunon murabbiylari qo`lida tahsil ko`radi. Yunon tili va adabiyotini mukammal egallagach, Yunonistonning mashhur so`z ustalari Litsiniy, Krass va Mark Antoniy kabi notiqlardan so`z san`atining nozik sir-asrorlarini o`rganadi, ularning ajoyib nutqlarini tinglaydi.

Bo`lajak notiq ayni vaqtda falsafa bilan shuqullanadi. Lekin uni ko`proq notqlik san`ati qiziqtiradi. Sitseron notiqning turli mimika va harakatlar bilan so`zlayotganini ko`rib, notiq bo`lish uchun aktyorlikdan ham xabardor bo`lish kerak ekan, degan xulosa-

ga keladi. Shuning uchun Ezop va Rostsiy kabi o`z davrining mashhur aktyorlaridan sabog` oladi.

Tsitseron uzoq tayyorgarlikdan so`ng, 25 yoshida birinchi marotaba xalq oldida nutq so`zlashga jur`at etadi. U avval fuqarolik, so`ngra jinoiy ish jarayoni bo`yicha gapiradi. Biroq uning bu nutqiga davlat boshliqlaridan Sull hamda Kott ismli mashhur notiqlar qarshi chiqadi. Shundan so`ng u ritorika va falsafa fanlaridan mukammalroq nazariy bilim olish maqsadida zamonasining buyuk notiqlaridan hisoblangan Antio Askalonskiydan ta`lim oladi. So`ngra mashhur so`z ustalaridan o`rganish niyatida Kichik Osiyoning bir qancha shaharlarini kezib chiqadi.

U ancha vaqtgacha nutq so`zlashda yangi usullar qidiradi. Niho-yat Osiyo hamda Attika (O`rta Gretsiyaning Yunoniston janubi-sharqidagi dengiz ichkarisiga ancha yorib kirgan yarim orol Attika deb ataladi) usullari omuxtasidan iborat bo`lgan yangi bir uslub kashf etadi. Tsitseron zamonasining ko`pchilik so`z ustalari singari o`z faoliyatining ilk davrlaridayoq nutqida uslubning chiroyliligi, iboralarining jonliligi, jumalarning nafis bo`lishiga katta e`tibor beradi.

Tsitseron Osiyoga sayohat qilib, notiqlik san`atining sirlarini o`rganib yurgan vaqtida Rim hukmdori Sull vafot etadi. Shundan so`ng yosh notiq Rimga qaytib keladi va 31 yoshidan boshlab davlat ishlarida ishtirok etadi.

Tsitseron konsullik lavozimiga saylangach, butun notiqlik mahoratini siyosiy nutqlarga baqishladi. U suddagi nutqlarida o`zi yaratgan uslubdan foydalanib, raqiblarini "qo`loyoqi bog`langan quyunday taslim qildi". Hukmdor Rull tomonidan qabul qilingan senat qonunlarini qattiq qoralab, Rull tarafdorlarini o`ldirib yuboradi. Kelgusi yili (59-yil) Tsitseron o`rniga Sezar konsul bo`lib saylangach, senatning Rull proektiga juda yaqin bo`lgan yangi qonunlari qabul etiladi. Gabini va Pizonlar o`zlari konsul bo`lib ish boshlagan 58-yilning dastlabki davrida Sitseronni Rimdan badarqa etish haqida

qonun chiqarishga harakat qiladilar. Dushmanlari tomonidan qasos olinishi muqarrar ekanligiga ishongan notiq qonun loyihasi chiqmasdanoq Yunonistonga jo`nab ketadi.

Vatandan haydalihi Sitseron uchun nihoyat darajada oqibo`ladi. U bir yarim yildan so`nggina do`stlarining yordami tufayli Italiyaga qaytib kelish uchun ruxsat oladi. Ona - Vatanga bo`lgan cheksiz muhabbat buyuk notiqning ilhomini jo`sh urdiradi. U **nutq nazariyasi** ustida tinimsiz ijod qila boshlaydi. Oradan ko`p o`tmay, mashaqqatli mehnat samarasi sifatida, uning **uch kitobdan iborat "Notiqlar haqida"** nomli asari dunyoga keladi. Mazkur asar dialog shaklida yozilgan bo`lib, Litsiniy, Kross, Mark Antony, Yuliy Sezar, Strabon, Katull, huquqshunos Stsevola va uning shogirdlari Katt, Sulnitsiy Ruflarning ijtimoiy va siyosiy nutqlari, ularning Notiqlik san`ati hamda bu san`atning eng mayda-chuyda masalalaridan tortib siyosiy muammolargacha bo`lgan fikr-mulohazalarini o`z ichiga oladi. Tsitseronning fikricha, notiq shunchaki sud ishlarining barcha qonun-qoidalarini yaxshi biladigan qonunparast emas, balki davlat ishlarini chuqur tushunadigan, xalq qayqusiga hamdardlik qila oladigan davlat arbobi bo`lmogi kerak. Shuning uchun Notiqlik san`atiga qiziqqan har bir kishi faqat "Ritorika" ilmiga oid ibtidoiy bilimlar bilan cheklanmasdan va o`zining tabiiy iste`dodiga ishonib qolmasdan, doimo turli fanlarni o`qib-o`rganmoqi, ilm va madaniyatning yuqori cho`qqilariga intilmog`i darkor. Bundan tashqari, "Notiqlar haqida" asarining muallifi notiqlarning odamlar diliga qo`rquv, g`azab va qayqu sola bilishi va, aksincha, bu xildagi hayajonli holatlardan kishilarni xalos qilib, ularning ruhida xotirjamlik, mehr-shafqat hislarini uyqota olishi kerakligini ta`kidlaydi. Uning fikricha, agar notiq odamlarning turli-tuman xarakterlarini sezmasa, inson tabiatidagi umumiy xususiyatlarni bilmasa va har bir kishini goh bezovta qiladigan, goh tinchlantiradigan sabablarni tushunmasa hech qachon o`zining maqsadiga erisha olmaydi.

Tsitseron “Brut” (47 yil), “Notiq” (56 yil) nomli boshqa asarlarida Rim notqlik san`ati tarixi haqida batafsil fikr yuritib, attikachilarning nazariyalariga tamomila qarshi mulohazalar bilan maydonga chiqadi. Uning ta`kidlashicha har qanday notiqning ko`zda tutgan asosiy maqsadi tinglovchining zavqini uyqotib, ularni o`ziga moyil qilishdan iboratdir. Notiq sharoitga qarab mavjud uslublarning hammasidan baravar foydalanishi zarur.

Setseron bu fikrni davom ettirib, **Kimki jo`n narsalar haqida oddiygina, kundalik voqealar haqida o`rta darajada, ulug` hodisalar haqida esa zavq-shavq bilan gapirsa, shu odam so`z san`atining chinakam ustasi bo`ladi**” deydi.

Poeziya tilining vazni va ohangdorligi, uzun va qisqa hijolarining, unli va undosh tovushlarning almashinuvi, bir so`zning oxiri va ikkinchi so`zning boshida ikki unlining qator kelishi, yo`l qo`ymaslik, so`zlarni to`g`ri talaffuz etish, grammatik qo`larga katta e`tibor berish kabi notqlik san`atining muhim masalalari ham Sitseron asarlarida o`zining to`la ifodasini topgan.

Tinglovchini toliqtirib qo`ymaslik uchun nutq davomida ko`tarinki usulni bir parda pasaytirib, nutq mavzuiga aloqador shaxslar bo`lsa, ularning goh salbiy, goh ijobiy xarakteristikasini berish, ilgari o`tgan mashhur zotlar haqidagi biron latifani eslatib ketish, lozim bo`lganda ba`zi bir hayotiy manzaralarni, dramatik voqealarni eslash, o`rniga qarab **biroz hikmatli so`z, maqol va qochiriq gapni qistirib o`tish** – Tsitseronning eng sevgan usullaridan edi.

Sezar vafotidan so`ng davlatni uning nabirasi Oktavian boshqaradi. U o`z davlatini mustahkamlash maqsadida Tsetseronning Senat oldidagi mavqei va obro`sidan foydalanmoqchi bo`ladi. Biroq Tsetseron Oktavianga ishonmaydi. Tsetseronning dushmanlari yangi hukumdorni o`zlari tomonga oqdirib olgach, undan buyuk notiqni qat`il etishni talab qiladilar. Shunday qilib, so`z san`atining mohir

ustasi shafqatsiz jazoga hukm etiladi. Oldin.uning o`ng qo`li qirqib tashlanadi, so`ngra boshi tanasidan judo qilinadi.

Tsetseronni butun insoniyat oldida Ulug`lab, obro`sini oshirgan narsa uning ajoyib, takrorlanmas nutqlari bo`ladi. Uyqonish davrida Italiya, Frantsiya va Olmoniyaning insonparvar olimlari Tsitseronning ilhombaxsh nutqlarini sevib o`rgandilar. O`sha davrda chiroyli so`zlagan kishilar “Tsitseronchilar” deb atalar edi

Rimda bir qancha vaqtgacha notiqlik san`ati rivojlanishidan to`xtab qoldi. O`rta asrlarga kelib esa notiqlikning diniy va sxolastik tomonlari avj olib ketdi. Din homiylari notiqlik san`atini o`z qo`llariga olganlaridan so`ng, uni o`zlarining maqsadlarini amalga oshirish uchun xizmat ettira boshladilar. Din ahllarining o`rtasida ham iste`dodli notiqalar bor edi. Ulardan ayniqsa Vasiliy Velikiy, Grigoriy Bogoslov, Ioann Zlatoust va Avreliy Avgustinlar katta shuhrat qozondi.

O`rta asrlarning ikkinchi yarmidan boshlab, ya`ni XI-XII asrlardan “universitet notiqligi” deb nomlangan notiqlik san`ati rivojlandi. Dorilfununning tarix o`qituvchisi Yan Gus ilqor (progressiv) fikrlari uchun gulxanda yondirilgan. Oksford dorilfununining magistri Duns Skott, sxolastik falsafa o`qituvchisi parijlik Per Abelyarlar ham shu san`atning atoqli vakillari edi.

O`rta asrning so`nggi davrlarida ko`zga ko`ringan etuk notiqlardan biri florentsiyalik monax Savonarola edi. U ilk bor cherkovni xristianlikning printsiplariga qaytishga chorladi. To`g`ri, Savonarola cherkovdan voz kechishni targ`ib qilmadi. Shunday bo`lishiga qaramasdan, uning maftunkor nutqlari o`z-o`zidan katalitsizmga ketmaket zarba bo`lib tushaveradi. Natijada notiqning cherkovdagi xizmati kun sayin oqirlasha boshladi. Ashaddiy dindorlar Savonarolani xuddi Yan Gus kabi ta`qib ostiga olib, turli iqvolar tarqatdilar, so`ngra tiriklayin gulxanda kuydirdilar.

XVI asrda burjuaziyaning tugʻilishi bilan yangi – insonparvarlik dunyoqarashi shakllana boshladi. Uning xarakterli xususiyatlaridan biri insonning kuch-quvvatiga, aql zakovatiga ishonch hamda antik dunyo madaniyatiga katta qiziqish uyqotish edi. Insonparvarlar xalq yaratgan madaniy boylklarni koʻz qorachiqidek saqlashni targʻib qildilar. Shuning uchun ham koʻp vaqtlargacha “ayqonish” termini “gumanizm” termini bilan yonma-yon turib keldi.

Shu davming koʻzga koʻringan etuk notiqari sifatida Erazm Rotterdamskiy Ulrix fon Gatten hamda katolik cherkovining turli xil namoyishlariga oʻzlarining ajoyib nutqlari bilan zarba bergan Martin Lyuter va Kalvinlarni sanab oʻtish mumkin.

Bu davrda Olmoniyada notiqlik sanʼatini mukammal egallaganlardan biri Tomas Myuntser edi. Myuntser dehqonlar oʻrtasida shunday ajoyib nutqlar soʻzlar ediki, uni tinglagan har bir dehqon yuragida yangi hayotga nisbatan katta umid uyqonar edi. Hatto shuning natijasida dehqonlar pomeshchik va feodallarga qarshi kurashga otlanib, qoʻzgʻolon ham koʻtardilar.

XIX asrda Frantsiya, Italiya, Olmoniya va Avstriyada burjua demokratik revolyutsiyasining g alabasidan keyin notiqlik sanʼati yuksak darajada rivojlandi. Shuning uchun bu davr notiqlik sanʼatining gullash davri ham deyiladi. Oʻsha davr notiqari insonning mehnati va aql-zakovatini Ulugʻlab, uning kelajagini astoydil himoya qildilar.

Sharq va Markaziy Osiyoda notiqlik tarixi

Notiqlik sanʼati (“Pitorika”) tarixi haqida gap ketganda, jahon fanida notiqlik sanʼatining taraqqiyoti eramizdan oldingi V asrning oʻrtalarida Afinada deb taʼ olingan. Qadimgilarning fikricha, notiqlik sanʼatining (“Ritorika”)ning asl vatani Sitsiliya oroli boʻlgan. Notiqlik sanʼadining asoschilari deb sitsiliyalik Korak hamda Tisiyni

tan olganlar. Biroq, ulardan bizgacha deyarli hech narsa qolmagan. Ular hayoti va ijodi to`g`risida fan olamida birozgina iz qolgani aytiladi. Keyinchalik ularga vatandosh bo`lgan sofist Gorgiy (483-376) hamda Lisiy (459-380) larni notiqlik san`atining (Ritorikaning) Ulug` namoyandalari sifatida Ulug`laganlar. So`ngra bu fan taraqqiyotida Aristotel, Demosfen, Tsitseronlarning ijodi yanada yorqin o`rin egallagan.

Umuman notiqlik san`atining (“Ritorika”ning) fan sifatida tug`ilishi, shakllanishi va taraqqiyoti zaminida Gretsiya va Rimda notiqlik maktablarning faoliyat boshlagani to`g`ri. Biroq, Markaziy Osiyo va Sharqda, aniqroqi Turon zaminda joylashgan xalqlarning, jumladan o`zbeklarning ham notiqlik san`ati tarixi manbalari eramizdan oldingi VII asrlarga borib taqalishi ham adabiy va tarixiy manbalardan ma`lum bo`lmoqda. Yodingizda bo`lsa Qadimgi (“Ritorika”) Notiqlik san`atining taraqqiyoti zaminida badiiy adabiyot janrlarining paydo bo`lganligi antik adabiyot tarixidan ma`lum. Ya`ni, avval nutqning paydo bo`lishi, nutq matnlarining yozilishi, (logograflar tomonidan) ularning to`planishi, tantanali nutqlarda badiiy tasvirlarning yoritilishi natijasida badiiy adabiyotning doston, roman, drama kabi janrlari shakllanib taraqqiyot yo`lini tutganligi xususida gap bormoqda.

Madomiki, shunday ekan, miloddan oldingi VII asrlarda yaratilgan xalqimizning qadimiy adabiy va madaniy merosi sanalmish sof turkiy tilda bitilgan “**Alp Er To`ng`a**” dostoni ham huddi Yunon va Rim notiqdari nutqlari matnlaridan badiiy ijod namunalari tug`ilib, shakllanib, taraqqiyotga yuz tutgani kabi bizda ham mavjud bo`lgan Notiqlik matnlarining mevasi bo`lsa-chi? Chunki hech bir xalq tarixida badiiy ijod o`z-o`zidan paydo bo`lmagan. Nutq sohasida bo`ladimi, notiqlik sohasida bo`ladimi, badiiy ijod sohasida bo`ladimi, avval ularning og`zaki shakli namoyon bo`lgan. Aniqroqi yozma badiiy adabiyotdan oldin xalq og`zaki ijodi yaratilgan, keyinchalik

yozma adabiyot shu og`zaki ijod zaminidan o`sib chiqqan. Buni hech kim inkor etmasa kerak?! Shu ma`noda bizda turon zaminida yaratilgan **“Alp Er To`ng`a”** dostoni miloddan oldingi VII asrda paydo bo`lgan ekan, o`zbek notiqligi tarixi ham Yunon va Rim notiqligi tarixidan oldinroq yuzaga kelmaganmikan, degan xulosaga olib keladi. Masalani oydinlashtirish, albatta, tarixchi, tilshunos va adabiyotshunos olimlarimizning dolzarb ilmiy izlanishlarini talab etadigan muammo. Shunday bo`lsada, hozircha bizda mavjud bo`lgan ma`lumotlarga tayanib fikr yuritamiz. Bu o`rinda taniqli yozuvchi Primqul Qodirovning, G`G`ulom nashriyotida 2005 yilda chop etilgan **“Til va el”** kitobi kengroq ma`lumot beradi. Turon zaminining miloddan oldingi turkiy tilda yozilgan **“Alp Er To`ng`a”** haqidagi doston hali atroflicha tahlil etilgani yo`q.

Bu doston bizgacha To`liq etib kelmagan. Uning besh yuz satrga yaqin ayrim parchalari Yusuf Xos Hojibning **“Qutadg`u bilig`”** dostonida va Mahinud Qoshg`ariyning **“Devonu lug`atit turk”** asarida keltirilgan. Bu dostoniga birinchi bo`lib katta e`tibor bergan olimimiz, professor Abdurauf Fitrat edi. Uning **“Eng eski turk adabiyotining namunalari”** deb atalgan va 1927 yilda nashr etilgan risolasida Alp Er To`ng`aga baqishlangan 40 satrli marsiya, tang`uglar bilan Alp Er To`ng`aning jangiga oid 32 satrli she`r, qish va yoz manzaralariga bag`ishlangan 86 satrli she`riy tasvirlarni adabiy tilimizning eng qadimgi namunalari deb baholanadi l

Fitrat Alp Er To`ng`aga baqishlangan qadimiy doston parchalarini Yusuf Xos Hojibning **“Qutadqu bilig`”** dostonidan va Mahmud Qashg`ariyning **“Devonu lug`atit turk”** kitobidan olinganini ko`rsatib o`tadi. Moskvalik sharqshunos olimi I.V.Stebleva ham **“Devonu lug`atut turk”**da keltirilgan Alp Er To`ng`aga bag`ishlangan 348 satr she`rni terib olib, ular orasidagi mantiqiy bog`lanishlarni topadi va ularni ming yillar davomida ko`p qismlari yo`qolib ketgan ulkan bir qahramonlik dostonining uzviy bo`laklari deb baholaydi.

Bu olimlarning “Alp Er To`ng`a” dostoniga oid tadqiqotlarini yangi avlodga mansub adabiyotshunoslarimiz M.Ibrohimov va Sh. Xolmatovlar davom ettirdilar. Bu ishlarning yakuni sifatida Abdurashid Abdurahimovning so`zboshisi va tahriri bilan 1995 yilda “Alp Er To`ng`a yoki Afrosiyob jangnomasi” degan kitob nashr etildi.

Bu kitobning kirish qismida Alp Er To`ng`aga quyidagicha baho berildi: “Alp Er To`ng`a miloddan avvalgi VII asrda Turon davlati shakllanishiga asos solgan buyuk xoqondir... Eronliklar Alp xaqonni Afrosiyob deb ataganlar. Og`zaki va yozma adabiyotda Alp Er To`ng`aning bahodirligini madh etuvchi katta doston yaratilgan. Doston qahramonlik mavzuida bo`lib, uning tiklanishi turkiy xalqlar dostonchiligi tarixini miloddan avvalgi asrlardan boshlashga imkon beradi. Alp Er To`ng`a haqidagi she`riy dostonidan kelib chiqqan holda adabiyotshunos olimlar bu qahramonga baho berishda tarixchilarimizga nisbatan ancha dadil fikr bildirmoqdalar.

Tarixichilarimiz Alp Er To`ng`aga oid to`liq ma`lumotlarni tarixiy manbalardan topolmaganlari uchun ularda “Alp er To`ng`a tarixiy shaxsmi yoki afsonaviy qahramonmi?” degan ikkilanishlar bor. Buning yana bir sababi, Firdavsiyning “Shohnoma” asarida Afrosiyob salbiy qahramon qilib ko`rsatilganligidir.

Buxoro tarixiga oid juda qimmatli ma`lumotlar bergan Narshaxiy yozadi:”Afrosiyob Romtan (Romitan) shahrini bunyod qilgan. Romtan Buxorodan qadimiyroqdir. Afrosiyob har vaqt bu viloyatga kalganda Romtanda turgan, boshqa joyda turmagan. Forsiylarning kitoblarida aytilishicha, Afrosiyob ikki ming yil yashagan va jodugar bo`lgan, asli Nuhpayg`ambarning o`g`illaridan ekan. U o`zining Siyovush nomli kuyovini o`ldirgan. Siyovushning Kayxusrav nomli o`g`li bo`lib, otasining xunini talab qilib Afrosiyobni o`ldirdi. Afrosiyobning qabri Buxoroning Ma`bad darvozasi yaqinidagi katta tepalik ustidadir.

Narshaxiy o`z nomidan keltirgan tarixiy faktlarda Afrosiyobning bunyodkor podshoh bo`lganini, Buxorodan ham qadimiyroq Romitanni qurganligini, bu viloyatga kelganda doim shu Romitanda turganligini, "Afrosiyob" nomi bilan bizgacha etib kelgan tarixiy Romitan qal`asi o`z davrining podsholari turadigan poytaxt shahar bo`lganini yozadi. Biz Buxoroning 2500 yillik to`yini o`tkazdik. Agar Romitan undan ham oldin qurilgan bo`lsa, demak, bu joyni qurdirgan Alp Er To`ng`a – Afrosiyob miloddan oldingi ettinchi asrda yashab o`tganiga ishonish mumkin.

Narshaxiyning bu ma`lumotlari tarixiy asosga ega bo`lganini Yusuf Xos Hojibning "Qutadg`u bilik"da yozgan quyidagi satrlari tasdiqlaydi:

To`jiklar ayur ani Afrosiyob

Bu turk beklaridan, oti belguluk

To`nqa Alp Er edi quti belguluk.

Mahmud Qoshg`ariy "Devonu lug`otit turk"da Yusuf Xos Hojib bildirgan fikrni yanada aniqroq bayon qiladi:

"Turklarning mashhur qahramoni Afrosiyobni Alp To`ng`a deb atashlariga sabab, uning sherni yiqitadigan botir pahlavon bo`lganligi edi".

... O`zbek milliy ensiklopediyasida Afrosiyobning "Avesto"da yana uchinchi bir nom bilan tarixga kirganligi yoziladi: "Afrosiyob-mifologik obraz, "Avesto"da "Frang-Krisyan" deb atalgan deyiladi. Keyinchalik bu ijobiy obraz Firdavsiyning "Shohnoma"si-ga Afrosiyob nomi bilan faoliyati salbiylashgan holda o`tadi. Ensiklopediyada Afrosiyobga munosabat masalasida bir muhim nuqta ko`rsatib o`tiladi:

"Afrosiyobning Eron podshohlari bilan jangga kirishuvi, ya`ni Eron bilan Turonning mifologik raqobati g`oyasi "Avesto"da yo`q. Afrosiyobni Eron shohlarining dushmani qilib ko`rsatish g`oyasi yozma abadiyotga birinchi bo`lib Firdavsiyning "Shohnoma"si orqali

kirgan... Bu talqinda Firdavsiy zamoni uchun muhim bo`lgan turk davlatchiligi va eroniy davlatlar orasida tarixiy yuzma-yuz turish-harbiy-siyosiy muxoliflik o`z aksini topgan.⁶

Ana shu harbiy-siyosiy muxoliflik Afrosiyob – Alp Er To`ng`aga munosabat turkiy tilli manbalarda ijobiy, “Shohnoma” kabi forsiyza-bon manbalarida salbiy bo`lishga olib kelgan...

Dostonda ko`rsatilishicha, Alp Er To`ng`ani Eron shohi Kayxusrav ziyofat paytida mayga zahar qo`shib berib o`ldiradi.

O`limi muqarrarligini sezgan Alp Er To`ng`a sadoqatli yorini eslaydi va yaqin odamlaridan iltijo qiladi:

Turkon xotun huzuriga

Mendan etkur vido qo`shig`in.

Aytgin: menga qilgan xizmatni

Qilar tobug`chi endi unga...

Turon malikasi sevikli Alp yorini eslab musibat chekadi:

Ketdi ko`zinning nuri

Ketdi tanamning ruhi

Qaydan topay sevganim

Qoldi cheki yo`q qayg`u...

Bunday iztirobga to`la samimiy so`zlarni faqat chindan yashab o`tgan va el-yurt orasida sevimli bo`lgan qahramon haqidagina aytish mumkin. Biroq Alp Er To`ng`aning o`limidan keyin turk davlatchiligi uzoq vaqt inqirozli asrlarni (qariyb ming yildan oshiq ta`kid bizniki – N.B.) boshidan kechiradi.

Nihoyat, VI–VII (melodiy – N.B) asrlarga kelib Bilge xoqon va uning qahramon inisi Qultegin davrlarida turk buduni (xalqi) qaytadan qad rostlaydi. Biz buni O`rxon va Enasoy daryolari bo`yida VI–VII asrlarda toshga bitilgan dostonlardan bilamiz.

Xalq og`zaki ijodining ilk tajribalari notiqlik san`atiga, badiiy so`z san`atining ravnaqiga, yozma adabiyotga boy manba bo`lib

xizmat qilib kelgani va kelayotgani barchaga ma'lum, shu ma'noda "Alp Er To'ng'a" dostoni, muqaddas kitob "Avesto", O'rxon va Enasoy yodgorliklari va boshqa yozma yodgorliklar Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati, tilini o'rganishda muhim manba bo'lish bilan birga, ma'lum Notiqlik san'atiga undovchi, unga manba bo'luvchi qimmatga ham egadir.

"Avesto"ning muqaddas kitob sifatida to'la shakllanishi miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. "Avesto"da notiq foydalanishi lozim bo'lgan o'rinlar juda ko'p. Jumladan, "G'alla erdan unib chiqqanda devlar larzaga keladi, G'alla o'rib olinayotganda devlar nola – faryod chekadi, G'alla yanchib un qilinayotganda esa devlar mahv bo'ladi... G'allaning mo'lko'l bo'lishi go'yo devlarning labiga qizdirilgan temir bosgandek ularni tumtaraqay qiladi..." Bu jumlarlar orqali odamlarni mehnat qilishga, mehnatga muhabbat bilan yondoshmoqqa chaqirish mumkin. Unda notiqlik kuchini oshiradigan da'vat mujassam. Demak, notiq uchun bu kabi da'vatkorlikka undovchi misollar "Avesto"dan keng o'rin olganligidan ko'z yumib bo'lmaydi. "Avesto"dan o'rin olgan rivoyat va afsonalardagi vatanni himoya qilishga chorlovchi, qahramonlikka undovchi "Siyovush" ("Siyovarshan" deb berilgan "Avesto"da) kabi qahramonliklarning butun xatti-harakati da'vatkorlik qudratiga ega. Biroq melodgacha notiqlik san'ati tarixi notiqlik maktablari uchun manba va material bera olgani holda, maktablar darajasiga o'sib chiqmagan bo'lishi mumkin. Ammo kim kafolat bera oladi, Qadimgi Afinada, Yunoniston va Rimda paydo bo'lgan Notiqlik maktablarida yoki maktab darsliklarining paydo bo'lishida "Alp Er To'ng'a" dostoni, "Avesto kabi muqaddas kitob" yoki "Bundaxishn" hamda "Denxard" kabi qimmatli manbalarning ta'siri bo'lmaganligiga. Albatta ilm va fan qaerda bo'lmasin, qaysi bir xalqda yaratilmasin. o'zaro bir-biriga ta'siri bo'lishi tabiiy holat. Jahon ilmida o'zaro

ta'sir hamisha bo'lgan va bundan keyin ham bo'ladi. Shu asosda jahon fani, qaysi sohada bo'lmasin bir-birini to'ldirib, boyitib boradi.

Sharqda, jumladan, Movarounnahrda badiiy, ilmiy ijodning taraqqiyoti, shuningdek, va'xonlik, "Qur'on"ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan maqsadga muvofiq foydalanish borasida qadimdan ko'p yaxshi fikrlar aytilgan.

Vaz'xonlikning, balog'at (chechanlik), Notiqlik san'atining o'suvi barobarida nutq oldiga qo'yilgan talablar mukammallashib bordi. Buyuk allomalar Abu Rayhon Berunay, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Qoshg'ariy, Zamaxshariy, Abu Ya'qub Sakkokiy tilga, lug'atga, grammatika va mantiqshunoslikka bag'ishlangan asarlar yozdilar yoki boshqa sohalarga doir asarlarida bu mavzuga aloqador fikrlar bildirdilar.

Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) o'zining "Geodeziya" asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi va tarmoqlanib ko'payishi haqida so'z yuritib, har bir fanning inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir. Inson nutqi o'z tuzilishi, materialiga ko'ra rostini ham, yolg'onni ham ifodalashi mumkin. Bu ko'plab munozaralarga sabab bo'ladi. Inson bu munozaralar jarayonida rostni yolg'ondan ajratadigan "mezon"ni yaratadi. Bu mantiq fani edi. Inson nutqida shubhali o'rinlar sezilsa, ma'lum "mezon" yordamida ular tuzatiladi. Olim mantiqni o'rganmasdan, uni malomat qilganlarga hayron qoladi va ularga achinib: "Agar u dangasalikni tashlab, oromga berilmasdan, gap bilan bog'lanib keladigan nahv (grammatika), aruz (she'r o'lchovi) va mantiqni (logika) mutolaa qilganida edi, so'zning (nutq) nasr va nazmga ajralishini bilgan bo'lardi", – deydi (Beruniy. To'plangan asarlar. III tom, 192, 64-bet). Demak, Beruniy nutqning ikki xil – nasr, nazm ko'rinishi borligini ta'kidlamoqda. Nutqning bu turlari ma'lum qoidalar asosida shakllanadi. Nasr nahv qonun-qoidalari,

nazm aruz talablariga binoan tuziladi. Aruzga qaraganda nahvning ta'sir doirasi keng, u nasr uchun ham, nazm uchun ham zarur. Beruniy yozadi: "Nahv nasrda va aruz nazmda aytilgan so'zning me'yorini o'lchovi va xatosini tuzatuvchi aniq ikkita mezon bo'lib qoldi, lekin nahv bular ikkisining umumiyrog'idir, chunki u nasrni ham, nazmni ham birgalikda o'z ichiga qamrab oladi" (O'sha asar.64-bet).

"Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay qolmaydi" (O'sha asar. 64-bet).

Beruniy shakl va mazmun birligiga katta ahamiyat beradi. Uningcha shakl mazmunga xizmat qilishi kerak. Mazmunsiz har qanday chiroyli shakl ham el orasida e'tibor qozonmaydi. Nutqning nasriy shaklida ham, nazmiy shaklida ham mazmun bosh mezondir.

Ulug' vatandoshimiz Abu Nasr Farobiy (870-950) to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va go'zal nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati zo'rligi haqida shunday deydi: "Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi – jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmdir deb tasdiqlayman".

Ikkinchi ilm grammatikadir: u jismlarga berilgan nomlarni qanday tartibga solishni hamda narsalar (substantsiya) va hodisalarning (aktsidentsiya) joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli so'zlarni va nutqni qanday tuzishni o'rgatadi.

Uchinchi ilm mantiqdir: "ma'lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o'rgatadi. Bu xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz hamda nima to'g'ri, nima yolg'on ekanligi haqida hukm chiqaramiz" (Abu Nasr Farobiy. Risolalar. Toshkent: 1975. 54-bet).

Ko`rinadiki, grammatika va mantiq fanlarining nutq tuzishdagi ahamiyatini ikki buyuk olim ham yuksak darajada anglaganlar va ularga katta ahamiyat berganlar. Beruniy ham, Farobiy ham Qadimgi grek falsafasiga va boshqa fanlarga oid asarlardan oziqlanibgina qolmay, ularni to`ldirdilar, qalat o`rinlarga izoh berdilar.

**Beruniy bilan zamondosh bo`lgan Abu Abdulloh al-Xorazmiy** (vafoti 997 y.) ham o`zining “Mafotix-ul-ulum (Ilmlar kalitlari) asarida o`sha davr notiqligining ba`zi bir masalalari, adabiyotshunoslik fani istilohlari, ularning ta`rifi haqida, shuningdek, devonxona ish qog`ozlari va ularning shakllari, ishlatiladigan terminlar (atamalar) haqida ma`lumot beradi. Asarning beshinchi bobida aruz va qofiya ilmi hamda she`riyatda ishlatiladigan badiiy tasvir vositalari, ularning fazilatleri va nuqsonlari ustida so`z boradi. Asarda aruz ilmi, undagi 15 bahr ko`rninishlari she`riy misollar bilan beriladi. Aruz ilmiga tutash qofiya ilmi, uning istilohlari ta`rif va izohlar bilan qayd etiladi. Asarning beshinchi bobi besh bo`linmadan tashkil topgan. Beshinchi bo`linma X asr O`rta Osiyo she`riyatiga bag`ishlangan. Bu shuni ko`rsatadiki, X asrdayoq o`lkamizda badiiy nutq yuksak darajada rivojlangan, uning nazariyasi mukammal ishlangan edi”. (X.Xayrullaev, R.M.Bahodirov. Abu Abdullo-al-Xorazmiy. M., 1988. 58-bet; “O`zbek. Adabiyoti va san`ati”. 1989, 18 avgust).

So`zning qadri, undan foydalanish, kam so`zlab, ko`p ma`no yuklash, ravshan fikrlash kabi masalalar ustida XII-XIII asr mutafakkirlari Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiylar ham ibratli fikrlar bildirganlar.

Ulug` shoir **Yusuf Xos Hojib** turkiy xalqlarning XII asrdan ajoyib badiiy yodgorligi bo`lgan “Qutadg`u bilig” (“Baxt keltiruvchi bilim”) asarida so`zlarni to`g`ri tanlash va qo`llash haqida: “Bilib so`zlasa so`z bilig sanalur” degan edi. Gapirishdan maqsad so`zlovchining ko`zda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga to`g`ri, ta`sirchan etkazishidan iborat. Shunday ekan, nutqning to`g`riligi,

ravonligi va mantiqiyiligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir yana soʻzlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda hovliqmasdan, soʻzning maʼnolarini yaxshi anglab, ravon nutq tuzishga chiqaradi:

Tilning foydasi talaydir, ortiqcha hovliqma,

Goho til maqtaladi, goho soʻkiladi.

Modomiki shunday ekan, soʻzni bilib soʻzla,

Soʻzing koʻr uchun koʻz boʻlsin, (u) koʻra bilsin.

Til va soʻzni avaylashga, ogʻziga kelgan soʻzni oʻylab gapirishga chaqiradi:

Kishi soʻz tufayli boʻladi malik,

Ortiq soʻz qiladi bu boshin egik,

Tilingni avayla-omondir hoshing.

Soʻzingni avayla uzayar yoshing.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham soʻzlaganda nutqni oʻylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, yaramas soʻzlarni ishlatmaslikka, mazmundor soʻzlashga chaqiradi. Notoʻgʻri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, deb soʻzlovchini ogohlantiradi:

Oʻqib soʻzla soʻzni eva soʻzlama,

Soʻzing kizla, kedin, boshing kizlama.

(A.Yugnakiy Hibat-ul-haqoyiq. Toshkent: 1971, 78-bet).

Amir Xisrav Dehlaviy (XV asr) ham nutqni taʼsirli, emotsional, shuningdek, mazmundor tuzishga daʼvat qiladi:

Soʻzlaringda boʻlsin fikru oʻy yoniq,

Boʻlsin har soʻzingda bir nuqta aniq.

Aytilayotgan fikrning mazmundor va ohangdor boʻlishi lozimligi haqida yozadi:

Nazm aytсам, aytaman taʼb oʻlchovida oʻlchabon,

Oʻlchab aytilsa nuqta, boʻlmas uchov besamar.

(Amir Xisrav Dehlaviy. Asarlar, Toshkent: 5-bet, 57-bet.)

Abu Homid G`azzoliy

Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G`azzoliy 1085 yilda Tus viloyatida ipchi Abu Homid oilasida tavallud topdi. G`azzoliy uning taxallusidir.

Muhammad G`azzoliy ukasi Ahmad bilan yoshligidan otadan etim qoldi. Muhammad va Ahmad otasining yaqin do`sti ko`magida chuqur ilm olishga kirishadi. Muhammad G`azzoliy bolalikda mashhur olim Ahmad Roziqoniydan fiqh darslari oladi, o`smirlikda Jurjon shahriga borib, Abu Nasr Ismoilidan tavhid ilmidan sabog` oladi. So`ng Nishopur shahrida Imom Horamayndan mazhab, rahbarlik, bahs, hadis usullari va mantiq ilmlarini o`rganadi, ilm-fan arboblarning ta`limotlarini chuqur o`zlashtiradi. 20 yoshida sevimli va zukko shogird sifatida el og`ziga tushadi. Alisher Navoiy hazratlari “Saddi Iskandariy” dostoni muqaddimasida G`azzoliyni “**Ko`k gumbazi uzra bezakli qandil**”, “**Falakdan turib kishilarga baxt va tole` ulashadi**” deya ta`riflaydi. (Alisher Navoiy. “Saddi Iskandariy”. Nasriy bayoni bilan. Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot–matbaa birlashmasi, 1991. 513-bet).

“Nasoyim ul-muhabbat” nomli asarining 439-raqamli maqolatida esa Navoiy uni “Hujjat ul-islom Muhammad ibn Muhammad G`azzoliy Tusiy, kuniyati Abu Homid va laqabi Zaynuddindir” deya qayd qiladi (Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to`plami.17-tom.249-bet).

Abu Ibrohim al-Bag`dodiy “Bag`dod tarixi” asarida yozadi: “U shunday kimsa ediki, bu dunyodagi ko`zlar uningday **notiqni**, uningday zukko va oqilni ko`rmagan edi”.

Ibn Mukriy “Tuhfat ul-Irshod”da: “Uning muborak ismi bilan ko`kraklar masrur bo`lib ko`tarilib ketadi, nafaslar quvonchga to`ladi”, - deydi.

Bunchalik ko`p va yuksak baholarga sazovor bo`lgan bu inson kim edi?

Nima uchun hamma tabaqaga oid barcha insonlar uni munchalik alqadilar?

G`azzoliy zamondoshlarining buzg`unchilik va gunohlarini, hayotni chigallashtirgan bid`atchilarni, ikkiyuzlama va badnafs zolimlarni **ayovsiz fosh qilib, oddiy va halol** mehnatkashlarning e`tirofiga etishgan, islom dinining haqiqatlarini butun insoniyatga ochib ko`rsatgan, shubhachili bulutlarni tarqatib yuborgan qalbi iymon bilan to`la ajoyib bir siymo edi. U uqtirgan ilmlar soyasida butun Sharq xalqlari tartibli yashashni o`rgandilar. Uning nomini tilga olgan olimlar, uning kitoblarini qo`lma-qo`l olib yozib chiqqan, ko`paytirgan va tarjima qilib elga tarqatgan insonlar ham hurmatga sazovor bo`ldilar. Uning nomi tilga olingan joyda shovqin-suronlar pasayib, boshlar egila boshlaydi.

G`azzoliy har sohada adolat sohibi va imomlarning imomidir. Uning nozik va daqiq tadqiqotlari sunnat axliga dushman bo`lganlarning niqoblarini olib tashlaydi. Uning kitoblari go`zalligi va komilligi jihatidan quyosh nurlariga o`xshaydi. Do`stlar ham, dushmanlar ham uning dahosi qarshisida bosh egadilar.

Avvalo “G`azzoliy” kalimasini ko`raylik. Imom Navaviy “G`azzoliy” taxallusidagi “Z” ni maddali, ya`ni ikkita degan ekan, ammo uning o`zi “at-Tibyon” asarida bitta “Z” bilan yozib, G`ozol – Tus viloyatidagi bir qishloqning oti, deya izohlagan. Ibnul-Asir ham ikki “Z” bilan yozgan va uning taxallusini otasining kasbi bilan bog`lagan. G`azzoliyning otasi “g`azzol” ya`ni ipchi bo`lgan. Ana shu sabablarga ko`ra, turli mamlakatlarda taxallus turlicha yoziladi. Masalan, Turkiyada, G`azzoliy yozish rasm bo`lgan, O`zbekistonda esa ko`pchilik mamlakatlar qatori, qadimdan G`azzoliy yoziladi. G`azzoliyning ipchi otasi nihoyatda tadbirkor, uddaburon va aqlli kishi bo`lgan. Ammo tirikchilik taqozosi bilan ilm ololmagan, “uylansam bolalarimni albatta o`qitaman”, deb niyat qilgan. Ammo niyat boshqa, hayot boshqa – u uylanib ikki o`g`il ko`rganida o`lim

to'shagiga yotib qolgan. Olamdan ko'z yumarkan, do'stlari uni ko'rgani kelishganida yum-yum yig'lagan.

Bir yaqin do'sti unga:

– Menga qara, oshna, bu dunyoda faqat sen o'layotganing yo'q. Erta-indin biz ham ortingdan etib boramiz, namuncha ko'z yosh? – deb uni koyigan.

– Men bunga yig'layotganim yo'q. O'g'illarimni o'qitmoqchi edim, orzuyim ushalmadi, – degan u.

– Armoning faqat shu bo'lsa, ularni o'qitish menga sendan omonat bo'lsin, men o'qitaman ularni, – deydi shunda do'sti. Ota olamdan o'tganda ham sadoqatli do'st omonatga xiyonat qilmadi – bergan vadasining ustidan chiqdi: ikki o'g'il- Muhammad va Ahmadning yuksak ilm olishlariga imkon yaratdi. Keyinchalik bu ikki aka-uka Islom olamining ustun olimlari bo'ldilar. Imom Horemayn: "G'azzoliy – butun olamni qamragan bir dengiz, Qiyo sahrosining telba arsloni, g'avofilni ham yoqib yuboradigan otashdir", deb ta'riflagan edi. 1085 yilda, 27 yoshida Imom Horemayn vafot etganidan keyin G'azzoliy turk sultoni Alp Arslonning mashhur vaziri Nizomulmulk huzuriga boradi va saroyda uyushtirilgan bahslarda hamma olimlarni engib chiqadi, mamlakatning eng nomdor Nizomiya madrasasiga bosh mudarrislikka tayinlanadi. O'n-o'n bir yil ichida shuhratning eng yuksak cho'qissiga ko'tariladi, dunyoda eng katta muvaffaqiyat qozongan "Ihyo ulum addin" asarini yaratadi. Oddiy odamlargina emas, hatto vazirlar, maliklar, amirlar ham uning fatvolariga quloq soladilar. Muhammad G'azzoliyning ukasi Ahmad G'azzoliy esa uni ilm uchun kam ishlayotganlikda ayblardi. Bir kuni Muhammad G'azzoliy xalqqa va'z aytayotganda ukasi ichkari kirib keladi va so'z so'rab, shunday she'r o'qiydi:

Men kuchliman, xalq zaif deb, xalqqa berar

bo'lding quvvat,

Xalqni kuchli qilmoq uchun sarf aylading qancha g'ayrat.

Xalq kuchlandi -- olg`a ketdi, horib ortda

qolding o`zing,

Hidoyatga boshladingu, o`zing qolding behidoyat.

Nima bo`ldi, og`ajonim, gapim kirmas qulog`ingga,

“Aytasang hamki xalqqa shuncha go`zal o`git,

va`z – nasihat?

Ey, charx toshi! qachongacha temirlarni charxlaysanu,

O`zing o`tmaz bir matohsan, ko`zlaringda

yo`q basirat.

Shundan keyin Muhammad G`azzoliy o`zi haqida shubhaga tushadi, hech kimga hech nima demay, ishini tashlab ketadi. Faqat ilm bilan shug`ullanadi. Ammo bosh vazir Nizomulmulk uning qardaligidan xabar topib, undan zudlik bilan ishga qaytishini talab qiladi. Olim Nishopurga qaytib, yana madrasada dars bera boshlaydi. Ammo bu ish yana uzoqqa cho`zilmaydi. G`azzoliy qaytadan Tusga ketib qoladi. Atrofiga 300 talabani to`plab, xususiy darslar beradi.

Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G`azzoliy 1111 yilda vafot etadi.

G`azzoliy bor-yo`g`i 53 yil umr ko`rdi. Ammo shu umri davomida 100 ga yaqin asar yozib qoldirdi. Ular Islom dinining turli tarmoqlariga taalluqli bo`lib, dalillar qamrovi jihatidan juda katta miqyosga ega. Tafsir, hadis, tarix, falsafa, fiqh, tasavvuf olimlari uchungina emas, hech qanday ilm bilan shug`ullanmaydigan oddiy insonlar uchun ham kerakli asarlari behisobdir. Chunonchi, faqixlar (yuristlar) G`azzoliyning “Bosit”, “Vojib” kabi asarlaridan; tafsirchilar, kalom ilmining olimlari “Havoid-al-Aqoid”, “Ar-Risolat al-Qudsiya”, “Al-Iqtisod fil-e`tiqod” singari kitoblaridan; tasavvufchilar va umuman barcha xaqiqat oshiqqlari “Ihyo ulum ad-din” nomli buyuk asaridan bahramand bo`lib katta ruhiy quvonchni boshdan kechiradilar. Umuman barcha mo`min-musulmonlarga uning “Hujjat ul-Haq”,

“Mufassil al-Xilof”, “Qavosim al-Botiniya” kabi asarlari kundalik hayotiy muammolarni hal qilishda juda asqotadi.

Yuqorida qayd etganimizdek, G`azzoliy hayoti davomida ikki marta o`zi haqida shubhaga borgan. Birinchisida, ukasining she`ri ta`sirida, o`rgangan ilmlarimning hammasida kamchiliklar ko`p bo`lsa kerak, deb o`ylaydi, o`ziga mutloq haqiqatni izlay boshlaydi, haqiqat yo tuyg`ularda, yo aniq bilimlarda bo`lishi mumkin, har ikkalasida bo`lishi mumkin emas, degan fikrga boradi. Oldiniga haqiqat tuyg`ularda deb biladi, ammo tez orada tuyg`ular aldashi mumkinligini ko`radi va aniq bilimlar haq, degan xulosaga keladi, so`ng “balki aql ham aldar” deya taraddudga tushadi. Pirovardida esa Ollohning xidoyati-qalbgga yorug`lik beruvchi ilmlar kabi, aniq ilmlar ham haqiqat ekanligiga ishonch hosil qiladi.

G`azzoliyning ikkinchi ruxiy iztirobi 38 yoshida yuz berdi. Bir kuni u: “Qilayotgan barcha ilmlarim shon-shuhrat, amal-mansab, nufuz va mol-dunyo uchun emasmi?” – degan shubhaga tushadi. Haqiqat faqat mutasavviflarning kamtarona yashash tarzida bo`lishi mumkin degan xulosaga kelib, tinchini yo`qotadi. Shuning uchun u madrasani tark etib, faqirona hayot kechirishga o`tadi. Eyish-ichishni ham keskin kamaytirib, jismonan zaiflashadi.

Shunda uning shaxsiy tabiblari nima qilishlarini bilmay dovdirab qoladilar. Shu ahvolda u 10 yil darbadar kezadi. Bir daf a vazirning so`zini inobatga olib Nishopirda ishlagan bo`lsa ham, baribir ishga qattiq bog`lanmaydi, tuzukkina mutasavvifga aylanib, umrining oxiriga qadar ko`zga tashlanmay yashaydi.

G`azzoliyning falsafiy ishlari ham talaygina. Ular ichida “Taxafut al-falosifa» hamda “Maqosid al-foalosifa” asarlari etakchi o`rin egallaydi. Bular da Farobiy, Ibn Sino, Abun Xayyon at-Tavhidiy, “Ihvon us-safo” risolalarining ta`sirini ko`rish mumkin.

Ayni chog`da G`azzoliy “Taxafut al-flosifa” asarida Farobiy ni va Ibn Sinoni tanqid qilib, ularni Arastu va Aflotun ta`sirida bo`lgan-

likda ayblagan va umuman falsafachilikka qattiq qarshi chiqqan. Holbuki, Farobiyning asarlari ham, G`azzoliyning “Maqosid al-falofala” asari ham lotinchaga o`girilgan va g`arbliklarning yunon falsafasini o`rganishlariga yordam bergan. Farobiy bilan Ibn Sinoni tanqid qilishdan maqsadi esa, aslida, dinning ba`zi mavzulari yangilash tushunilishini tuzatish uchun bo`lgan. Bu yaxshi niyatdir.

G`azzoliyning “Mukoshafat-ul qulub” (“Qalblar kashfiyoti”) asari haqida turk olimi va tarjimoni Yamon Oriyqonning so`zlari diqqatga sazovor:

“Mukoshafat-ul qulub”!.. G`azzoliy necha asrlar ilgari yoqqan yuzlarcha mash`aladan bir donasi. Hech qachon so`nmaydigan, sochgan nur dastalari zamon oralab so`ngsizlikka qadar to`ppa-to`g`ri oqib boradigan mash`ala. Inson nasli to`oxiratgacha bor bo`lganligiga ko`ra, bu asar ham insoniyat uchun bir nur manbai bo`lajak, turli azob-uqubatlar, g`am-tashvishlar va behuzurliklar ichida to`lg`anayotgan shaxslar, siymolar, jamiyatlar va millatlarga huzur va saodat yo`llarini ko`rsatajak”.

Shu bois, bu asar biz mustaqillikka erishgan sharofatli yillarda ham millatimizning o`zini o`zi tuzatishi uchun, boshqacha aytganda, o`z baxtini o`zi yaratishi uchun, “kelajagi buyuk davlati”ni barpo etmog`i uchun pok, halol va to`g`ri yo`lni tanlashida bebaho ahamiyat kasb etadi. (Abu Homid G`azzoliy. “Mukoshafat-ul qulub”, Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti. 2004, 3-7-betlar).

Kaykovus va uning “Qobusnoma” asari

Amr Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg`og`idagi G`ilon qabilasiga mansub bo`lib, u hijriy 412–yilda, milodiy 1021-1022 yilda o`rtahol feodal oilasida tug`ildi. Kaykovus hayoti haqida keng ma`lumotlar bizgacha etib kelmagan. Undan bizga mashhur asari “Qobusnoma” etib kelgan. Kaykovus “Qobusnoma”ni hijriy 475 yilda, melodiy 1082-83 yilda yozadi. Bu haqda

muallif quyidagilarni yozadi: “Sana 475da boshladim”, deydi. Bu Kaykovusning 63 yoshiga to`g`ri keladi. “XI asrning 82-83-yillarida Harbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar o`z o`g`li Gilonshohga bag`ishlab “Nasihatnoma”sini yaratadi va o`sha davr an`anasiga ko`ra, uni bobosi podshoh Shams ul maoliy Qobus sharafiga “Qobusnoma” deb ataydi (Kaykovus “Qobusnoma” O`qituvchi” 2006 y. 5-bet).

Qadimdan ma`lumki, Ulug` zotlar farzand tarbiyasiga jiddiy ehti- bor berganlar. Shu bois Sharqda “Kalilla va Dimna” nomi ila mash- hur bo`lgan “To`tinoma” (“Shukasaptati”), “Panchatantra” (“Besh hikmat”), Yusuf Xos Hojibning “Qutadg`u bilig” (“Baxt-saodatga boshlovchi bilim”), Muslihiddin Sadiyning “Guliston” va “Bo`ston”, Nosiriddin Rabg`uziyning “Qissai Rabg`uziy”, Alisher Navoiyning “Mahbul-qulub” (“Ko`ngillarning sevgani”) kabi o`nlab asarlar borki, ular asrlar davomida tarbiyaviy dastur namunasi bo`lib kel- moqda. Bunday qimmatli asarlar ajdod-avlodlarimizni halollik, poklik, to`g`rilik, mardlik, odamiylik kabi hislatlarga chorlab kelgan. Shular orasida Kaykovusning “Qobusnoma” asarining ham o`z o`rni bor. Unda bitilgan kichik rivoyat va hikoyatlar, kitobning yanada chiroyiga-chiroy qo`shib, kitobxon ongini charxlashga xizmat qiladi.

“Qobusnoma”ning asosiy yo`nalishi Quroni karim suralari, Muhammad (s.a.v) ning faoliyati va ko`rsatmalarini ifodalovchi hadislar, hikmatli hikoyalar bilan uyg`unlashib ketadi. Aniqrog`i, “Parvardigori olamni tanimoq zikrida”, “Payg`ambarlarning xilqati zikrida” boblari bilan boshlanadi.

“Qobusnoma” 44 bobdan iborat bo`lib, unda Kaykovus o`zining hayotiy tajribalari bilan o`g`li Gilonshohni tarbiyalashni maqsad qiladi. Kaykovus o`z o`g`liga nasihat qilar ekan, aslo zulm otiga minmaslikka da`vat etadi (“Qobusnoma” T.O`qituvchi” 2006 y. 13 bet). Kitobdagi barcha pand-nasihatlarini o`g`li uchun bebaho meros deb

biladi. Kaykovus musiqa ilmini, adabiyot va san`atni, tabiyot fanlarini yaxshi egallagan olim kishi bo`lgan.

O`zbekistonda xizmat ko`rsatgan fan arbobi Subutoy Dolimov hamda adabiyotshunos olim Ulug`bek Dolimovlarning yozishicha: "Qobusnoma" asrlar mobaynida G`arb va Sharq mutafakkirlarining e`tiborlarini o`ziga jalb etib kelgan: 1702-1705 yillarda turk tiliga, 1786-1787 yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan uyg`ur tiliga, 1881 yilda Qayum Nosiriy tomonidan tatar tiliga hamda XIX asrdayoq ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilindi. 1935 yilda Tehron dorulfununining professori, atoqi adib Said Nasifiy "Qobusnoma"ni Tehronda bosmadan chiqardi.

1860 yilda "Qobusnoma" o`zbek tiliga birinchi marta Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan (forschadan o`zbek tiliga-ta`kid bizniki N.B.) tarjima qilindi. Ogahiy tarjimasining qo`lyozma nusxasi O`zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo`lyozmalar fondida va Sankt -Petrburgdagi Saltikov-Shchedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda.⁹

"Qomusnoma"ning Ogahiy tomonidan qilingan tarjimasini adabiyotshunos olim Subutoy Dolimov qayta ishlab nashrga tayyorlagan. Bu nodir asar Subutoy Dolimov tomonidan 1965, 1973 va 1986 yillarda uch marta nashr qilingan edi. 1992, 2006 yillarda esa adabiyotshunos olim Ulug`bek Dolimov (Subutoy Dolimovning o`g`illari-ta`kid bizniki N.B.) tomonidan qayta to`ldirilgan holda nashrdan chiqarildi. Mana shu so`nggi nashrdan chiqqan "Qomusnoma"ning ettinchi bobi "**Suxandonlik bila baland martabali bo`lmoq zikrida**" deb nomlangan.

Mazkur bobda Kaykovus farzandiga murojaat qilar ekan quyidagilarni yozadi: "Kishi suxandon, suxango`y (notiq) bo`lishi kerak. Ammo, ey farzand, sen suxango`y bo`lg`il va lekin durug`go`y (yolg`onchi) bo`lmag`il. Rostgo`ylikda o`zing shuhrat qozong`il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg`on so`z desang qabul qil-

g`aylar. Har so`z desang ham rost degil va lekin yolg`onga o`xshag`on rostni demag`ilki, rostga o`xshagan durug` durug`ga o`xshagan rostdin yaxshidir, nedinkim ul durug` maqbul bo`lur, ammo ul rost maqbul bo`lmas. Demak, nomaqbul rostni aytishdan parhez qil, toki mening bila Abu Suvor Shopur binni Abu al-Fazlning orasidag`i voqea sening boshingda sodir bo`lmasin.

Ey farzand bilg`ilki, so`z to`rt nav bo`lur, undoqkim xaloyiq ham to`rt nav bo`lg`ondek. Biri ulkim, bilur va bilg`onin ham bilur. Ul olimdur, unga tobe bo`lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag`onin bilur, ul qobildur, unga o`rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg`onin bilmas, ul uyqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldirkim, bilmas va bilmag`onin ham bilmas, u johildur, undan gochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, so`z ham to`rt navdur: biri bilinmayturg`on va aytilmayturg`on; ikkinchisi, aytilaturg`on va bilinaturg`on: uchinchisi, ham bilanturg`on va ham bilishga zarurat-siz, ammo aytsa bo`laturg`on, to`rtinchisi bilaturg`on va aytilmayturg`on. Ammo aytilmayturg`on va bilinmayturg`on undoq so`zdirki.... dunyoning salohi unga bog`liqdir. Ul so`zdin aytuvchiga ham, eshituvchiga ham ko`p naf etar. Ammo bilinaturg`on, biroq aytilmayturg`on undoq so`zdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga ma`lum bo`lur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang uni aytmoq besharmlikdur. Chunki aytsang ul muhtashamning qahri yo u do`stning ozori senda hosil bo`lur, yoxud o`z boshingga ulug` sho`rish va g`ovg`o paydo qilursen. Shul vajdin ham bul so`z bilinaturg`on, ammo aytilmayturg`on so`zdir. Bu so`zlarning yaxshirog`i ham bilinaturg`on va ham aytulaturg`on so`zdir.

Bu to`rt nav so`zning ikki yuzi bordir. Biri xo`b va biri zisht. Gar so`zni xaloyiqqa zohir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul bo`lsin va xaloyiq sening so`z bila baland martabaga egalig`ingni bilsunlar. Nedinkim kishining martabasini so`z bilan bilurlar, ammo so`zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli

o`z so`zining ostida pinhondur, ya`ni bir so`zni bir iborat bila aytsa bo`lur, eshitg`on kishining esa ko`ngli undan tira (qorong`u) bo`lg`ay va yana o`shal so`zni bir iborat bila aytsa bo`lurkim, eshitg`on kishining joni undin rahatda bo`lg`ay.

Ey farzand, so`zning yuzin va orqasin bilg`il va ularga rioya qilg`il, har na so`z desang yuzi bila degil, to`xuxango`y bo`lg`aysan. Agar so`z aytib, so`zning nechuk ekanin bilmasang qushga o`xsharsanki, unga to`ti derlar, ul doim so`zlar, ammo so`zning ma`nosin bilmas. Suxango`y shu kishi bo`lg`ayki, ul har so`zni desa, xalqqa ma`qul bo`lg`ay va xalq ham har so`z desa unga ma`qul bo`lg`ay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirgay, yo`q ersa ul inson suratida mavjud bo`lg`on bir hayvondur.

So`zni bag`oyat Ulug` bilg`il, so`z osmondin kelmas va ul har narsa emasdur. Har bir so`zniki bilsang joyini o`tkarmay aytg`il, vaqtni zoe qilmag`il, yo`q ersa donishg`a sitam qilg`on bo`lg`aysan. Har so`z desang rost deg`il va be`manilikni da`vo qilg`uvchi bo`lmag`il. Bilmag`on ilmdin dam urmag`il va undin non talab qilmag`il. Harna matlubing bo`lsa, bilg`on ilm va hunardin hosil bulur. Bilmag`on hunar da`vosidin hech narsa hosil bo`lmas, faqat behuda zahmat chekarsan...

Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrot (haddan oshish) qilmag`il va ifrotni shumlig` deb bilmag`il. Har ishla miyona (o`rtacha) bo`lg`il, so`z aytmog`da va ish qilmog`da... sangin (og`ir) bo`lg`il. Rozingni (siringni) o`zingdan o`zga kishiga aytmag`il, agar aytsang so`ngra uni roz demag`il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog`iga so`z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so`z garchand yaxshi so`z bo`lsa ham, tashqarisindan uni yomon so`z deb gumon qiladilar va ko`p odamlar bir-birlaridan dargumon bo`ladilar. Har so`z demog`chi bo`lsang, shunday so`z degilki, so`zning rostlig`iga guvohlik bersinlar. Agar o`zingni zo`rlilik bila aybdor qilmoq tilamasang, biror narsaga guvoh bo`lma-

g`il va agar guvoh bo`lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz (saqlanish, ehtiyotlanish) bo`lg`il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag`il. Har so`zni andisha bila boshlag`il, toki aytg`on so`zingdin pushaymon bo`lmag`aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so`zni eshitishdan diltang bo`lmag`il. Ul so`z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasun, uni eshitgil, to yuzingga so`z eshigi beklanmasun va foydasi favt (yo`qotish, o`lim) bo`lmasin. Sovuq so`zlik bo`lmag`il. Sovuq so`z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo`lur.

Agar har qancha dono bo`lsang ham o`zingni nodon tutg`il, toki senga hunar o`rgatish eshigi hamisha ochiq bo`lg`ay. Gar so`zni va hunarni yaxshi bilsang ham hech bir so`zni sindirmag`il, to`g`ri ta`rif qilg`il va uni bir rangda aytg`il: xosga xos so`z, omiyga omiy so`z deg`il, toki u hikmatga muvofiq bo`lsun va eshitg`on kishiga oqikelmasin, yo`qsa so`zingni dalil va hujjat birla ham eshitmag`aylar. Undin so`ng ularning rizosiga qarab so`zlag`il, to salomat bo`lg`aysan. Ey farzand, agar har nechakim suxondin bo`lsang, o`zingni bilg`ondin kamroq tutg`il, to so`zlash vaqtida nodon va beburd bo`lib qolmag`aysan. Ko`p bilib, oz so`zlag`il va kam bilib ko`p so`z demag`il. Nima uchunki aqlsiz shundoq kishi bo`ladur – u ko`p so`zlar. Debduurlarki, xomushliq salomatlik sababidur, chunki ko`p so`zlaguchi oqil kishi bo`lsa ham, avom uni aqlsiz derlar. Aqlsiz kishi xomush bo`lsa, uni oqil hisoblaydilar. Har necha pok, porso (xudojo`y), ravish (yo`l, yo`sin, qoida) bo`lsang ham o`zingni ta`rif qilmag`ilki, har kishi sening guvohlig`ingni eshitmas. Qo`shish qilkim, xaloyiq seni ta`rif qilsunlar va shundoq so`z degilkim, u ishga yarasun, bekor va zoe ketmasun.

Ey farzand, demak, yolg`on va bexudo so`z aytmoq devonalikning bir qismidir. Gar kishiga so`z aytur bo`lsang qarag`il, ul sening so`zingga xaridormu yoki xaridor emasmu? Agarda uni so`zingga xaridor topsang, unga so`zingni sotgil. Yo`q ersa, ul so`zni qo`yib,

shundoq soʻz degilkim, unga xush kelsin va sening soʻzingga xaridor boʻlsin. Lekin inson bila inson boʻlgʻil, odamiy bila odam boʻlgʻil. nedikim inson boshqa, odamiy boshqadur.

Ey farzand, toki qila olsang, soʻz eshitmakdin qochmagʻilkim, kishi soʻz eshitmak bila suxangoʻy hosil qilur. Avvalo buni shundoq dalillash mumkin, agar oʻgʻlon onadan tugʻilsa, unga erning ostidan bir joy qilib sut berib, ul joyda parvarish qilsalar, onasi va doyasi unga gapirmasalar, u oʻgʻlon hech kishining soʻzin eshitmasa, ulugʻ boʻlgʻonda lol (sogʻov) boʻlur. Koʻrmasmusankim, barcha lollar kar boʻlurlar.

Kaykovusning “Qobusnoma” asari hayotimizda yashashimiz uchun qaerda, qachon, qanday holatda muomala-munosabatga undaydi. Xatto bugunning odamlar oʻrtasidagi muomala sabogʻlariga oʻrgatadigan kitobi, deb koʻpchilik Amerikalik sotsiolog Deyl Karn-cyining kitobini misol keltiradilar. Toʻgʻri, unda gʻarbcha muomala keng oʻrin olgan, Kaykovusning “Qobusnoma”si esa sharq axloqi yoʻnalishida boʻlib ham foniy dunyo, ham bogʻiy dunyo sabogʻ-laridan taʼlim berishi bilan qimmatlidir. Shu maʼnoda “Qobusnoma” bebaho kitob boʻlib qolaveradi. Ayniqsa Notiqlik bobida undan koʻp foydalanish mumkin. Mavzuni “Qobusnoma”dagi ibratli fikr bilan yakunlamoqchimiz ...Nutqni juda yaxshi va sanʼatkorona oʻrganib ol, doimo gapga chechan boʻlishga harakat qil... Nutqi shirin kishi-ning mehribon kishilari ham koʻp boʻladi (“Qobusnoma”dan).

Alisher Navoiy notiqlik haqida

Oʻzbek xalqining buyuk mutafakkiri, insonparvar shoiri Alisher Navoiy oʻz ijodini hamisha ijtimoiy faoliyat bilan birga qoʻshib olib bordi. Alisher Navoiy oʻzbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining asoschisi boʻlishi bilan birga barcha turkiy xalqlar adabiyoti va adabiy tili rivojiga ulkan hissa qoʻshganligi shubhasizdir. Navoiy turkiy tilda goʻzal nutq tuzish va bu tilda ajoyib oʻlmas asarlar yozish

mumkinligini ham ilmiy, ham amaliy jihatdan isbotladi. Alisher Navoiyning “Muhokamat ul lug`atayn”, “Mahbub ul – qulub”, “Nazmul-javohir” va boshqa qator asarlari o`zbek tilida nutq tuzishning go`zal namunalari bo`lish bilan birga, tilning yuksalishiga ham katta hissa qo`shdi.

Bizning ota-bobolarimiz qadimdan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr-oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma`danu boyliklardan, duru gavharlardan ustun qo`yib kelishgan. Alisher Navoiyning:

Odami ersang, demagil odami,

Onikim yo`q, xalq g`amidin g`ami – misralari ham bu fikrimizning dalili sanaladi.

Hazrat Alisher Navoiy Husayn Boyqaroni “Sohibqiron” deb Ulug`lagan bo`lsalar, Husayn Boyqaro ham Alisher Navoiyning turkiy tilda bitilgan “Hamsa”sini o`qigach “So`z sohibqironi” deb ataydi va Navoiyga bag`ishlangan risolasida buni qayd etadi:

Erur so`z mulkining qahramoni

Erur gar chin desang sohibqironi.

Navoiy so`z qadrini benihoya ulug`lagan va uning qudratini o`z davridayoq, hayotlik chog`idayoq sinab ko`rgan ulug` siymo edi. Shu bois ham hazrat Navoiy yozadilar:

So`zdirki, nishon berur o`likka jondin,

So`zdirki, berar jonga xabar jonondin.

Insonni so`z ayladi judo hayvondin,

Bilkim, guhari sharifroq yo`q ondin.

Demak, odamning tirikligidan nishona ham so`z, oshiq-mashuqlar qalbidagi ishq-muhabbat tuyg`ularini tarannum etuvchi ham so`z, hayvonat olamidani odamni ajratib turuvchi ham so`z ekanligini uqtirarkan, undanda go`zal narsa yo`qligiga ishontiradi. Navoiy so`z gavharini, uning qadr-qimmatini va go`zalligini, inson ruhida jon kabi muhimlini ta`kidlaydi. Ulug` Navoiyning “Ey so`z, ne halo ajib guharsen, Gavhar neki, bahri mavjvarsen, Derlar seni, dur, savob

emas, bu, Sen javharu ruhu dur quruq suv”, kabi soʻz shaniga aytgan gaplarini, “Muhokamat ul-lugʻatayn” asarida tilimiz boyligini namoyish etganini, “Majolis un-nafois” asarida soʻzdan unumli foydalanish mahorati haqidagi fikrlarini koʻz oldimizga keltiraylik.

Soʻzning, notiqlikning qudrati beqiyos ekanligini zamondoshimiz, Oʻzbekiston qahramoni Abdulla Oripov Alisher Navoiy ijodi misolida shunday xulosaga keladi:

Temur tigʻi etmagan joyni

Qalam bilan oldi, Alisher.

A.Oripov xulosasining toʻgʻriligini hazrat Navoiy oʻz ijodida ham tasdiqlagan. Bu oʻrinda taniqli olim Nusratilla Jumaevning (Istiqlol va ona tilimiz. Toshkent: “Sharq”. 1998, 46-47-betlar) fikrlarini keltiramiz:

“Alisher Navoiyning:

Olibmen taxti farmoninga oson

Cherik chekmay Xitoydan to Xuroson,

degan soʻzlarida ham shunday hikmat bor. Cherik – bu lashkar. Shoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha boʻlgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib soʻzlamogʻda. Maʼlumki, Alisher Navoiyning taʼsir doirasi va darajasi har qanday sarkardadan ham ustun boʻlgan. Nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri aʼzam darajasiga koʻtargan edi”. Bobokalonimiz hazrat Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, notiqlik sanʼati haqidagi fikrlari aynan haqiqatligiga shubha boʻlishi mumkin emas.

Misollarga murojaat qilaylik:

Yaxshi soʻzlay olish (nutq) – sanʼatdir, noyob hunardir. Uni egallashga intilgan: Erdin soʻz hunar, enchidin boʻz hunar («*Mahbub ul-qulub*». 82-bet).

Insonning odob-axloqini belgilaydigan omillardan biri uning soʻzi, nutqidir: Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshiligʻi soʻz bila. (*Mahbub ul - qulub, 79- bet*)

*So`z zohir etar zamir ishi ko`prigidin,
Til muxbir erur kungil pihon emgagidin,
Faxm ayla kishi holini so`z demagidin,
Kim berdi xabar hadisi ko`nglidagidin.*

(Nazm ul-javohir. 41- bet)

*Kishining so`zi(nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:
Odamki demak birla kiromiydiru bas,
So`z durri ishining intizomiduru bas,
Sihat onchaki, ahli aql komiduru bas.
Aqliga dalil aning kalomiduru bas.*

(Nazm ul javohir. 25-bet)

*So`zlaganda diling bilan tiling bir bo`lsin, chunki dildagi tilga
chiqadi:*

*O`aq seni sevgay el bila bo`lsang,
Tilu ko`nglingni bir qilib birro`y,
Nuqta sursang shukuftau xandon,
Zist qilsang, kushodou xushro`y.*

(Arbain, 59-bet)

*Demonkim ko`ngli poku ham ko`zi pok.
Tili poku so`zi poku o`zi pok.*

(Hamsa, 175-bet)

*Tilki fasih va dilpazir bo`lg`ay – xo`broq bo`lg`ay,
Agar kungul bila bir bo`lg`ay.*

(Mahbub ul-qulub. 60-bet)

*So`zlaganda o`ylab so`zla, tushunib bilib gapir:
So`zni ko`nglungda pishqarmaguncha tilga kelturma,
O`arnakim ko`nglungda bo`lsa tilga surma.*

(Mahbub ul-qulub. 83-bet.)

Xushmuomala, shirin so`z bo`l. Tiling bilan kishilarga ozor
berma:

*Har kimki chuckuk so`z elga izhor aylar,
Har neki ag`yor durur yor aylar,
So`z qattig`i el kunguliga ozor aylar,
Yumshog`i ko`ngullarni giriftor aylar.*

(Nazm ul-javohir. 43 bet)

*Tilni, so`zni qadrla, uni hurmat qil:
Donau dur so`zini afsona bil,
So`zni jahon bahrida durdona bil.*

(“Hamsa”, 34-bet)

Oz gapirmoq – hikmatga sabab; oz emoq – sog`likka sabab.
Og`ziga kelganini demoq – nodonning ishi va oldiga kelganni emoq
– hayvonning ishi.

*Ko`p demak birla bo`l magil nodon,
Ko`p emak birla bo`l magil hayvon.*

(Mahbub ul – qulub. 83-bet)

Chin, to`g`ri so`zla, nutqingda halol bo`l. Yolg`on so`z baxtsizlik
keltiradi. Chin so`z mo``tabar, yaxshi so`z muxtasar...

(Mahbubul – qulub. 63-bet)

Yaxshi, ezgu so`z (nutq) kishiga obro`, baxt keltiradi. Ezgu
so`zli bo`l:

*Kim istasa mazhari karomat bo`lmoq,
Har nav` ishda istiqomat bo`lmoq,
So`zdir anga nujibi haromat bo`lmoq,
Til zabtidadur anga salomat bo`lmoq.*

(Nazm ul-Javohir. 30 bet)

Tilingni tiy. Ko`p so`z, ezma va vaysaqi bo`lma. Bu zararlidir.

Befoyda so`zni ko`p aytma va foydalig` so`zni ko`p eshiturdin
qaytma. Oz degan oz yanchilur, oz egan oz yiqilur.

(Mahbub ul–qulub. 82-bet)

*Til ildamidin bo`lar haromat hosil,
Yuz nav` nadomatu malomat hosil.
Oz so`zlagandin istiqomat hosil.
Sog`itligidin vale salomat hosil.*

(Nazm ul – Javo`ir. 31 bet)

So`zlaganda sharoitni, suhbatdoshingni hisobga ol, beo`rin so`z aytina...

(Mahbub ul–qulub. 84-bet)

Gapirganda qaytariqlardan qoch, chunki ular fikrning ta`sirini susaytiradi:

*Bir deganni ikki demak xush emas,
So`zchu takror topti dilkash emas.*

(Hamsa. 434-bet)

Til — shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir.

Agar nutq noma qul bo`lib chiqsa –tilning ofatidir.

(Mahbub ul–qulub. 72-bet)

Til shirinligi – ko`ngilga yoqimliidir;

Muloyimligi esa – foydali.

Chuchuk til achchiqqa aylansa ko`pchilikka zarari tegadi;

Qanddan may tayyorlansa harom bo`ladi.

(Mahbub ul–qulub. 72-bet)

Muloyim so`z – vahshiylarni ulfatga aylantiradi; sehrgar – chang bilan afsun o`qib, ilonni inidan chiqaradi.

Bayt:

Xusn - jamoli yo`q odam shirin so`z bo`lsa,

Go`zal va shirin so`zi bilan barchani qo`lga oladi.

(“Mahbub ul–qulub” dan 71-bet)

Demak, shirinsuxanlik, chiroyli gapirishga intilish, notiqlik qadimiy tarixga ega ekan, bizning ham ajdodlarimiz intilgan qoidalarga amal qilishimiz lozim bo`ladi. Alisher Navoiyga qadar va unga zamondosh bo`lgan allomalarimiz asarlarida va o`git nasihatlarida

inson uchun manaviy zebu ziynat boʻlgan shirin muomala, chiroyli va muloyim soʻzlash, Notiqlik sanʼatini egallashga chaqiriq, daʼvat tarix oʻzanidan bizgacha kelib bogʻlanadi. Bu muammoni hal etish esa har birimizning qoʻlimizda, chidam va iroda bilan harakat qilsak, albatta, erishish mumkin. Alisher Navoiy hazratlari “Mahbubul-qulub” asarining birinchi qism 21-bandida “Nasihatgoʻy va vaʼzonlar toʻgʻrisida” shunday yozadilar:

“Voiz haq soʻzini targʻib qilishi, paygʻambar soʻzidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uning oʻzi haq va paygʻambar yoʻliga kirishi, soʻngra esa nasihat bilan elni ham shu yoʻlga solishi lozim. Oʻzi yurmagan yoʻlga elni boshlamoq – musofirni yoʻldan adash-tirib, biyobonga tashlamoq va sahroda uni yoʻqotmoqdir. Oʻzi mast-ning elni xushyorlikka chaqirishi – uyquchi kishining odamlarni bedorlikka daʼvat etganiga oʻxshash bir narsadir.

Uyqusida soʻzlagan kasal odamdir,

Unga quloq osgan esa tentakdir.

Vaʼz – murshidlar, pirlar, hushyor kishilarning ishidir va ularning nasihatini qabul etgan maqbul kishidir. Avvalo, uning oʻzi bir yoʻlga tushib olgan boʻlishi, keyin esa boshqa odamlarni oʻsha tomon bosh-lab borishi kerak. Yoʻlga bilmay kirgan yoʻqoladi va maqsadidan boshqa erga etadi.

Vaʼxon shunday boʻlishi kerakki, uning majlisiga boʻsh kirgan odam toʻlib chiqsin; toʻla kirgan odam esa engil tortib chiqsin, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish koʻruvchi boʻlsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor boʻladi.

Agar u boshqalarga buyursa-yu, oʻzi qilmasa, uning soʻzlari hech kimga taʼsir etmaydi va foyda keltirmaydi. Oʻz yordamchilari orqali nasihat qiluvchi voiz – oʻzi qolib, shogirdini kuylatuvchi qoʻshiqchi-dir (Mahub ul-qulub. 31-32-betlar).

Alisher Navoiy ijodini dengizga qiyos qilish mumkin. Unda duru gavharlar behisob, biz ulugʻ mutafakkirlarning soʻzga, nutqqa va

Notiqlik san`atiga qaratilgan fikrlarini yortishga harakat qildik. Bu hali hammasi emas. Mazkur mavzu katta ilmiy ishlarga manba, material berishiga aminmiz. Navoiydek ulug` alloma so`z qudratiga shunchalik e`tiborlarini qaratgan ekan, bizning burchimiz uning fikrlarini o`qimoq va uqmoqdan iborat bo`lib qolmasdan, qo`limizdan kelgancha unga amal qilish insoniy burchimiz ekanligini esdan chiqarmaylik.

Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy nutq mahorati

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari badiiy nutqning go`zal namunasi. Bobur o`zi hammabop yozishi bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, o`z o`g`li Xumoyunga yozgan bir xatida birovga yuboriladigan maktubni muallifning o`zi bir necha bor o`qib ko`rishi lozimligi, uning ravonligiga, so`zlarning ko`zda tutilgan ma`noni to`g`ri aks ettirayotganligiga ishonch hosil qilishi shundan so`nggina uni jo`natish mumkinligini ta`kidlaydi. So`zlarning xato yozilishi aytilmoqchi bo`lgan fikrni xiralashtiradi, o`quvchini qiynaydi: "... yana men degandek, bu xatlaringni bitibsen va o`qimaysen, ne uchunkim, agar o`qur xayol qilsang edi, o`qiyolmas eding. O`qiyolmagandan so`ng, albatta tag`yir bo`lur eding. Xatingni xud tashvish bila o`g`isa bo`ladur, vale asru mug`laqdur. Nasri muammoni hech kishi ko`rgan emas. Imlong yomon emas. Agarchi xili rost emas, iltifotni to bila bitibsen. Qulunjni yo bilan bitibsen. Xatoingni xud har tavr qilib o`qisa bo`ladur, vale bu mutloq alfozingdin maqsud tamon mafhum bo`lmaydur. G`olibo xat biturda kohilliging ushbu jihattindur. Takalluf qilmay deysan, u jihattin mutloq bo`ladur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo`lur va ham o`qig`uvchiga" ("Boburnoma" Toshkent: "Fan", 1960, 421-bet).

Bobur hayoti va sulolasini chuqur bilgan, romanlar yozgan taniqli yozuvchi Primqul Qodirovning (“Til va el” T.; G`G`ulom nashriyoti, 2005 y.) yozishicha: “Bobur Mirzo so`z bilan jonli tasvir yaratish mahoratini mukammal egallagan adib edi. Buni o`zi ham sezardi. Shuning uchun umrining oxirida o`g`li Humoyunga “Boburnoma”ni tugallab taqdim etganda unga bir ruboiy ilova qiladi:

Bu olam aro ajib alamlar ko`rdum,

Olam elidin turfa sitamlar ko`rdim.

Har kim bu vaqoyi`ni o`qir, bilgaykim,

Ne ranju, ne mashaqqatu, ne g`amlar ko`rdim”

(Bobur Tanlangan asarlar. Toshkent, 1958, 153-bet.

“Voqe” – “Boburnoma”ning dastlabki nomi edi. Bobur o`z zamonida boshdan kechirgan barcha ko`rguliklarni haqqoniy tasvir-lashga intilganining sababi bu ruboyida aniq ko`rsatilgan. Uning eng zo`r istagi “Voqe”ni o`qiganlar haqiqatni bilsinlar, u qilgan xatolar-ni takrorlamasinlar.

“Boburnoma” ham “Temur tuzuklari” kabi avlodlarga ulkan hayotiy tajriba, sabog` va qisman vasiyat tarzida yozilgan edi.

Adibning Hindistonda tartib bergan so`nggi devonida uning dastxati saqlanib qolgan. Bu dastxat bilan ikki satr she`r yozilgan:

Har vaqtki ko`rgaysen mening so`zimni,

So`zumni o`qib sog`ingaysan o`zumni.

Ushbu satrlar bitilgan sahifa chetiga Bobur Mirzoning chevarasi Shohjahon tomonidan quyidagi sharh bitilgan:

“Ushbu turkiy bayt jannatmakon Hazrat Bobur podshohning o`z qo`llari bilan bitilgan dastxatdir. Shohjahon binni Jahongir, binni Akbar, binni Humoyun, binni Bobur podshoh (S.Azimjonova. Boburning hind devoni, 1966, 38-bet.)

Bu noyob sahifada biz ham Bobur Mirzoning ham Shohjahon-ning dastxatlarini ko`ramiz. Eng muhimi va bizning mavzuimizga bevosita aloqador tomoni shundaki, Bobur Mirzo so`z orqali odam-

ning o`zini ko`rish mumkin, deb hisoblagan “Har vaqtgi ko`rgaysen mening so`zimni” degan satrida so`z ko`rinadigan bir mavjudot sifatida baholanadi.

Albatta, so`zning shakli faqat qog`ozda ko`rinadi, ammo so`zning ichki mazmunida surati chizilgan tasvir ham bor. Bu tasvirda Boburning hayoti, boshidan kechirganlari, uning tilida aks etgan didi, fe`l-atvori, ichki kechinmalari hammasi mavjud. Bobur shuni hisobga olib, “So`zimni o`qiganda o`zimni ko`rganday bo`lasen” (“Sog`ingaysen o`zimni”) deydi.

Badiiy tilga bunday tirik jon ato qilishga faqat daho darajasidagi realist adiblargina muyassar bo`ladilar. Ajoyibi shundaki, “Boburnoma” memuar asar sifatida Bobur she`riyatning hayotiy asoslarini ochib beradi va shu bilan ularning ta`sir kuchini oshiradi. Boburning she`riy asarlari esa uning nasriy asarida aytilmagan ichki kechinmalari va qalb tug`yonlarini she`riyat vositalari bilan yanada ta`sirliroq qilib ifoda etadi. “Boburnoma”da 1506-1507 yil voqealari orasida qish kunida Hirotdan Qobulga qorli dovondan oshib o`tib borish mashaqqati tasvirlanadi. Bir hafta davomida qor tepib yo`l ochib boradilar. Qor ko`krakka uradi. Otlar yurolmaydi. Devon tepasida qor bo`roni kuchayib ketadi. Sovuq behad qattiq. Ba`zi bek va navkarlarning qo`l-oyog`ini sovuq uradi. Boburni tor bir tog` kamarida panalashga undaydilar. ”Ko`ngulga kechdikim, barcha el qorda va chopqunda, men issiq uyda istirohat bila... Muruvattin yiroq va hamjihatlikdin qiroq ishdur. Men ham har tashvish va mashaqqat bo`lsa ko`rayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin... Xuftongacha qor oncha chopqilab yog`diki, boshimga va quloqlarimning ustiga to`rt ellik qor bor edi... O`shal kecha qulog`imga sovuq ta`sir qildi” (O`sha kitob, 256-258-betlar)

“Andoqekim, borchaga o`lim xavfi bo`ldi”, deydi Bobur devon ustidagi xatarli ahvolni yakunlab, yana shu oqivaziyatda u she`riyattan madad oladi. Eng etuk g`azallaridan birining matla`i o`sha

mashaqqatli damlarda topiladi. Bu haqda muallif o`zi shunday guvohlik beradi.

“Muddatul umr (butun umr davomida) muncha mashaqqat kamroq tortilib edi. Bu matla`i o`sha fursatda aytildi:

Charxning men ko`rmagan jabru jafosi qoldimu

Xasta ko`nglim chekmagan dardu balosi qoldimu”

Devonga ko`tarilishda eng pahlavon yigitlar qatori bir hafta qor tepib mashaqqat chekkani – bir mardlik. Eldan ajragisi kelmay xatarli joyda qolgani yana bir mardlik. O`shanda Boburning qulog`iga sovuq yomon ta`sir qiladi. Buning asorati Hindistonga borganda ham bilinadi. Issiq mamlakatda ham quloq og`rig`idan qiynalganlarini, simob qo`shilgan dorilardan iste`mol qilganini oradan yigirma yil o`tgach, 1628 yil voqealarida yozadi. Simob esa quloq orqali asab tizimiga salbiy ta`sir qilishini u davrdagi tabiblar bilmagan bo`lishlari mumkin. Umrining oxirida Boburni ko`p qiynagan uyqusizliklarga shu quloq og`riqini davolash uchun iste`mol qilingan simob sabab bo`lgan bo`lishi mumkin.

Devon ustida topilgan she`riy baytga qaytaylik. Bu bayt Bobur qalbining tug`yoni. “Charxning men ko`rmagan jabru jafosi qoldimu?” degan nido yaratganga rahm-shafqat so`rab qilingan munojotdek tuyuladi. Bu bayt o`lim bilan yuzma-yuz turgan odam tomonidan aytilayotgan nasr bilan yozilgan tasvirda yaqqol ko`rsatilganligi uchun Bobur qalbining o`sha paytdagi nidosi bizni larzaga soladi.

G`azalning oxirgi bayti – maqtasi yanada kuchli taassurotlar uyg`otadi:

Ey, ko`ngil, gar Bobur ul olamni istar qilma ayb,

Tengri uchun de bu olamning safosi qoldimu?

“Boburnoma”da tasvirlangan o`ta dramatik voqealar, ulug` bir iste`dod o`z vatanidan judo bo`lib, o`zga yurtlarga ketishi, atrofidagi odamlarning xoinliklari va boshqa ming xil salbiy hodisalar bu mard

siymoni ham jonidan to`ydirgan paytlar bo`lganligi, so`nggi baytda yaqqol sezilib turadi.

Ayni paytda, Boburning azob-uqubatiga to`la foniy olamidan ko`ra “ul olamni”, ya`ni bog`iy dunyoni afzal ko`rishi tasavvuf ta`limotiga ham mos keladi.

Ko`pgina adabiyotshunoslar Bobur she`riyatida ruboiy janrini ustun qo`yadilar. Oybek domla Boburni turkiy ruboiyning Umar Xayyomi deb atagani ko`pchilikka ma`lum.

Chindan ham, Bobur ruboiylaridagi mazmun va shakl mukammalligi: falsafiy fikr teranligi va badiiy til go`zalligi Umar Xayyomning ruboiylari bilan bermalol musobaqa qila oladi.

Ko`ngli tilagan murodiga etsa kishi,

Yo barcha murodlarni tark etsa kishi.

Gar bu ikkisi muyassar o`lmasa olamda.

Boshini olib bir sorig`a ketsa kishi (Bobur Tanlangan asarlar. 1958, 138-bet). Qatrada quyosh aks etganidek, bu to`rt satrda “Hind sorig`a bosh olib ketgan” Boburning o`z taqdiri aks etib turadi. To`rttagina satrda ulug` bir shaxs taqdirini bo`rttirib ko`rsata olish, yana bu tasvirni mardona ruh va teran bir falsafiy fikrga yo`g`irib, uning ta`sir kuchini oshirish daholig` darajasidagi shoirgagina nasib etadigan ijodiy kashfiyotdir.

Bu ruboiyda birorta ortiqcha so`z ham, harf ham yo`q. Nafaqat so`zlar va iboralar, balki alohida harflar va tovushlar she`riy vazn, turoq va qofiyalarga shunday mahorat bilan joylashtirilganki, birortasining o`rnini almashtirib bo`lmaydi. Masalan, “Boburnoma”ning ko`p joylarida “bo`ldi” yoki “bo`lmadi” so`zlari uchraydi. Ammo yuqoridagi to`rtlikda “muyassar o`lmasa” iborasidagi so`z “bo`lmasa” shaklida emas “b” tushirib qoldirilib, “o`lmasa” shaklida ishlatiladi. Chunki “b” qo`shilsa aruzning nozik ohangi xiyol buzilishi mumkin edi. Yoki harakat yo`nalishini bildiradigan “borgan sari” degan adabiy tilimizda qabul qilingan iborani oling. Agar ruboiydagi

“sorig`a” so`zi o`rniga. “sarig`a” so`zi ishlatilsa edi, aruz vazning qoidasi buzilgan bo`lardi. Chunki “sari”da “a” qisqa talaffuz etiladi. “Sorig`a” degandagi “o” esa uzun talaffuz etishga imkon beradi, shu tufayli aruz vazniga yaxshi tushadi. “G” o`rniga andijoncha sheva bilan “G`” deb aytish ham she`ning mardona ohang bilan jaranglashiga xizmat qiladi.

Boburning kuyga solib aytiladigan g`azallari orasida eng mashhuri “Yaxshilik” g`azali ekanligi bejiz emas. Bu erda asrlar davomida eskirmaydigan umrbog`iy hayot falsafasi nihoyatda yuksak san`aktorlik bilan ochib berilgandir. “Ahli jahon yomonliq qilsa ham, sen unga o`xshama, undan yaxshi bo`l” degan fikr beshinchi baytda o`zining teran falsafiy ifodasini topadi:

Bori elga yaxshilik qilg`ilki, mundin yaxshi yo`q,

Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilik.

G`azalning xulosaviy bayti kishini chuqur o`yga toldiradi:

Yaxshilik ahli jahondan istama Bobur kibi

Kim ko`ribdir, ey ko`ngil, ahli jahondin yaxshilik

(O`sha kitob. 125-bet).

“Jahonda yaxshilik istmaydigan odam yo`q. Nega Boburga o`xshab yaxshilik istamaslik kerak?” Mana shu erda yana tasavvuf falsafasi esga tushadi. Tasavvuf doim beg`araz yaxshilik qilishga undaydi. Yaxshilik qilib qo`yib, unga javoban yaxshilik kutish tasavvuf nazariyasi bo`yicha tamagirlik hisoblanadi. Demak, Boburning ushbu g`azali chin musulmonlarcha beg`araz yaxshilik qilishga undaydi.

Ayni vaqtda, “Kim ko`ribdir, ey ko`ngil, ahli jahondin yaxshilik” degan satr g`azal xulosasida takrorlanishi Boburning ilk g`azalida shakllana boshlagan e`tiqodiga mos keladi. “Jonimdin o`zga yori vafodor topmadim. Bobur o`zingni o`rgatako`r, yorsizki, men istab jahonni. Shuncha qilib, yor topmadim” degan falsafiy xulosa umr bo`yi Boburning esidan chiqmaydi. Chunki u o`z davridan juda oldinga ketgan, o`z muhitidan beqiyos darajada baland turgan siymo

ekanligini ich-ichidan his qiladi. Shu sababli, najotni faqat tashqaridan kutmasdan, o'z kuchiga ham ishonishni, xudo bergan ulkan iste'dodga suyanib yashashni doimiy e'tiqodga aylantiradi. Bu e'tiqod uning ijodini yangi bir yuksaklikka ko'targan eng zo'r omillardan biriga aylanadi.

Javohirlar Neru "Bobur dilbar shaxs, Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor siymo bo'lgan" (Javohirlar Neru. Hindistonning kashf etilishi. M. 1955y. 272-bet) degan dono fikrini jahonda birinchi bo'lib aytgan. Bu fikrning yangiligi shundaki, 1950 yillarda Uyg'onish (G'arbda "Vozrojenie" deyilgan) tushunchasi hali Sharqdan chiqqan buyuk siymolarga nisbatan tadbiiq etilmas edi.

"Boburnoma"ni ingliz tiliga tarjima qilgan V.Erskin yozadi: "Bobur siymosining mislsiz belgisi – uning tabiiyligi, hayotiy va samimiyligidir. Osiyo tojdorlari orasida Bobur singari daho darajasi-dagi iste'dodli kishilar kamdan-kam uchraydi" ("Boburnoma"ning inglizcha nashri. 1921, 8-bet).

Bu yuksak baholarning hammasi asosli. Faqat bitta qo'shimcha fikr bor. Bobur singari daho faqat Osiyo hukmdorlari orasida emas, Evropa, balki butun jahon tojdorlari orasida yana necha marta paydo bo'lganikin? Masalan, Angliyaning o'zida Bobur kabi faqat toju taxtinigina emas, jonini ham suyukli o'g'liga baxshida qilgan qirol bo'lganmikin? Rossiyada, masalan, eng mashhur podshohlardan ulug' Pyotr ham, Ivan Grozniy ham toju taxt tufayli o'z o'gillarini o'limga mahkum qilganlari tarixdan ma'lum.

Ehtimol, shu narsalar ham sabab bo'lib, "Boburnoma"ning rus tiliga qilingan tarjimalaridan uning oxirgi lavhasi – Bobur o'g'li O'umoyunga o'z jonini bag'ishlab, uni bir o'limdan olib qolganligi qisqarib ketgan. Asarning ruscha tarjimasida bu muhim lavha umuman yo'q. Nazarimizda, bu lavha Bobur Mirzoni boshqa mamlakatlardan o'tgan podshohlarga nisbatan juda baland ko'tarib yuborishini istamaganlar. Sovet mafkurasining "podshohlar ideallashtirilmasin"

degan ko`rsatmasidan kelib chiqib, tarjimonlar tengsiz bir fidoiylilik namunasi bo`lgan lavhani tarixiy asardan chiqarib tashlaganlar”

Ko`rinadiki, nafaqat Boburning badiiy ijodi, hatto hayotining o`ziyoq ulkan sabog` daryosi ekanligi sir emas. Boshqacha aytganda, “Bobur shoh va shoir sifatida qanday uyg`unlashgan bo`lsa, uning ijod sarchashmasi bilan tashvishlarga to`la hayoti ham bir-biriga monand chirmashib ketgan. Ularni ayrica tasavvur etish aslo mumkin emas. Boburning badiiy Notqlik mahorati uning asarlarida shundaygina “Mana men” deb ko`rinib turadi. Uni faqat o`qib his etish mumkin.

Irshod va Qozi O`shiy haqida

Notqlik juda uzoq tarixga ega, ana shu davr ichida u shakllandi, o`zgardi va kamol topdi. Albatta, bu tarixiy jarayonda nasldan-naslga meros qolishga arzigulik an`analar ham etib keldi. Sharq va xususan Markaziy Osiyoda juda ko`plab notiqqlar etishib chiqdilar, hatto ular notqlik asoslarini va maktabini yaratib, butun Sharqqa, butun dunyoga mashhur bo`lganlar.

Jumladan, Mavlono Faxriddin Ali Safiyning “Latoyif ut-tavoyif” asarida aytilishicha, Sulton Husayn Boyqaro bir kuni Sherozga, shoh Shijo` oldiga rasmiy davlat ishi bilan muzokara olib borish uchun bir vakil yubormoqchi bo`lgan. Arkoni davlat bilan maslahatlashib, Mavlono Irshoddan boshqa munosib kishi topa olmaydilar.

Xullas, Irshod Sherozga borib rasmiy ishlarni oz muddatda ijobiy hal etadi. Ammo uning Notqlik mahoratiga qoyil qolgan shoh Shijo` Irshodga javob bermay, bir majlis qurib, keyin ketishi mumkinligini aytib, iltimos qiladi. Notiq majlisni juma kuniga tayinlaydi. Boshqa odamlar qatori shoh va uning a`yonlari ham masjidi Jomega yig`iladilar. O`sha kuni Mavlono Irshod shunday ehtirosli nutq so`zlaydiki, yig`ilgan xaloyiq ho`ng-ho`ng yih`lay boshlaydi. Notiq hammaning nutqqa berilib ketib yih`layotganini ko`radi. Shunda Mavlono

Irshod o`z notiqligining, yana bir kuchini namoyish qiladi – u to`satdan shunday kutilmagan burilish yasaydiki, hamma birdaniga ko`z yoshi aralash qah-qah soladi.

Shoh Shijo` ham xaloyiq ham buyuk notiq Mavlono Irshodni hurmat-ehtirom bilan kuzatib qo`yadilar.

O`zbek xalqi orasida Mavlono Irshodga o`xshagan notiqlar juda ko`p bo`lgan. Ulardan biri farg`onalik mashhur notiq Qozi O`shiy bo`lgan. U O`sh shahrida qozilik lavozimida ishlagani uchun Qozi O`shiy taxallusiga ega bo`lgan.

U xalq o`rtasida juda katta obro`ga ega edi. Yuqoridagi asarda yozilishicha, Eronning Siiston viloyati xalqi qattiqqo`lligi bilan dong chiqargan bo`lib, hatto gadoyga ham non bermas ekan. **Qozi O`shiy** esa bu xalq`ning ko`ngil qulfini so`z kaliti bilan ochib yumshataman deydi. U Siistonga borib, bir-ikki hafta shu xalq` ichida yuradi, ularning ruhiy holatini o`rganadi. Shahar Qozisidan ruxsat olib, juma kuni masjidi Jomeda katta nutq so`zlaydi, notiq bilan baravar xalqning fig`oni falakka ko`tariladi. Siiston xalqi topgan-tutganini minbar ostiga tashlaydi. Lekin Qozi O`shiy nutqi uchun hech kimdan haq olmasligini aytadi, buni eshitgan xalq notiqni yanada e`zozlaydi.

Notiq bu xalqning xasis emas, aksincha, olijanob ekanligini, xalqning mehr xazinasini ochish uchun munosib kalit topa olish kerakligini isbot etadi. Mutaxassis notiqnlarni voizlar deb ataganlar. Ularning va`z matnlari, odatda, chiroyli va badiiy yuksak saviyada bo`lgan. Nutq matnlarining aksariyati nasriy she`r va hatto, she`riy shakllarda yozilgan.

O`tmish Sharq notiqnlari orasida o`z zamonasining Demosfen va Sitseronlari juda ko`p bo`lgan. O`zbek va yunon san`atkor-mutafakkirlarining nutq talqinlari ta`sirchanligi va Notiqlik san`ati asoslari bo`yicha olg`a surgan fikrlari jahon taraqqiyparvar notiqligining shu masalalaridagi talqinlari bilan hamohangdir

Hazrat Navoiy ham “Majolis un-nafois” asarida qator voizlar haqida ma`lumot bergan. Bas, shunday ekan, o`zbek voizlarining salmog`i boshqa xalqlarnikidan ko`p bo`lsa ko`pki, kam emas.

Xoja Muayyad Mahnagiy

U o`z zamonasining etuk notiqlaridan bo`lishi bilan birga, oddiy mozor shayxlaridan bo`lgan. Alisher Navoiyning yozishicha, u “zohir ulumin takmil qilib erdi”, ya`ni yuzadagi ilmlar, o`ziga ayon bo`lgan fanlarning hammasini o`zlashtirganga emas, balki uni to`ldirgan va rivojlantirgan ham edi. Uning va`zlari jo`shqin o`tgan, o`z tinglovchilarida nutqiga nisbatan xayrixohlik qo`zg`ata olgan. Shuning bilan birga u o`z tinglovchilari qalbiga qo`l sola olgan, ularni faqatgina tinglovchilikdan, har birini faol fikr yurituvchi, va`z mazmuniga nisbatan faol munosabatda bo`luvchi ijodkor tinglovchilar darajasiga ko`tara olgan. O`z majlislarining qizg`in o`tishiga erisha olgan. O`sha davrlarda Xoja Muayyad kabi otashnafas notiqlar soni juda kam bo`lgan. Shuning uchun ham ular nomi ulkan adiblar nomi qatorida tarix sahifasidan sharaflari o`rin olgan. Uning ijodiy mahorati boshqa notiqlar uchun namuna bo`la oladi. Chunki u o`sha davrdagi mavjud fanlarning barchasini to`la o`zlashtirgan va ularni takomillashtirgan donishmand olimdir.

Xoja Muayyad kabi mahorat va bilimga ega bo`lgan har bir notiq o`z tinglovchilari qalbini larzaga keltirishi, ularni hayajonga sola olishi turgan gap. Ana shunday qudrat zakovati tufayligina sultonlar, podshohlar ham uning mahorati, iste`dodi oldida bosh egganlar.

Mavlono Riyoziy

Mavlono Riyoziy Zova deb atalgan viloyatda o`sdi, ulg`aydi. O`zining aql-zakovati ila shu viloyatning qozilik lavozimigacha ko`tarildi. Biroq, Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” asarida yozi-

shicha, u ayrim o`rinsiz xatti-harakatlari uchun qozilik lavozimidan chetlashtirilgan, kishanga solib badarqa qilingan. Natijada bir umr ta`qib ostida yuradi, g`ariblikda kun kechiradi.

Mavlono Riyoziyning notiqlik darajasiga erishuvida mamlakat hukmdorlari mafkurasi bilan uning insonparvarlik qarashlari o`rtasidagi kelishmovchilik, turli ziddiyatlar asosiy omillardan biri bo`lgan. Riyoziy notiqligining tabiiy tomonlaridan biri-hamdardlik tuyg`ularini birinchi o`ringa qo`ya bilishdir.

Alisher Navoiy: "...va`z aytib, minbarda o`z ash`orin o`qub, yig`lab vaji hol qilur erdi", – deydi. Shoirning bu so`zlari ancha diqqat-e`tiborga loyiq, chunki, el oldida rasmiy nutq bilan chiqib, yig`lash darajasiga borib etish va bu ko`z yoshiga nisbatan tinglovchilarda kulgi emas, balki hamdardlik kayfiyatini uyg`ota olish uchun katta san`atkorlik mahorati kerak. Mavlono Riyoziy nutq paytida ko`z yoshi darajasiga etib borar ekan, qalbidagini yig`ib bayon etar va kishilarni shunga ishontira olar ekan, demak, shubhasiz, u juda ite`dodli notiq, chinakam so`z san`atkori bo`lgan.

Mavlono Riyoziy ajoyib so`z san`atkori bo`lishi bilan bir qatorda, o`z davrining ko`zga ko`ringan pedagoglaridan ham biri bo`lgan. U dunyoviy fanlar: tabiatshunoslik, geografiya, tarix, adabiyot nazariyasi va boshqa fanlarni chuqur o`rganib, uni yoshlar o`rtasida targ`ib qilgan. Mavlono Riyoziy o`z nutqlarida boshqa notiqlar qatori xalq og`zaki ijodidan va ayniqsa, badiiy adabiyotdan juda ustalik bilan foydalangan. U o`z zamonasining zabardast notig`i, olimi, pedagog va shoirlaridan bo`lgan.

Husayn Voiz Koshifiy

Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy taxminan 1440 yillarda Xuroson viloyatidagi Sabzavor shahrining Bayhak kentida tug`ilgan. Boshlang`ich ma`lumotni Sabzavorda olib, yoshligidanoq notiqlikka qiziqadi. Shuningdek, adabiyot, matematika, falokiyot, kimyo

fanlaridan ham to'liq bilimga ega bo'lgan. Buni uning o'sha soha bilan bog'liq ijodidan kuzatish mumkin. Undagi notiqlik san'atiga bo'lgan qiziqish tezda el orasida notiq sifatida tanilishiga sabab bo'ladi. 1455-1468 yillarda Mashhadda Notiqlik san'ati bilan mashqul bo'ladi. 1468 yil oxirlarida Xirot shahriga kelib yashay boshlaydi. Tarixchi olim Said Nafisiy¹² ning ma'lumotiga ko'ra, Koshifiy Hindistonga boradi. Bu safar haqida aniq ma'lumotga ega emas-miz. Koshifiyning ikki qiz va bir o'g'il farzandi bo'lgan. O'g'li Faxriddin Ali Safiy zomonasining shoiri va olimi bo'lgan.

Koshifiydan anchagina salmoqli ijodiy meros qolgan. U adabiyotshunoslik, odob-axloq, tarix, kimyo, matematika, musiqa, notiqlik san'ati, din tarixi, tibbiyot va davlatni idora qilishga oid 200 dan oshiq asarlar yozgan.

Qur'oni Karimni yod bilgan, hadislarni xalqqa targ'ib qilishda tushuntirishda u mohir notiq bo'lgan. Qur'oni Karim haqida avom xalqqa tushunarli bo'lishni ko'zlab to'rt kitobdan iborat sharh yozadi. Voiz Koshifiyning bizgacha etib kelgan "Axloqi Muxsiniy", "Risolati Xotamna" (kitobi Xotamnoma), "Anvari Suxayliy", ya'ni "Kalila va Dimna", "Tafsiri Xusayniy", "Javohirnoma" kabi asarlari arab, urdu, tatar, turk, nemis, ingliz, frantsuz va boshqa ko'pgina tillarga tarjima qilingan. Koshifiy ijodiga mansub bu asarlar Iroq, Turkiya, Eron, Parij, London, Berlin, Rossiya, Afg'oniston, Tojikiston, O'ndiston, Bangladesh va boshqa kutubxonalarida saqlanmoqda. Xusayin Voiz Koshifiy Xirot madrasalarida talabalarni va'zxonlikka o'qitib, o'rgatadi va shu bilan birga ta'lim-tarbiya beradi. Xuroson bo'ylab odob va axloqdan nutq so'zlaydi. Uning "Axloqi Muxsiniy", "Kitobi xotamnoma", "Axloqi Karim", "Javohirnoma" kabi kitoblarda axloqiy ta'limot ilgari surilgan. Bu kitoblar Xirot va boshqa shahar madrasalarida darslik sifatida o'qitilgan. Uning fikricha inson olijanob bo'lishi uchun pok va halol, bir-biridan yordamini ayamaydigan, bir-biriga yordam beradigan va insoniy hurmatini

joyiga qo`yadigan bo`lishi lozim. “Odam nomi yaxshilik bilan eslash tufayli bog`iydir.

O`ayotlik ayyoming hosili yaxshi nom orttirishdir”, deydi. Shundagina inson yaxshi xulqi odobi va odamlarga yaxshiligi bilan, shirin suxanligi bilan olijanoblikka etishishi mumkin, degan xulosaga keladi.

Voiz Koshifiy davlatga va xalqqa zarar va zahmat etkazuvchilarni etti toifaga ajratadi:

1. Dilozorlar

2. Nojins va nomunosib fazilatlar bilan taniqli kishilar: ya`ni hasad qiluvchi, baxillar, mo`msiq (xasislar.)

3. Dunhimmat (1.Dun-past; 2. Razil, nokas, himmatsiz, pastkash), ya`ni pastkash va razil kishilar.

4. Tuhmatchilar, g`iybatchilar.

5. Xoin va ahmoqlar

6. Xoin va sotqinlar

7. To`la so`zlik (sergaklik), parishongo`ylik ya`ni laqmalar

Koshifiy “Axloqi Muxsiniy”ning “Adolat bobida shunday yoza-di: “Buzurglar, aytibdurlarki, hamma xaloyiq aqlga muhtojdir va aqlni tajribaga ehtiyoji bordur. Nauchunkim tajriba aqlni oynasidurki anda ish saloxi suvratin mushohada qilur” (O`sha asar. 14-bet.). Demak, aqlning oynasi tajribada deb bilgan Koshifiy, o`z hayotiy tajribasiga asoslangani aniq. U notiq sifatida nutq so`zlaganida albatta, o`z aqliga tajribasini ko`zgu deb bilgan. Shuning uchun ham notiqda-gi odob axloq normalariga qat`iy amal qilgan. Bu birinchi galda notiqqa xos insoniy fazilatlarida nomoyon bo`lishini o`z tajribalaridan degan xulosaga kelgan. Notiqqa xos fazilatlar avvalo shoshmaslik, sabr, hayo, iffat, pokizalik, rostgo`ylik, kamtarlik, shijoat, xushyorlik, muloyimlik, shirin muomala, vaqtni qadrlash, tinglovchini zeriktirmaslik, ortiqcha so`zlar ishlatmaslik, o`z nutqi orqali fikrlarini tinglovchilarga lo`nda va aniq etkaza bilish va ularni o`ziga

rom etish kabilar. Yuqoridagi singari hislatlar Koshifiyda mujassam bo`lgan.

“Alisher Navoiy “Majolis ul-nafoyis” asarida bu ulug` voiz haqida shunday ma`lumot beradi: “Mavlono Husayn Voiz – “Koshifiy” taxallus qilur, sabzavorliqdur. Yigirma yilg`a yaqin borkim, shahrdadur va Mavlono zufunun rangin va purkor voqe bo`lubtur. Oz fan bo`lg`aykim, dahli bo`lmag`ay. Hususan, va`z, insho va nujumki, aning haqqidur va har qaysida mutaayyin va mashhur ishlari bor va musannafotidin biri “Javohir ut-tafsir” durkim, “Al-bog`ara” surasin bir mujallad bitibdurkim, munsifi qat` bila yuz juz bo`lg`ay. Bovujudi barcha xiroliq va donoliq shahr sho`xlaridin bir Xoja, Hofizning bu matla`in bitib, minbarining usti- g`a qo`yg`ondur, budurkim:

Voizon k-in jilva bar mehrobu minbar mukunad,

Chun ba xilvat meravandu kori digar mekunad.

Olib o`qig`och, ko`p mutag`ayyir va muztarib bo`lib, xili xoriji mabhas so`zlar aytib, necha vaqt va`z aytmadi. Xasmi noma`lum xud o`z maqsudin hosil qildi. Ammo Mavlono qilg`onining xato erkaniga voqif bo`lg`ach, yana o`z ishi boshida bordi. Bormasa ikki xato bo`lur erdi. Bok yo`qdur, aybsiz tangridur”

Yuqoridagi fikrdan Koshifiy xarakteriga xos xislatlar juda ixcham va lo`nda aniq berilyaptiki, unda Koshifiyning notiqligi ham, bilimining yuksakligi ham, arazchiligi ham va kechirimliligi ham qamrab olingan. Voizlikning qanchalik qiyin kasb ekanligi ko`rsatilgan. Har qanday vaziyatda ham Voiz kechirimli bo`lishi, ko`pchilikka qarshi bormasligi uqtirilmoqda. Koshifiyning notiqlik san`ati haqidagi nazariy va amaliy fikrlari “Futuvvatnomayi sultoniy” asaridan o`rin olgan. Koshifiy mazkur asarida notiqlik san`atida odob masalasiga alohida urg`u beradi, notiqning o`zini tutishi, nutq so`zlayotganidagi holati, umuman, notiqlik san`atining qonun qoidalari haqida asosli fikrlarini “aqlning oynasi” bo`lgan tajribalaridan kelib chiqib, notiqlikka xos amaliy va nazariy xulosalarga keladi.

Notiq` va tinglovchilar muloqotining shartlari

Notiq tinglovchilar bilan muloqotga kirishganda oldin auditoriyaning holatini hisobga olishi shart. Bu avvalo, auditoriyaning toza va ozodaligi, stol va stullarning tartibli joylashtirilganligi, barcha tinglovchilarning o`zlari uchun qulay o`rnashib o`tirganligi, bir-birlariga xalaqit bermasligi, nutqni erkin eshitish imkoniyati borligini kuzatishi shart. Notiqning o`zi ham toza va ozoda kiyingan bo`lishi, o`zining tashqi ko`rinishiga jiddiy e`tibor bermog`i lozim. Ya`ni soch-soqoli tartibga keltirilgan, kiyim-boshlari o`ziga yarashgan holatda bo`lishi kerak. Agar biz bularni notiq va auditoriyaning tashqi shakliy ko`rinishi deb olsak va ularning bir-biriga mosligini ta`minlasak muloqotni yoki nutqimizni boshlaversak bo`ladi.

Notiq o`z nutqini boshlash uchun minbarni egallashi va auditoriyaga savol nazari bilan qarab salomlashishi hamda mavzuni e`lon qilib tinglovchilar diqqatini o`ziga jalb etmog`i lozim. Agar texnik vositalardan foydalanish lozim bo`lsa, uni boshqarishni bilishi yoki biladigan odamni tayinlab qo`yishi shart.

Agar auditoriyada g`ala-g`ovur bosilmasa nutqini boshlamay turishi, biroz chetga burilib birdan auditoriyaga (tinglovchilarga) tik bog`ishi (bunday holatda g`ala-g`ovur birdan tinadi) va nutqini barchaning e`tiborini tortadigan gap va jumlar bilan boshlamog`i kerak. Notiq endi auditoriyaning hokimi. Hammaning e`tibori unga qaratilgan. Endi buyog`i notiqning o`ziga bog`liq. Agar gapirayotganida tinglovchilar uchun ular eshitmagan yangi fikrlarni aniq va lo`nda, qisqa va tushunarli etib etkazib bersa tinglovchilar miq etmay eshitishadi. Bordiyu, shu qoidalarni buzib qo`ysa yana auditoriyani tartibga chaqirishga to`g`ri keladi. Gapirganda bosliqlik bilan, xovliqib qolmasdan vazminlik orqali shirali ovoz va shirin muomala bilan, ortiqcha hatti harakatlar qilmasdan o`z fikrlarini ritorik savol va unga aniq javoblar asosida nutqini davom ettira olsa, o`zi bilan tinglovchilar o`rtasidagi muloqotning shartlariga amal qilgan bo`ladi. Yo`l-

yo`lakay (nutqi davomida) auditortiyaga savollar berib va tinglovchilarning o`tirgan joyida bergan qisqa savollariga aniq va qisqa javoblarni berib borsa, muloqot yanada jonli va muvaffaqiyatli chiqadi. Bu o`rinda notiqning xalq orasidagi obro`-e`tibori ham muhim rol o`ynaydi eng muhimi, notiqdagi aql-zakovat va so`zamollik muloqotning asosiy shartlaridan sanaladi. Nutq davomidagi kerakli pand-nasihat ham bugungi kunlardagi yoki shu holatdagi vaziyat bilan bog`lab olib borilsa, juda o`rinli hisoblanadi.

Endi notiq bilan auditoriya o`rtasidagi muloqotga ta`sir ko`rsatadigan salbiy holatlarga kelsak, ular yuqoridagi ijobiy holatlarning teskarisi. Auditoriya pala-partish, tinglovchilar o`rnashish holatida tartibsizliklar bo`lsa, notiq nutqida chaynalishlar sodir bo`lsa, ortiqcha kirish (anaqa, xo`sh-xo`sh, aytaylik kabi) so`zlar ko`p ishlatilsa, berilgan savollarga aniq va qisqa javob berilmasa, notiq va tinglovchi o`rtasidagi muloqotga zil ketadi. Ko`ryapsizmi hamma narsa kelib notiqning aql farosatiga, bilimi va ziyrakligiga vaqtdan unumli foydalanishiga va auditoriyani nutqidagi aqlli so`zlari va yangi fikrlari bilan ushlab turishiga bog`liq.

Ommabop nutq mas`uliyati

Notiqlik san`ati-ijtimoiy hodisa. Ayniqsa ommabop nutqda notiqning nutqi va uslubi muhim ahamiyatga ega. Ommabop nutq hamma uchun uning tinglovchilari oddiy dehqondan tortib, injener-gacha, pedagogdan tortib tibbiyot xodimigacha, boringki jamiyatimizda taraqqiyot uchun xizmat qilayotgan ommaga, mo`ljallanadi. Ya`ni, badiiy asar o`z bahosini faqat adabiy tanqidchidangina emas, ommadan kutgani kabi ommabop nutqning tinglovchilari turli toifadagi omma bo`lishi mumkin. Aniqroq aytadigan bo`lsak, teleko`rsatuvlardagi nutqday, ko`pchilik e`tiborini tortadigan (televideniyadagi hamma ko`rsatuvlarni ommabop deyish qiyin) sodda uslubdagi

yoshu-qari tushunadigan va uni eshitib fikrlaydigan aniq, ravon va xalq tilidagi va dilidagi nutq bo'lishi kerak.

Ommabop nutqda haqqoniylik, mantiqiy mutanosiblik, uslubiy sayqaldorlik, badiiy jozibadorlik, ma'nan etuklik, aniqlik va lo'nda-lik kabi sifatlar o'z aksini topmog'i lozim. Buning ustiga talaffuzning tiniqligi ifodali so'z tanlash, har bir so'zga ohangdan libos kiydirilishi muhim.

Gapning grammatik qurilishi til-qonun qoidasiga asoslanmog'i shart. Nutq davomida keltirilishi lozim bo'lgan she'riy parchalar nutqdagi fikrlarni qo'llab-quvvatlashga va mustahkamlashga xizmat qildirilishi tinglovchilar diqqatini oshiradi.

Ommabop nutq og'zaki (matn bo'lsada) matnga qaralmasdan o'qilishi, iloji bo'lsa mikrofonisiz so'zlanishi tinglovchi omma e'tiborini yanada o'ziga jalb etadi. Bunday nutqda ilmiy jumlarlar (agar ishlatilsa, iloji boricha ishlatilmagani ma'qul) chet tillaridan olingan (oke, koroche, shes sekund, stavka, shapka, shef kabi) so'zlar me'yorini saqlash ham notiqqa mas'uliyat yuklaydi. Demak, notiq har bir so'zning soddashaklini tanlamog'i, sheva va jargon so'zlaridan foydalanishning afzal tomonlari va me'yorlarini bilishi kerak.

Notiq o'z ma'ruzasida tinglovchilar xushyorligini oshiruvchi turli savollar qo'yishi va unga javobni lo'nda qilib, esda qoladigan soddah usul bilan tushuntirmog'i muhim ahamiyat kasb etadi.

Notiq ommabop nutqda til imkoniyalaridan samarali foydalanishni bilishi uning o'ziga xos uslubidagi mahoratdan darak beradi. Ko'p ma'noli va ma'nodosh so'zlardan foydalanganda shu so'zlarni shevadagi variantlariga qiyoslash ham samarali foyda beradi. Ayniqsa, notiq mavzuni o'z so'zlari bilan (kitobiy emas) so'zlash mahoratini, egallagan bo'lishi kerak. Ommabop nutqqa xos yana bir muhim jihat nutq jarayonida hayotiy misollardan foydalanish, ma'ruza o'qilayotgan joyning, hududning o'zidan kelib chiqadigan hayotiy misollardan foydalansa ayni muddao bo'ladi. Demak, notiq uchun

mas`uliyat og`ir. U Andijonda ma`ruza o`qiy-dimi qarshi yoki Buxoro. Xorazmda o`qiydini o`sha hududning tashqi va ichki faktik materiallarini aniq bilmog`i, agar bilmasa, o`sha “materiallarni” o`qib, eshitib o`rganmog`i darkor. Shuningdek, shu hudud bilan bog`liq rivoyat va afsonalardan o`rni bilan foydalanish nutqning yanada jozibali bo`lishini ta`minlab, tinglovchilarning e`tiborini oshiradi. Ayniqsa, nutqda milliylik va mahalliy xususiyat saqlanishi muhimdir.

Notiqlik san`ati turlari va shakllari

Jamiyatda turli kasb egalari hamkorlikda ish olib borayotgani va ularning o`zaro bir-birlari bilan chambarchas bog`liq ekanligi taraqqiyotimizni ta`minlaydigan omillardan sanaladi. Shunga ko`ra turli soha va kasb egalari va guruhlariga qarab ularga mo`ljallab tuzilishi lozim bo`lgan nutq ham turlicha ko`rinishga ega bo`ladi. Shu bois notiqlik san`atida notiqlikning bir necha turlari mavjud. Jumladan: **ijtimoiy-siyosiy** notiqlik bunga davlat va jamiyat ahamiyatiga ega bo`lgan yig`inlarda, majlislarda o`qiladigan ma`ruzalar kiradi. **Akademik notiqlik** bu barcha turdagi ilmiy konferen-tsiyalardagi, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyasi himoyalardagi ma`ruzalar, bakalavr talabalari uchun bitiruv malakaviy ish hamda magistr talabalari uchun magistrlik dissertatsiyalari yuzasidan qilinadigan ma`ruza (axborot)larni qamrab oladi. **Auditoriya notiqligiga** esa – universitet, institut, kollej talabalari, hamda litsey va maktab o`quvchilari uchun dars-ma`ruzalarni o`z ichiga oladi.

Ijtimoiy-maishiy notiqlik – bunga turli tadbir va yig`inlarda, yubiley tantanalarida so`zlanadigan qisqa va lo`nda nutq yoki suxan so`zlar kiradi. **Sahna notiqligi** (kino, teatr aktyorlari, kontsert boshlovchilari yoki kontsertni olib boruvchi aktyorlar nutqi) – bu og`zaki Notiqlikning alohida turi hisoblanib, tinglovchi tomoshabinlar uchun umumtushunarli bo`lgan adabiy tilda, chiroyli talaffuz

orqali amalga oshiriladigan nutqdir. U yana boshqa nutqlardan diologik xarakteri bilan ham farqlanadi. **Teleradio jurnalistlari notiqligi** – bunda ko'rsatuv yoki eshiritirish olib borayotgan jurnalist adabiy tilda omma uchun tushunarli bo'lgan zaylda nutq so'zlashi, so'zlarni aniq va ravshan ohang bilan talaffuz etishi muhim. Shuningdek fakt va voqealarni bayon etishda, o'z nutqida qaytariqlarga yo'l qo'ymasligi uchun oldidagi matndan foydalanishi yoki uni mukammal o'zlashtirgan bo'lishi lozim. **Diniy va`zxonlik** (notiqlik) – Bunga nomoz jumada, amri ma`ruflarda imom tomonidan qilinadigan ma`ruzalar kiradi. **To'y, "o`rtakash"lari notiqligi** – bu holatda "o`rtakash"-ning notiqligi uning bilim saviyasi bilan bog`liq. Ba`zilarining gaplari tutuqsiz, ba`zilar ma`nili Notiqlik bilan to`yni boshqaradi. Ular orasida bilimsizlari bo`lsa, notiqligi ham bachkanalashib boraveradi. Ular so`zlarining ohanggi bilan, baland ovozi bilan to`y yig`inni boshqaradi. Bunday no`noq o`rtakashlarni notiq deyish qiyin. Ko`pincha obro`li to`ylarni aktyorlar boshqarmoqda. Ularning nutqida "o`rtakash"lar notiqligini kuzatish mumkin.

Bularga qo`shimcha Notiqlikning yana bir qancha mayda turlariga og`zaki suhbat, bahs-munozara, suhbat-semenar, oilada va do`st tengqurlar o`rtasidagi Notiqlik ham kiradi.

Notiqlik san`atining shakllari ham mavjud bo`lib, bular monologik va **diologik** notiqlik hisoblanadi. **Monologik** notiqlikka ma`ruza, muzokora kabilar kirsa, diologik notiqlik – bahs-munozara, suhbat kabilarni qamrab oladi. Notiq monologik nutqida tayyor matndan foydalanish imkoniyatiga ega. Biroq diologik notiqlik bundan mustasno. **Buning** ustiga munozara va bahs jarayonida amal qilinishi lozim bo`lgan omillarga qat`iy amal qilish talab etiladi. Bular quyidagilar: Milliy-madaniy qoidalarga amal qilish, milliy etikaga rioya qilish, raqibining gapini bo`lmaslik, suhbatdoshga hurmat, reglamentga rioya qilish, eng muhimi sabrli bardoshli bo`lish, o`zini tuta bilish, tiliga to`g`ri kelgan har bir so`zni aytishdan o`zini tiyish,

har bir soʻzni oʻylab gapirish, yaʼni, “etti oʻlchab, bir kesish”, kesganda ham A. Oripov aytganidek:

Mana, oʻtib olding asal oyidan,

Endi suv ichgaysan turmush soyidan.

Etti oʻlchab bir kes, etmish oʻlchab kes.

Lekin kes, Yoshulli avtgan joyidan.

Muzokoralarda yumshoq, shirin muomala va yoqimli soʻzlarni qoʻllashning muhimligini his etish zarur.

Matn asosida nutq soʻzlashning ijobiy va salbiy tomonlari bor. Ijobiy tomon deganda, notiq oʻz fikrlarini oldindan oʻylab tayyorlagan matnni asos qilib oladi, fikrlarining mantiqan birligini taʼminlaydi. Faktik va fikriy xatolarga yoʻl qoʻymaydi. Salbiy tomoni esa tinglovchilar nazarida bilimsizday, notiqlik sanʼatini eplay olmaydiganay koʻrinadi. Notiq va tinglovchilar oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik ancha susayadi. Matnsiz nutq soʻzlash, notiqning xotirasi oʻtkirligidan, matn mazmunini chuqur oʻzlashtirib olganini koʻrsatadi. Oʻziga ishongan notiqgina matnsiz nutq soʻzlay oladi. Bu notiqning mazkur sanʼatni mukammal egallab olganligidan, bu sohada u erishgan mahoratdan darak beradi.

Nutqqa tayyorlanish va nutq ustida ishlash

Notiqlik sanʼati, avvalo, ogʻzaki nutq orqali amalga oshadigan jarayon hisoblanadi. Ogʻzaki nutq esa avvalo ikki koʻrinishda sodir boʻladi. Birinchi koʻrinishi oddiy soʻzlashuv orqali, ikkinchisi esa adabiy til normalariga qatʼiy amal qilish borasidagi adabiy soʻzlashuv nutqi koʻrinishida boʻladi.

Oddiy soʻzlashuv – sheva taʼsirida boʻlgan kundalik soʻzlashuvning oʻzi. Bu soʻzlashuvda nutq bazasini adabiy til tashkil etmaydi. **Adabiy soʻzlashuv nutqi** – adabiy til madaniyatiga adabiy til normalariga asoslanib nutq soʻzlashdir. Adabiy tilda soʻzlash adabiy tilda yozishga nisbatan ancha murakkab kechadi. Bunga sabablar quyidagicha: ogʻzaki nutqda albatta shevaning taʼsiri boʻladi, juda

bo`lmaganda notiqning talaffuzida seziladi; og`zaki nutqda yozma nutqdagi kabi o`ylab fikr yuritish imkoniyat vaqti kam bo`ladi. Chunki og`zaki nutq tezkor jarayon, boshni qashlab o`tirishga vaqt yo`q; og`zaki nutqda talaffuz, ohang, imo-ishora vositalaridan foydalansa bo`ladi; og`zaki nutqning muvaffaqiyatli chiqishi notiqning kayfiyatiga, sog`ligiga, auditoriyadagi vaziyatga juda bog`liq; notiq so`zlayotganda yozma nutqidagidek etarli e`tibor berolmaydi. Ko`r-yapsizmi notiqning nutqi mukammal bo`lishi uchun u ishni nutqining yozma ko`rinishi ustida ko`proq mehnat qilishi va uni o`zlashtirib olishi hamda notqlik mahoratini ishga solib ijroga kirishishi lozim.

Notiq muayan mavzu asosida nutqi uchun kerakli materiallarni to`plash, izlab topishi va ulardan saralashi lozim. To`plangan adabiyotlardan (materiallardan) kerakli joylarini o`qishi va uqib olishi darkor. So`ngra mavzu yo`nalishini to`g`ri belgilashi, fikrni nimadan boshlab qanday yakunlanishini aniq tasavvur etishi lozim. Keraksiz fikr va gaplarni nutq yozish jarayonida tushirib qoldirish, imkoniyati darajasida, aqli etganicha o`qib tushungan fikrlarni o`z so`zlari bilan qog`ozga tushirgani ma`qul. Tayyor bo`lgan ma`ruza matnini qayta-qayta o`qib o`zlashtirishi, kerak bo`lsa gapirish jarayonida o`zining tashqi ko`rinishini, holatini o`zi kuzatishi uchun oynaga qarab, o`ziga o`zi nutq so`zlashish lozim. Ovozining ohangini va talaffuziga e`tiborini qaratib tovush yozish texnikasiga yozib olib, o`z nutqining to`g`ri va aniq chiqayotganiga o`zini o`zi ishontirsin (ashulachi san`atkorlar bekorga ovoz yozish studiyasiga qatnamaydida). Notqlik ham san`at ekanligini ayniqsa notiq unutmashligi kerak. Shunday qilib, **birinchi bosqichda** to`plangan materialni o`zlashtirib, aniq reja asosida matn yoki tezis tayyor bo`lgach, **ikkinchi bosqichda**, -o`zi tayyorlangan matn yoki tezisni ovoz chiqarib, o`qib yoki gapirib ko`rgach, **uchinchi bosqichda** tinglovchilar oldida nutq so`zlashi lozim bo`ladi. Mana shu uchta bosqich nutqqa tayyorlanish va nutqning ustida ishlash va uni amalga oshirish jarayoni hisoblanadi.

Notiqning nutq matni ustida tayyorgarlik ko`rishi, nutqi ustida jiddiy ishlashi asosida tayyorlangan to`liq matn, tezis yoki konspekt (matnning yozma shakli) albatta tayyorlanishi muhim ahamiyatga ega. Shu mehnat jarayonida notiq muayyan mavzu materiallarini o`z ongiga singdirib oladi.

Notiq uchun adabiy til normalarini egallash hamda o`zining notqlik mahoratini oshirishda badiiy adabiyot namunalari o`qish, o`rganish, taniqli notiqning nutqlarini kuzatish va o`rganish, tele-radio nutqiga e`tibor berish, gazeta va jurnallar tiliga amal qilish ham notiq nutqining go`zallashuviga, tinglovchilar e`tiboriga tushishiga sabab bo`ladi. Notiq o`z mahoratini shu kabi yo`llar bilan oshirib boradi.

Muallimning insoniylik fazilati va notqlik mahorati

Avvalo, muallim tarbiyachi va ta`lim beruvchi inson. Shu ma`noda muallim ma`naviy-axloqiy jihatdan qalbi pok, ilmi etuk inson bo`lishi kerak. Muallimning tili va dili bir-biriga mutanosib bo`lmog`i, so`zi va amaliy faoliyatida muntazam muvofiqlik bo`lmog`i juda muhim. Tashqi ko`rinishi yoqimli, istarasi issiq, yuzida nim tabassum sezilib turishi lozim. Har bir so`zida mayinlik, gapirgan gaplarida muloyimlik va shirinlik sezilib turmog`i darkor. U doimo ozoda va shinam kiyinishi muhimki, pala-partish kiyinish, soch-sog`ollarini o`stirib yurishi muallimga yarashmaydi. Chunki undan ta`lim va tarbiya olayotgan shogirdlari unga katta ishonch bilan qarab, uning ko`p jihatlarga havas bilan qaraydi va unga taqlid qila boshlaydi. O`z navbatida muallim ham o`zi ta`lim-tarbiya berayotgan shogirdlariga mehribon va talabchan bo`lishi kerak. **Agar muallimning shogirdlari qizlar bo`lsa, o`zining qiziday ko`rishi, shogirdlari o`g`il bolalar bo`lsa, o`zining o`g`illariday ko`rib muomala qilishi, shogirdlariga hech qachon ta`magirlik ko`zi**

bilan yoki qiz shogirdlariga noto`g`ri ko`z bilan qaramasligi muallim qalbining pokligidan darak beradi.

Muallimning boyligi shu shogirdlari ekanligini esdan chiqarmasligi kerak. Nainki, u shu shogirdlariga ma`naviy oziq bermoqda, kelajak avlod uchun ulardan hosil kutmoqda. Shogirdlarini biridan-birini kamsitmasin, dilini og`ritmasin. “Toyni toy dema-toy ham bir kun ot bo`ladi”, – deydi xalqimiz.

Dehqon uchun dalasi, dalasida o`stirayotgan paxtasi uning rizqi-ro`zi, boyligi. Dehqon dalasidagi paxtasining hamma nihollari, navlari bir hilda o`smasligi mumkin. Ba`zi birlari egri yoki nimjon o`shishi mumkin, bunda dehqon hech qachon nimjon yoki egri paxta niholni sug`irib otib yubormaydi, uni qo`lidan kelganicha parvarishlaydi. undan hosil kutadi. Muallim shogirdlarining ham zehni bir xil bo`lmaydi, zehni pastlari, tarbiyasi sal chatoqlari ham bo`ladi. Ularni sening zehning past, o`zlashtirolmayapsan — deb davradan chiqarib haydab yuborishi insoniy insofdan emas, u bilan qattiq, astoydil ishlash kerak. Dehqon o`zining paykalidagi nimjon yoki hosili kam niholga muomala-mehnat qilganday munosabatda bo`lish muallimning insoniy burchi. Chunki muallim ham shu shogirdlariga ta`lim tarbiya berish hisobidan haq olib o`z bola-chaqasini bog`adi, ro`zg`orini tebratadi. **O`ylashi kerak, “shu shogirdlar bo`lmasa, uning muallimligi kimga kerak.** Demak, shular uning rizqi, obro`si, kelajagi. Bu yo`lda xatoga yo`l qo`ygan muallimni Alloh kechirmaydi. Muallim o`zi o`qitadigan fanini yaxshi bilishi, o`z xalqining milliy mafkurasini anglashi, o`z millatining tilini va adabiyotini, tarixini yaxshi bilishi zarur. Dunyoqarashi, fe`l-atvori keng bo`lib, o`z ona tilida ravon va aniq nutq so`zlashi, katta so`z boyligiga ega bo`lishi kerak. O`zi ta`lim va tarbiya berayotgan o`quvchilarni, talabalarni har taraflama yaxshi bilishi muhim. Ular bilan muomalamunosabatda chegara oraliq saqlay olishi zarur. Muallim nutqiy kamchiliklardan mutloqo holi bo`lishi, bosiq, og`ir, ayniqsa salobatli

bo`lishi kerak. Agar muallimda haybat va salobat bo`lmasa Sayfi Saroiy aytganidek:

Haybatli bo`lmasa, ey muallim yor,

*Saqolindin tortqilab o`g`lonlar o`ynar* – holati sodir bo`lishi mumkin.

Qadimgi ota bobolarimiz ustoz-muallimga katta ishonch va umid bilan qarashib, izzat va hurmatlarini joyiga qo`yishgan. Ular qo`liga farzandlarini olib borib topshirganlarida “Eti sizniki, suyagi bizniki” deyishlari bejiz emas. Ana shunday ulug` ehtirom va hurmatni joyiga qo`yolmagan muallim bu nomga loyiq emas.

Muqaddas kitob sanalgan “Avesto”da yomon muallim haqida shunday deyilgan: “Rostini aytsam, yomon ustoz hayotni g`amgin qiladi, johillarni ulug` sanab, buyuk ayolu erkaklarni Yazdon ne`matlariga etishishdan mahrum etadi. Bunday ustozlar o`z nodurist ta`limi bilan xalqni eng yaxshi yumushlardan bezdiradilar, noto`g`ri pandlar bilan xalqni tirikchilik yo`lidan urib, yomon yo`lga boshlaydilar... Hayot chirog`ini so`ndiradilar. Johillarni buyuk bilib, eng mo`tabar ayolu erkaklarni Tangri yo`lidan qaytaradilar. O`z nodonliklari bilan xalqni eng yaxshi xislatlardan yuz o`girtiradilar. jahon xalqlari hayotini yolg`on gaplar bilan parishon qiladilar”. Kitobning boshqa bir o`rnida Zardushtning mana shu tarzda iltijosi ham bor: “Noshud, yomon muallim o`quvchi qalbida xiradmandlikni yo`qotar ekan, ey Yazdon, yomon ustoddan o`zing asra!”.

Professor Jo`ra Yo`ldoshev Mirzo Ulug`bekning bu boradagi qarashlarini o`rganar ekan quyidagilarni yozadi: “Ulug`bek mudarrislarining insoniy xislatlariga, bilimi va mahoratiga katta ahamiyat bergan... Talabalarining o`qishdan sovib ketishiga o`qituvchining razolati sabab deb hisoblagan. U davlat ishlari bilan o`ta band bo`lishiga qaramay, mudarrislarining darslarini tahlil qilishga, ilmiy munozaralarda ishtirok etishga doimo vaqt ajrata olgan. U Qozizoda Rumiy, Mavlono Koshiy, Alig`o`shchi, Avaz Kirmoniylarning dars-

laridagi mahoratlarini yuksak qadrlagan. Ayni paytda u mudarrislarning dars berishdan tashqari ilmiy tadqiqotlarda faol ishtirok etishlarini talab etgan. Ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar olib borishga o'quvsiz mudarrislarni ishdan bo'shatgan" (Ko'chirmalar professor N.Mahmudovning "Ma'rifat manzillari" kitobidan olindi. T.: "Ma'naviyat" 1999, 24-bet)

O'qituvchining asosiy quroli uning notiqligidir. Agar muallimda notiqlik qobiliyati sust va past bo'lsa, u o'z fani sohasidagi bilimni shogirdlari ongiga singdirolmaydi. Ikki o'rtada ham ustoz, ham shogird qiynaladi. Agar muallim notiq bo'lsa barcha bilganlarini talabalar va o'quvchilar qalbiga yo'naltiradi va bundan o'zi ham tinglovchilar ham rohatlanadi.

Ba'zi bir o'qituvchilar darsga kirib "charchab chiqdim" desa, ba'zi bir o'qituvchilar dars o'tib "dam olib chiqdim", deydi. Dam olib chiqdim degan muallim, o'z bilimini o'z ona tilida, Notiqlik mahoratini ishga solib mehnatidan rohatlangan. Charchab chiqqani esa buning aksi sifatida notiqlikda no'noq. U albatta charchaydida, chunki tinglovchilar uni yaxshi qabul qilmagan, fikrlarini ko'ngildagidek qilib etkazolmagan. **Uning nutq quroli nosoz, uni charhlash va moylash kerak.** Buni o'sha muallimning o'zi ham yaxshi biladi.

Muomala madaniyati

"Muomala" so'zi zamirida butun insoniyat taqdiri mujassam. Uning ildizi Odam Ato va Momo Havomiz o'rtasidagi muomala va muloqotlariga borib taqalsa ham ajab emas. Shundan buyon insoniyat muomalaning to'g'ri va ravon yo'llarini izlaydi, ba'zan topgan-day bo'ladi, yana yo'qotadi va yana izlaydi...

Shunchalar mushkulmi muomala madaniyatiga erishish? Bu yo'lda odamzodga nima to'siq bo'lmoqda, deya o'ylaysan, kishi. Birdan-bir to'siq bu — inson qalbidan chuqur joy olgan "men"i

emasmikan? Odam bolasi eng ko`p o`z “men”ini o`ylyadi. Bu “men” qurg`ur shunchalar yopishqoq illat ekanki, inson qalb to`riga shu qadar o`rnashib olganki, hatto “men” egasini dunyoga keltirgan zot-volidai muhtaramasidan, padari buzrukvoridan ham o`zini ustun qo`yarkan. O`z “men”ining soyasida qolgan odam o`zligini yo`qotib qo`yarkan. Hazrat Navoiy aytganlaridan: “El netib topgay menikim, men o`zimni topmasam”.

Madomiki, shunday ekan, biz “muhtaram” “men”lar orasida yashayotgan ekanmiz, ularning do`q-po`pisalari bilan ham, erkaliklari-yu, maqtanchoqliklari bilan ham, o`zaro muloqotlarimizda sal kechirimliroq bo`lishimizga to`g`ri keladi. Ayniqsa, o`smir yoshidagi “muhtaram men”larning g`ururiga tegadigan gap so`zlarimiz oqibatida turli ko`ngilsiz noxush voqealarning kelib chiqishi hech gap emas.

Bunday voqea-hodisalarga hayotimizda guvoh bo`lib turibmiz. Bunaqa “men” otini minganlarga faqat Yaratgandan insofu tovfiq, sabr-bardosh va insoniy kayfiyat tilaymiz.

Manmansirash va keraksiz g`urur odamlar boshiga ne-ne kulfatlarni yog`dirmagan. Islom tafakkurining so`nmas mevasi so`fizmda inson o`z “men”idan, g`ururidan kechmay turib Ollohni tanimaydi, degan aqida mavjud. Inson bolasi shu aqidaga amal qilsagina, o`zlaridagi ortiqcha g`ururni sindirishga qurbi etadi. Harbiy xizmatga chaqirilgan yoshlar xizmat taqozasi bilan bir-birlaridagi ortiqcha g`ururni sindirishadi va bu darddan bir-birlarini xalos etishadi. Qarabsizki, xizmatdan qaytganlarning deyarli ko`pchiligi muloyim, odamshnavanda bo`lib muomala madaniyatida ham o`zgarish yasaydi. qisqasi, insoniyatning asab torlari taranglashgan hozirgi serg`alva zamonda odamlar bilan shirin muomalada bo`lish uchun har birimizdan sabr-toqat, bag`rikenglik va yuksak sahovat talab etiladi.

Tasavvur qiling, farzand o`z ota-onasini hurmat qilmasa, shogird ustozining yuziga oyoq qo`ysa, fuqaro o`z hokimining gapini ikki qilsa, u yurtda osoyishtalik, farovonlik bo`lmaydi. Musulmonchilik

qonun-qoidalariga ko`ra, Allohga, uning Rasuliga hamda hokimlarga nisbatan e`tiqodda bo`lish buyurilgan: **“Ey mo`minlar Allohga itoat qilingiz va payg`ambarlarga hamda o`zlarinigizdan bo`lgan hokimlarga bo`ysuningiz!”** (Qur`oni karim, Niso surasi, 59-oyat).

Yaratganga beadam shukurlar bo`lsinki, istiqloлга erishganimizdan so`ng yurtimizda juda katta o`shish-o`zgarishlar sodir bo`lmoqda. Ulkan qurilishlar, shifo maskanlari, o`quv dargohlaridagi yutuqlar, shaharlarimizdagi obodonchilik va osmono`par binolaru, ko`priklar — barchasi, birgina Toshkent shahridagi o`zgarishlarning o`ziyoq har qanday odamni o`ylashga undaydi. Agar Shayhzoda hayot bo`lganlarida, **“Toshkentnoma”** dostonini qayta yozgan bo`lardilar. Ayni kunlarda kishilarimiz o`rtasida bir-birlariga nisbatan hurmat-e`tibor qaytadan tiklanmoqda. Bu — yurt obodligidan el ko`nglini shod etadigan yagona omillardandir. Ajdodlarimiz orzu qilgan kunlar bizga nasib etgan shu kunlarda ma`naviyatimizda, muomala madaniyatimizda ba`zan oqsog`lik sezamiz. Inson bolasidan qoladigan eng ulug` meros faqat bitta — shirin muomala. Barcha narsaga etgan aqlimiz shunga qolganda charchaydi. Nimagadir bir-birimizdan shirin so`zimizni qizg`anamiz. Odam hamisha — ochmi, to`qmi, qiynalib yashayaptimi, farovon yashayaptimi baribir shirin gapning gadosi. Shirin so`z insonning ruhiy ozug`i bo`lmaganida akademik shoirimiz G`afur G`ulom xalq boshiga oqimusibatlar tushgan yillarda **“Bir o`g`iz shirin so`z nondek arzanda”** — deb yozmagan bo`lardi. Inson qalbiga ham oddiy va non kabi tabiiy shirin so`zlar bilan kirib boriladi. Biroq bunga hamma ham erisha olmaydi. Oddiy bo`lib ko`ringan muomala madaniyati o`ta murakkab, asrlar osha echimini topgani holda amalda bajarilishi oqibo`lgan muammo. Chunki uni inson o`zi bajarishi kerak, bunga esa g`urur yo`l bermaydi. Uni engish, sindirish hammaning ham qo`lidan kelmaydi. Madomiki, shunday ekan, insonning o`zi muammo. **Agar muommo bo`lmaganida edi, G.Byuxner: “Inson tubsiz. Unga qaragan kishining boshi ayla-**

nib ketadi” demagan, Erkin Vohidov insonni bejiziga “tirik sayyora”ga mengzamagan, Abdulla Oripov “Har bir inson – bir Vatan” – deb atamagan bo`lardi. Inson sirligicha qolmoqda. Odamzod bir-birini anglab etmaguncha olam tinch bo`lmaydi. Bir-birini anglamog` uchun esa, eng avvalo, har kim o`zligini anglashi shart. Ko`ryapsizmi, qanchalar murakkabmi?! Bundan cho`chimang, har narsaga qodir inson, muomala madaniyatini ham joyiga qo`ya oladi. O`zingiz o`ylab ko`rganmisiz? Nima uchun hamma yoshu qari chiroyli bo`lishni xohlaydi, nima uchun ko`zgu oldida o`zining u yoq bu yog`ini to`g`rilaydi? Nega? Odamlarga yoqish uchunmi? O`smir yoshidagilarning va o`rta yoshdagi erkak-ayollardagi bu harakatni qanday baholaysiz? Keksa yoshdagilarning bu xushxulqini-chi? Bu savollarga har kim o`z dunyoqarashi nuqtainazaridan javob berishi mumkin. Yoki turli xil atir upaluru-turli xil bo`yoqlar bilan bo`yanish-chi? Bu talabaga berilgan topshiriqmi, yohud ishxona rahbarining topshirig`imi? Yoki boshqalarning havasini keltirishmi, maqtanishmi, nima? Ayniqsa, ayollar va qizlarimizdagi qomatlarini bir maromda saqlab turishga bo`lgan xatti-harakatlarni aytmaymiz-mi?! Ana shunday tashqi shakl go`zalligini saqlash va ta`minlash uchun qanchalar vaqt va pul sarflanadi. Ayniqsa, shunday shaklu shamoyilga erishganlar orasida qisman bo`lsada, bechora va kambag`al kishilar ustidan kulish va ularni masxaralash kabi xatoliklarga yo`l qo`yish hollari uchraydi. Bu hol ulardagi manmanlikni keltirib chiqarmoqda. Masxaralanganlarning esa dillari og`rimoqda. Har bir odam o`zining shaklu shamoyil go`zalligiga vaqt va pul sarflash hisobiga erishadi. Agar odamlardagi shakl go`zalligiga ma`naviy-axloqiy go`zallik, muomala madaniyati ham qo`shilsa bormi, nur ustiga a`lo nur bo`lardi. Bundaylarni komillikka intilish yo`lidan borib, odamlarga shirin so`zlari bilan ruhiy madad beradiganlar safiga kiritish lozim. To`g`risini aytganda, pulni ham, vaqtni ham, so`zni ham tejab ishlatgan ma`qul. Chunki **pul ham,**

vaqt ham, soʻz ham boylik. Ana shu soʻz boyligimizni qadrsizlantirmaylik. Avvalo muomala madaniyati salomlashishdan boshlanadi. Buning yorqin misolini oʻzbek xalq ertaklaridagi devlar, yalmogʻiz kampirlar huzuriga kelgan kishilarga: – “Gar saloming boʻlmaganda, ikki yamlab bir yutardim”, degan kechirish hoʻlatlarida ham kuzatamiz. “Soʻz boshi salom” deganlaridek, salomda gap koʻp. Biroq salomlashishning ham oʻziga yarasha qonun–qoidalari bor.

Bizda qadimdan amalidan qatʼi nazar, oʻzidan bir yosh boʻlsa ham katta kishilarni senlab gapirish odobsizlik sanalgan. Birniki-mingga, mingniki-tumanga deganlardek, onda-sonda uchrasa-da baʼzi 10-15 kishiga rahbar boʻlib qolganlar oʻz qoʻl ostidagilarga senlab muomala qilishi gʻalati tuyuladi. Abu Lays As-Samarqandiy “Boʻston ul-orifin” kitobida: “Ey farzand, salollohu alayhi vassallam kattami yo kichikmi, albatta sizlab murojaat etar edilar. Salollohu alayhi vassallamning har bir odatlari biz-moʻminlar uchun qonun boʻlmogi shartdir” deb yozadi.

Muhtaram Prezidentimiz 2006 yilni “Homiylar va Shifokorlar yili” deb atadi. Bunda juda katta maʼno bor. Chunki xalq sogʻ boʻlsa, taraqqiyot, oʻsish, rivojlanish, qut-baraka, tinchlik va xotirjamlik boʻladi. El toʻq va farovon hayot kechiradi. Aslida yashashning mazmuni ham sogʻliq va iqtisodiy farovonlikka bogʻliq.

Maʼlumki, yil sayin tabobat ilmi kuchaygani sari, kasallik turlari ham koʻpayib bormoqda. Hozir qayoqqa qaramang, dorixonaga koʻzingiz tushadi. Dorilar koʻp, uni sotib olishga pul kerak. Kimlargadir bilinmas, ammo qoʻl uchida kun kechirayotganlar uchun ogʻirlik qiladi. “Besh qoʻl barobar” emas deganlaridek, hammaning ahvoli ham birday yaxshi boʻlib ketayotgani yoʻq. Bu holat oldin ham bor edi, hozir ham bor, keyin ham boʻladi. Ajdodlarimiz qadim zamonlardan beri arzon va hammabop dorini izlab keladilar. Ana shunday dori haqidagi fikrni ham bobokolonimiz Abu Ali ibn Sino topganlar.

Buyuk allomaning fikriga qaraganda, bemorni dori-darmon bilan birga soʻz bilan davolagan maʼqul ekan.

Bir ogʻiz shirin soʻz... qiziq, zamonaviy tibbiyot uskunalari, noyob chet el dori darmonlari ham oʻjizlik qilganda, shu bir ogʻiz shirin soʻz yoki muomala kasalga ruhiy dalda, jismoniy qudrat bagʻishlaydi. Chunki shirin muomala bosh miyaga taʼsir qiladi. Bosh miya esa inson tanasidagi borligʻni boshqaradi. “Yaxshi soʻz - jon ozigʻi, yomon soʻz bosh qozigʻi” deganlaridek, shifokor doimo shirin soʻz va muomala ustasi boʻlmogʻi shart.

Bir rivoyatda keltirilishicha, Luqmoni Hakim koʻchada ketayotib, bir qizning dam-badam qon tuflab ketayotganini kuzatibdi. Hakim qiz izidan tushib, qaysi darvozaga kirganini koʻribdida, qiz kirib ketgan darvozani taqillatibdi. Qizning otasi chiqib, tabibni tanib qolib uyiga taklif qilibdi. Suhbat orasida Luqmoni Hakim: “Qizingiz bedavo dardga chalinibdi, afsus muolajaning iloji yoʻq”, – debdi. Tabibning soʻzlarini qiz eshik ortida eshitib turgan ekan. Birdan yuragi tez urib, yiqilibdi va xushidan ketibdi. Shu bir ogʻiz soʻz taʼsirida qiz ruhiy dardga uchrab vafot etibdi. Oradan maʼlum fursat oʻtgach, qizning otasi tabibni uchratib qolib soʻrabdi.

– Taqsir, qizimning bedavo dardini qanday bilgandingiz? – deb soʻrabdi.

– Qizingiz ortidan kelayotib, uning qayta-qayta qon tuflaganini koʻrgandim. Bu javobni eshitgan ota peshonasiga urib:

– E, attang, qizim oʻsha kuni shotut egandi, siz koʻrgan tufuk shotut sharbatiku! Eh, attang?.. debdi.

Shunda tabib choldan uzr soʻrabdi. Shundan soʻng Luqmoni Hakim:

– Bir soʻz bilan soppa-sogʻ odamni oʻldirish yoki bemorni shirin soʻz bilan sogʻ aytirish mumkin ekan, degan xulosaga kelgan. Yunon tabiblari: “Dardni bilmasang, yaxshisi bemorni tinch qoʻy” deb bekorga aytmagan ekanlar... Bugungi kunda beburd, bebosh, betayin

kimsalarning do`q-po`pisa telefon qo`ng`iroqlaridan xastalanib yoki bu olamni tark`etganlar ham yo`q emas. So`zning qudratini ko`ryapmizmi?

Butun boshli sobiq Sovet davlatini M.S.Gorbachyov gap bilan tarqatib yubordi. To`g`ri, bu tarix hukmi edi. Vaziyat pishib etilgan edi. Shu tufayli, muhtaram Prezidentimizning xushyorligi va sa`yi harakatlari bois Mustaqillikni qo`lga kiritdik. O`zbek tiliga davlat tili maqomining berilishini eslaylik. Bu ham oson kechmadi. O`sha kezlarda bir guruh olimlarni viloyatlarga "Til qonuni"ni ommaga tushuntirish bo`yicha safarbar etishdi. Ular orasida kamina ham bor edi. O`shanda bir tumandagi ichki ishlar xodimlari bilan uchrashib, ma`ruzamni tugatdim. Men bilan birga yurgan tuman rahbarlaridan biri:

– Domlaga savollar bo`lsa marhamat dedilar. Shunda bir kapitan yigit ilmoqli, dilni larzaga keltiradigan qaltis savol bilan murojaat qildi.

– Domla, hozir matbuotda, radio, televideniyada nihoyatda qaynoq voqealar haqida gap bormoqda, shunga fikringizni bildirsangiz, – deb qoldi. Savolni eshitishim bilan yuzimda qo`rquv aralash nim tabassum paydo bo`ldi. Bir zumda hayolimdan matbuotdagi bo`lar-bo`lmas, ba`zan shaxsiy g`arazgo`ylik bilan yozilgan maqolalar o`ta boshladi. Bildimki, u yigit o`zi bilsada, meni sinab ko`rmoqchiligini sezdim. Agar men qaysi maqola haqida so`rayapsiz desam ham chalkashib ketishim turgan gap edi. Chunki hali to`lqin tinmagan. Agar daryodan yoki ariqdan bir chelak suvni olib, diqqat bilan kuzatilsa, chelakdagi suvda har xil gardlarni kuzatish mumkin. Chelakni bir chetga qo`yib bir necha daqiqadan keyin qarasangiz, cho`kindilar chelak tagiga cho`kadi va suvni istemol qilish mumkin bo`ladi. O`sha paytda e`lon qilingan maqolalar daryodan yoki ariqdan olingan chelakdagi suvning dastlabki holatini eslatardi. Hali voqealik tinmagan edi. Lekin men savolga javob berishim shart.

Shunda hayolimdan daraxtni kesayotgan bolta haqidagi rivoyat o`tdi. Tanasi jarohatlanayotgan daraxt zorlanib.

– Sopi o`zimdanda, bo`lmasa boltaning qo`lidan hech ish kelmasdi-ya, deb ingragan ekan.

Demak, javobga savolning o`zidan sop yasash kerak, degan fikr keldi, va shunday javob berdim:

– Juda to`g`ri va o`rinli savol berdingiz ukam. Haqiqatdan ham, matbuotda qaynoq voqelik haqida tinimsiz maqolalar chiqib turibdi. Sizga bir iltimosim bor, shu voqeliklar haqidagi maqolalarni qaynoqligicha istemol qilmang og`zingizni kuydirib qo`yasiz – deyishim bilan zaldagilar chapak chalib yuborishdi. Yonimdagi hokimning muovini ham qo`rqib o`tirgan ekan, shekilli, birdan qo`limni siqib tabriklay boshladi. Chapaklar tingach: – ukajon, yana o`sha savol bergan yigitga murojaat qildim, o`ta sovitib ham yubormang, tomog`ingizni og`ritib qo`yasiz – dedim. Zalda yana chapak chalindi va ular orasidan kimlardir: “Rahmat, domla!” deyishdi. Shundan so`ng garchi zaldagilarning javobidan ko`nglim to`lgan bo`lsa ham, haligi yigitni mulzamlikdan, hijolatdan chiqarish uchun muomala madaniyatini ishga solib Abdulla Oripovning quyidagi she`rini o`qib berdim:

*Juda yaxshi deymiz, mana bu narsa,
Go`yo hukm kabi yangrar so`zimiz.
O`ylab ko`rganmiz–mi hech biror marta,
Xo`sh, kimmiz o`zimiz.*

*Juda yomon deymiz, mana bu narsa,
Go`yo hukm kabi yangrar so`zimiz.
O`ylab ko`rganmiz–mi hech biror marta,
Xo`sh, kim biz o`zimiz.*

*Kingadir yoqaniz, biz o`zimiz ham,
Kingadir yoqmaymiz biz ham o`zimiz.*

Shunchalik charxpalak ekan, bu–dunyo,

Demak, nisbiy erur har bir soʻzimiz. – deb gapimni tugatdim. Oʻsha yigit kelib, – rahmat domla meni kechiring, deb kechirim ham soʻradi. Agar shu sheʼrni oʻqimasam, oʻsha yigitning dilini ogʻritgan boʻlardim. Xayriyatki, bu xijolatdan qutuldim.

Hozirgi yoshlarni “sodda” deb boʻlmaydi. Bugungi fan–texnika taraqqiyoti yoshlar va oʻsmirlar ongini ancha charxlab, oʻtkirlashtirib qoʻygan. Oʻtgan asrning 50-yillaridagi katta-yu kichikni sodda, desa boʻladi. Birgina misol: Paxta dalasini chigit ekishga tayyorlashda kuzda qilingan shudgordagi kesaklarni maydalash uchun zanjir oyoqli traktorga oʻnlab tishli baranalar taqilib ortidan 8-10 metr keladigan osti va usti 40 sm keladigan maxsus mola yogʻoch bogʻlanardida ustiga 2-3 ta odam oʻtqazilardi. Oʻsha odamlar changdan himoyalaniish maqsadida faqat koʻzini ochiq qoldirib, boshi bilan burkab roʻmol yoki biror matoni oʻrab olardi. Bu mart-aprel oyining ikkinchi yarmiga toʻgʻri kelardi. Traktor esa kecha-kunduz ishlardi. Yogʻoch mola ustida oʻtirgan odam tunda navbat almashardi. Baʼzilari kechasi uxlab qolib oyogʻini sindirib, shikastalanganlar ham boʻlardi. Lekin brigadirning gapi ular uchun qonun edi. Endi, oʻylaymizda, nahotki oʻsha payt rahbarlarining hayoliga kelmagan. Shu bitta odamning ogʻirligi 80-100 kilo kelar, shularning oʻrniga 4-5 ta qopda tuproq solib yogʻoch mola ustiga tashlab qoʻyilsa ham boʻlardiku! Deysizda. Mana buni soddalik desa boʻladi. Oʻsha mehnatkash bechoralar bir-birining koʻngliga yarasha, dilini ogʻritmaydigan muomalada boʻlishardi. Qish kechalarida yigʻilishib, televizor, radio yoʻq, qora chiroq yorugʻida biz oʻquvchilarga tong otguncha dostonlarni oʻqitib tinglashardi.

Biz bozor iqtisodiyoti sharoitida yashamoqdamiz. Buni boshqacha qilib aytadigan boʻlsak, dunyo bozorga aylanmoqda.

Xullas, biz tom maʼnodagi bozor iqtisodiyotiga kirib bormoqdamiz. Bunday sharoitda har kim oʻz molini maqtaydi:

*Bozorga o`xshaydi asli bu dunyo,
Bozorga o`xshaydi bunda ham ma`ni.
Ikkisi ichra ham ko`r madim aslo,
Molim yomon degan biror kimsani.*

(Abdulla Oripov.)

Demoqchimizki, shu kunlarda faqat mahsulot, pul va boylik ketidan quvib, ma`naviyatni, imonni, jumladan, so`z qadrini unutib qo`ymaslik ham insoniy burchimiz. Yanayam boshqacharog`i shu kunlarda ko`pchilikning sotuvchi va xaridorga aylanib borayotganligi rost. Shu bois, sotuvchi xaridorni salom berib kutib oladi, uning kayfiyati bilan hisoblashadi, xushmomalalikni o`ziga odat qiladi va hatto so`zning ham narxini biladigan darajaga erishadi. Aslida savdo va ma`naviyat, jumladan muloqot odobi hamisha bir-biri bilan bog`liqdir.

Agar o`tmishga nazar tashlaydigan bo`lsak, eng qadimiy davlatlardan biri hisoblangan Gretsiyada notiqlik san`atining rivojlanishida savdo ham muhim ahamiyat kasb etganligining guvohi bo`lamiz? Chunki Gretsiya savdo davlati edi. Savdo aloqalarini, savdo ishlarini muhokama qilish va yakunini ko`rib chiqish, qolaversa, xaridorlar sonini ko`paytirish uchun savdogarlar so`z san`atidan ham yaxshi xabardor bo`lishlari talab etilgan.

Iqtisodning kelajagini, barqarorligini o`ylagan davlatlarda hamisha moddiylikni ma`naviyatdan ajratib qo`ymaslikka, aksincha, ma`naviyatni taraqqiy ettirish orqali iqtisodni rivojlantirishga harakat qilinadi. "Jumladan, mashhur sotsiolog olim Deyl Karnegi Amerikadagi biznesmenlarga (tabdirkorlarga) Notiqlik mahoratidan dars bergan va ular o`rtasida tez orada katta shuhrat topgan. Chunki Karnegidan sabog` olganlaridan keyin tadbirkorlarning kishilar bilan muloqatga kirishishlari ancha oson ko`chgan va ularning savdo ishlari juda jonlanib ketgan. Shuning uchun avvaliga bu yigitcha savdogarlardan notiq tayyorlamoqchimi, deb o`ylagan va uning ma`ruzalari 2 dollarni ham ko`p ko`rgan biznesmenlar keyinchalik Karne-

gining har bir kuni uchun 30 dollardan haq to`lab sabog` olganlar”. (S.Mo`min. So`zlagish san`ati, Farg`ona 1997 y. 46 bet.)

“To`g`ri so`z tuqqaningga yoqmas” deganlaridek, ba`zi haqiqatgo`y odamlar hamisha rost va haq gapni aytishdan tortinmaganlar. Faqat ular bir xil mazmundagi gapni turli ko`rinish va har xil ohangda aytganliklari uchun ba`zilari jazo olib, ba`zilari mukofotlanganlar. Bir rivoyatda keltirilishicha: “Xorun ar-Rashid tush ko`rsa, o`ttiz ikki tishi tushib ketganmish. Shunda u munajjim va ta`birchilarni chaqarib, tush ta`birini so`rabdi. Shunda muabbir (ta`birchi)lardan biri:

– Ey, amir al-mo`minin, butun qavm–qarindoshing va urug` aymog`ing o`lib, o`zing yakka-yu yolg`iz qolar ekansan, – debdi.

Horun ar-Rashid yurak- bag`ri ezilib, sovuqnafas muabbirni yuz darra uringlar, deb buyuribdi. Ertasiga boshqa ta`birchini chaqirib, tushining ma`nosini so`rabdi:

– Ey, amir – al-mo`minin, Alloh sizga uzoq-umr, katta davlat bergan, siz qarindosh avlodlaringizdan ko`ra uzoq umr ko`rar ekansiz, – debdi. Bu gapdan Horun sevinib:

– Ikkalasi ham bir gapni aytdi, ammo bunisi fikrini odob bilan, chiroyli iboralar topib aytgani uchun yuz dinor mukofotga sazovor bo`ldi, birinchisi qo`pol so`zlar aytib yuz darra edi” – degan ekan.

Demak, har qanday yomon xabarni ham aql farosat bilan yumshoq qilib etkazishga hamisha ajdodlarimiz amal qilishgan. Ba`zan oddiy gapni ham “tomdan tarasha tushganday” qilib etkazish orqali har qanday odamni dovdiratib qo`yish hollari muomala madaniyatini bilmaslikdan kelib chiqadi. O`zbek xalqining qadimiy udumlariga ko`ra, chaqaloq tug`ilgandan bir hafta o`tar o`tmas uning qulog`iga azon aytiladi. Chaqaloq vujudiga ilk bor yaratganning nomi, musulmon ohanglari kirib borarkan, bola tarbiyasi xuddi shu damlardan boshlanadi.

Ohang – so`z va gapning libosi. V.G.Belinskiy: “Gap so`zda emas, ohangda qaysi so`zning qanday talaffuz etilishida”– deydi.

Ohang gapning mazmunini butunlay o`zgartirib yuborishi mumkin. Afandining “Siz ahmoq, odam emassiz” deya uzr so`ragani kabi.

Bolangizga ertalab “Turaqoling, o`g`lim!” degan jumlangizga, o`g`lingiz (buyruq, taklif, iltimos, yolvorish yoki yalinish) ohangiga qarab munosabat bildiradi. Agar buyruq ohangida aytadigan bo`lsangiz, bolangiz sizni “nimaga baqirasiz?” – deb jerkib soladi. Demak, bu muomala madaniyatini o`rniga qo`ya olmaslik oqibati. Ham sizning, ham bolangizning kayfiyati buziladi.

Bir rivoyat o`qigan edim, Tohir Malikning kitobida bo`lsa kerak. Tabib bemorni davolash uchun ilon izlab topadi. Yo`lda kelayotib ilon tilga kiradi: – Sen meni o`ldirib, zahrim bilan bir odamning hayotini saqlab qolmoqchi bo`lyapsan, to`g`rimi?

Tabib: – To`g`ri, – debdi.

– Endi quloq sol, – debdi ilon. – Bekor qilasan, bemor mening zahrim bilan tuzalmaydi. Agar biz chaqqanimizda tuzalar edi. Uni do`sti chaqqan. Odamning zahrini ilonning zahri yo`q qila olmaydi, – debdi va so`zida davom etibdi: – Bilasanmi, Alloh bizni shunday sovuq va badbashara qilib yaratdi, qo`l-oyoq ham, aql ham bermadi. Ammo biz ilonlar bir-birimizni chaqqamaymiz. Siz insonlarga esa aqlga qo`shib butun borlig`ni berdi. Shunda ham noshukurchilik qilib, bir-birlaringizni chaqasizlar, – debdi. Tabib ilonni o`ldirmay qo`yib yuboribdi. Haqiqatdan ham, bemorni o`z do`sti chaqqan ekan, hech qanaqa dori kor qilmay olamdan o`tibdi. Tishi bilan chaqqan deb o`ylamang tili bilan, zahar zuqqum gaplar bilan chaqib boshiga etgan. Shunday zaharli odamlardan o`zi asrasin. Bundaylarga qarab turib:

Namuncha zaharsiz, zaharsiz biram,

Turqingiz chaplashga chidamas qalam.

Buncha zuqqumni qanday yig`dingiz,

Yorilsa, to`kilsa rasvoi olam, (N.B) – degingiz keladi.

Agar siz odamning ko`nglini ovlamoqchi bo`lsangiz, muomala madaniyatingizni ishga soling, bu qo`lingizdan keladi. Bunga osonlik bilan erishishingiz mumkin.

Inson qalbi “ochilmagan qo`riq”.
Kimgadir yaxshilik istasa ko`ngling,
Guldayin ochilar yonog`ing, yuzing.
Tik qarab turasan qochirmay ko`zing,
Ishonchli chiqadi, har aytgan so`zing. (N.B)

Qadimda donishmandlardan o`ntasi yig`ilib “bu dunyoda kim baxtli hayot kechiradi? Degan savolga javob izlashibdi. Hammalari bir fikrga kelishib: “Bu dunyoda shirin muomalali odam baxtli yashaydi” deyishibdi. Shunda ulardan biri “agar u mehnatkash bo`lsa” deb qo`shimcha qilgan ekan.

So`z haqida so`z

Payg`ambarimiz Muhammad (s.a.v.) bunday deb marhamat qilganlar: “Menga farzlarni ado etish buyurilgani kabi, insonlarga xushmuomalada bo`lish ham buyurildi”, “Insonlarga xushmuomalada bo`lish sadaqadir”, “Til sadaqasidan (shirin so`zdan) ortiqroq sadaqa yo`q”. So`fi Olloyor yozadilar:

Kel, ey obid, o`zingni aylagil hok,
O`aromu shubhadin xulqingni qil pok.
Ochiqqo`llik, kushoda yuzli bo`lg`il.
Muruvvatlik, muloyim so`zli bo`lg`il.

Yaxshi muomala va samimiy munosabat qalblarga sevinch bag`ishlaydi. Sevgiga to`la qalblar faqat yaxshilik istaydi. Hamsuhbatingiz qalbiga sevinch taqdim etishingiz gunohlaringiz kechirilishiga sabab bo`ladi. Bu Payg`ambarimizning (s.a.v) bashoratlaridir.

Buni aslo unutmang! (“Hidoyat” jurnali. 2006 yil, 3-son. 2-bet)
“Yaxshi so`z, ochiq yuz, xolis yordam ko`rsatish amal bilan yaxshilik qilishdir. Hadisi sharifda marhamat qilinadi: “Yaxshi so`z sadaqadir”, “Birodaring yuziga tabassum bilan qarashing sadaqadir”. (“Hidoyat” jurnali 2006 yil 4 son, 4–bet.)

*So`z guhariga erur oncha sharaf
Kim, bo`la olmas anga gavhar sadaf.*

To`rt sadaf gavharning durji ul

Etti falak axtarining burji ul - deb Alisher Navoiy so`zga ta`rif beradi. Shuningdek, "Farhod va Shirin" dostonida ham shoir so`zga alohida urg`u berib:

So`zdin o`likning tanida ruhipok,

Ruhdog`i tan aro so`zdin halok.

Turguzib o`lganni kalomi fasih

O`ziga "Jonbaxsh" laqab deb Masih

So`zdin etib o`tqa azimat xalil,

So`z yukiga xomil o`lub Jabroil.

Tangriki insonni qilib ganju roz,

So`z bilu hayvondin ancha imtiyoz...

Donovu dur so`zini afsona bil,

So`zni jahon bahrida durdona bil. – deb ta`riflaydi. Navoiy.

Quloqda asra garonmoya so`zniyu fikr et,

Ki dursiz o`lsa ne bo`lg`usidir sadaf holi.

So`zingni dog`i ko`ngil ichra asragilkim, hayf,

Kim o`yla durni go`xaridin etgasen holi.

Navoiy.

Bilib so`zlagin, so`z bilikka sonur,

Biliksiz so`zi o`z boshini eyur.

O`qushqa, bilikka bu tilmochi til,

Yorutochi erni yo`riq tilni bil.

Yusuf Xos Hojib.

So`z ichra mudom aql yashirindur,

So`z chimildig`u aql kelindur.

Nosir Xusrav.

Tildagi ketma–ket xatoga, hayhot,

Chiroyli kiyimlar berolmas najot.

*So`zing kiyimingdek bekamu ko`st qil.
Yoki kiyimingni so`zingga rost qil.* *Abdurahmon Jomiy.*

*Nodonlardek yuzlab so`zni qilma qator,
Donolardek bir so`z degil, lek ma`nodor.* *Sa`diy Sheroziy.*

*Har so`zning o`z joyi bor,
Har nuqtaning makoni* *Hofiz Sheroziy.*

*So`z bilan bo`lup bu olam paydo,
So`z bilan bo`lup bu odam paydo.* *Muhammad Solih.*

Men, aql barkamolligi nuqtai nazaridan qaraganimda, so`zdan mo`tabarroq va qalbidan buyukroq hech narsa topmadim. Chunki undan afzalroq biror narsa, bo`lganida edi, haq taolo payg`ambarga (s.a.v) o`sha narsa bilan murojaat qilgan bo`lardir. *Umar Xayyom*
"Navro`znoma" kitobi

*Agar bo`lsang ipak kabi muloyim,
Muloyim sen bo`lsang, quling bo`layin.
Qulog`imga bergan panding olayin,
Kishiga qattiq so`z aytuvchi bo`lma.
Oqmasdan qolmaydi bir oqqan ariq,
Bir tanda odam goh semiz, goh oriq.
Bir yuzi qoradir, bir yuzi yorug`,
Qora deb qattiq so`z aytuvchi bo`lma...* *Maxtumquli.*

So`z qolip, fikr uning ichiga quyilgan g`isht bo`lsin. *A.Qodiriy.*

Notiq uchun 41 qoida

Yuqorida ko`rganimizdek, har qanday shaxs shoir yoki yozuvchi, aktyor yohud rassom bo`lmaganidek, mohir notiq ham bo`lolmasligi mumkin. Lekin «izlanganga tole yor», deganlaridek, sidqidildan intilgan shaxs bunday mavqeni egallashi mumkin.

Quyidagi qoidalarga amal qilinsa, notiq zarar ko`rmaydi:

1. Nutqingiz rejasi varaqning birinchi betiga yozilsin. Rejani bir necha varaqqa yozmang, adashib ketasiz.

2. Ommabop yo`sinda so`zlanayotgan muayyan nutqingiz taxminan o`ylangan va tayyorlangan bo`lishiga erishing.

3. Tajribali notiqgina o`zining ommabop nutqini o`z tajribasiga tayangan holda ko`pchilik oldida dadil namoyon etishi mumkinligi yodingizda bo`lsin.

4. Ommabop nutq oldidan albatga chuqur o`ylab, anglab. uni tinglaydigan auditoriya va gapiradigan gap o`zingizga bog`liq ekanini his etib olmog`ingiz shart.

5. Agar reglament belgilangan bo`lsa, nutq mazmunini qisqartiring: ko`p yomon gapirgandan ko`ra, oz va soz so`zlang.

6. Har bir nutqning boshlanishi, o`rtasi va oxiri bo`ladi. Eng muhimi, nutqingiz oxirini qanday tugatishni esda saqlang.

7. Nutqingizda faktlar ko`p bo`lsa, yaxshisi nutq rejasini tuzing. Rejada asosiy punktlar saqlansin. Anqlik talab qiluvchi xabarlar vaqti, statistik ma`lumotlar va iqtiboslar (tsitata), murakkab yoki kam tanish bo`lgan so`zlar, terminlar va hokozolar.

8. Siz notiqsiz, birinchi jumlaning va nutqning xulosasini o`ylashga majbursiz, qolgan gaplarni o`z yo`nalishda bog`lab boraverishingiz mumkin. Agarda juda o`zingizga ishonsangiz, chiqish qilish oldidan rejani unutishingiz, undan foydalanmasdan tashlab yuborishingiz mumkin. U holatda nutqingiz yanada go`zal chiqadi.

9. Rasmiy hujjatlarni, notanish matnlarni o`qib berishingiz mumkin. Nutqning boshqa turlari esa o`qiganlaringizni mustahkamlaydi.

Ya'ni, yuqorida ko'rsatilgan matnlardan tashqari qo'shimcha nutq matnini yozish shart emas. Chunki yozgan matnlaringiz gapirishingizni qiyinlashtiradi. Tajribasiz notiq yozilganlardan nimanidir tushirib qoldirishdan qo'rqib, battar xatoga yo'l qo'yishi mumkin.

10. Ommaviy auditoriyada chiqish qilayotgan notiq o'ziga ishongan, jismoniy ko'rinishi dadil, jasur va vazmin hamda tashqi ko'rinishi bilan jozibali bo'lmog'i lozim. Shuning uchun omma oldida chiqish qilishdan oldin tashqi qiyofangizning go'zal bo'lishiga intiling.

11. Ko'pchilik, jumladan, tajribali notiqlar ham gapirish oldidan hayajonlanadi. Bu hayajonlanish tabiiy va foydali. Agar hayajonlanish bo'lmasa, demak, notiq o'z nutqiga mas'uliyatsiz, auditoriyaga e'tiborsiz.

12. Juda qattiq hayajonlanish zararli. Undan qochish kerak. Chiqish qilish oldidan yaxshi narsalarni o'ylab nutq mazmunidan o'zingizni chalg'iting. Auditoriya haqida vahima qilmang. Agar buning iloji bo'lmasa yoki chalg'ish yordam bermasa qo'llaringizni elka kengligida qo'yib, barmoqlaringizni buking. So'ngra sakrab, bir qancha harakatlar qilib, orqaga chalqaying. Agar buni eplay olmasangiz oyoqlaringiz barmoqlarini kuchli harakat qildiring.

13. Nutq oldidan va gapirayotgan paytingazda suv ichmang — suv yuragingizga keraksiz yuk bo'ladi va ovozingizni bo'g'adi. Chiqish qilish oldidan keraksiz gaplardan gaplashmang.

14. Gapirish vaqti kelganda tashqi ko'rinishingizni to'g'rilab, dadil qadamlar bilan nutq so'zlash lozim bo'lgan joyni egallang.

15. Ustingizdagi kiyim-kechaklaringiz keng yoki o'ta tor bo'lmasin, poyafzalingiz oyoqlaringizni siqib qo'ymasin, galstugingiz bo'yingizni bo'g'ib qo'ymasin. Liboslaringizdagi kenglik va torlik erkin gapirishingizga va o'zingizni erkin tutishingizga xalaqit beradi.

16. O'zingizni to'g'ri tuting, elkangizni biroz buring. Iyagingizni biroz ko'tarib boshingizni to'g'ri tuting. Oyoqlaringiz elka kengligida bo'lsin. Qo'llaringizni qorin ustida siqib ushlamang, bukla-

mang, barmoqlaringizni chalkashtirmang, qo`llarni orqaga qilmang, cho`ntakka tiqmang, oyoqlaringizni chalishtirmang.

17. Notiq qotib turmasligi, qo`llarini erkin tutishi, gapirayotgan paytda qo`llarini silkitmasligi, juda qotirib gavidaga yopishtirib ham turmasligi lozim. Gapirish tempini, ovozini mazmunga qarab o`zgartirib turishi kerak. Nutq yumshoq va ishonchli bo`lishi, lekin juda cho`zilib ketmasligi kerak.

18. Gapirayotganda og`izni me`yorida ochib gapirish, me`yorida nafas olish va chiqarish lozim. Ovozni auditoriyaning katta-kichikligiga qarab moslash, o`ta baland ovozda qichqirib gapirmaslik kerak.

19. Ovozni yuqoriga va pastga yo`naltirmang, tinglovchilarga to`g`ri yo`naltiring.

20. Imkoni boricha mikrofondan foydalanmang: mikrofon auditoriyadagilar bilan to`g`ridan-to`g`ri bog`lanishga xalaqit beradi.

21. Auditoriyaga tabassum bilan yuzlaning, ular diqqat bilan sizga bog`moqda. Ularga kuchli nazar va xush kayfiyatda ko`rinasiz.

22. Oz fursat jimlik saqlang. Agar shovqin boshlansa jimlikni cho`zing va birdan auditoriyaga qattiq nazar tashlang.

23. Nutqingizni yumshoq va engil qilib boshlang. Kuchli zarb bilan boshlamang, bo`lmasa nutqingizni yakunlashga kuchingiz etmay qoladi, tinglovchilarning ham toqati toq bo`ladi.

24. Gapirayotganingizda unutmang, sizni eshitishni istagan odamlarga murojaat qilyapsiz, nimani yozsangiz ham sig`diraveradigan qog`ozga emas.

25. O`zingizni tutib ishonch bilan gapirsangiz sizni ham zavq bilan tinglashadi.

26. Temp oralig`ini saqlagan holda baland ovozda gapiring. Keng va muhim ma`lumotni qisqa vaqtga sig`dirishga urinmang. Shoshib gapirgan notiq ma`lumot berishdan qo`rqadi va minbardan tushirib yuborishlarini kutadi.

27. Gapirayotgan vaqtingizda auditoriyani kuzating. Tinglovchilarning diqqati sizga qaratilgan. Biroq nutqingiz davomida bir shaxsga hadeb murojaat qilavermang, chunki har bir tinglovchi qaysi nuqtaga qarayotganingizni, kimga qarab gapirayotganingizni kuzatib turibdi.

28. Og`zaki ommabop nutqingiz ko`pchilikdan kuchli: notiq ko`pchilikning diqqatini tortadi, fikrini qo`zg`aydi. Kuchli auditoriyani to`lqinlantiradi.

29. Katta auditoriyadan qo`rqmang, kichik auditoriyadan qo`rqing. Auditoriya qancha katta bo`lsa, ishontirish shuncha oson bo`ladi.

30. Ortiqcha gapirmang. Notiq nimaniki gapirsa, omma shuni gapiradi, nimani o`ylasa, shuni o`ylaydi. Shuning uchun notiq nima gapirishini hamisha o`ylab gapiradi. Lekin u nimani o`ylasa hammasini gapirolmaydi. Gapirib ulgurmaydi.

31. Insonsevar bo`ling – iloji boricha qisqa gapiring, nutqning ommabop jaranglashi tinglovchilarning butun borlig`iga ta`sir qiladi. Ayni damda tinglovchilar aytilayotgan narsalarning o`zlari uchun eng kerakli ekanligini anglaydi.

32. Iloji boricha adabiy tilda gapirishga odatlaning, chet el so`zlaridan imkon darajasida kamroq foydalanishga harakat qiling.

33. Ba`zi notiqalar bir so`zni qayta-qayta takrorlaydilar (ya`ni parazit so`zlarni). Siz bunday yaramas odatdan qoching.

34. Nutqingizni so`z bilan emas, jumla bilan bezashga odatlaning. Jumalalar bir-biriga mantiqan bog`lansin. Boshlagan jumlangizni yakuniga etkazing. Gapirayotgan jumalaringizning uzunqisqaligini auditoriya va xonaning kengligiga qarab tuzing. Auditoriya qancha katta binoda bo`lsa, gapirayotgan jumalaringizning o`rtacha uzunligi shuncha qisqa bo`lishi kerak.

35. Nutqda so`z va jimlikning (pauza) o`rni galma-galdan almashtirish kerak. Jim turish so`z va jumlaning tuzilishiga vaqt ajratish demakdir. Jim turishda auditoriyaning sizning fikrlaringizga

berayotgan bahosini anglaysiz. Ammo to`g`ri kelgan joyda tinimsiz jimlik ham yarashmaydi. Jimlik auditoriyadan javob kutayotgan paytingizda kerak.

36. Ommabop nutq ohangga bog`liq: ohang jummalarga a`zo bo`lgan so`zga sayqal beradi. Nutq mazmuniga notiqning munosabatini belgilovchi ohang tabiiy va ishonchli bo`lishi kerak. Ohangni hech qachon jumlar oxiriga surmang.

37. Notiq ommabop nutq so`zlayotganda o`zini bulbulday his etmasligi kerak. Siz odamlarning foydasiga gapiryapsiz, o`zingizni ko`z-ko`z qilish uchun emas. Shuning uchun hamma vaqt nutqingiz ustida ishleng, uning auditoriyaga ta`sirini kuzating. Odamlarning ma`lum guruhi sizni qo`llash-qo`llamasligini aniqlang. Sizga e`tiborlimi yoki parishonxotirmi, qiziqib eshityaptimi yoki ahamiyatsiz, do`stonami yoki zo`rma-zo`rakimi ekanini kuzating. Notiq gapirayotganda auditoriyada nima bo`layotganini ko`rib turishi lozim va o`z vaqtida auditoriya holatini izga solib turish kerak.

38. Agar auditoriyada shovqin ko`tarilsa, ovozingizni balandlatmasdan, aksincha, pasaytiring yoki jimgina auditoriyaga diqqat bilan qarang.

39. Zaldagi qochiriq gaplardan qo`rqmang. Nutq so`zlayotganingizda diskussiyaga yo`l qo`ymang. Mo`ljaldagi gaplaringizning hammasini aytishingiz shart.

40. Nutq davomidami yoki undan keyinmi, sizga berilgan savollarga javobni aniq, tushunarli, qisqa qiling, to`liq javob berish shart emas.

41. Har qanday nutqning yakuni dadil va mustahkam bo`lsin. Yakunlovchi ohangda ovozni ko`tarib kerakli gaplarning hammasini aytganingizni sezdiring, auditoriyaning diqqat-e`tibori uchun minnatdorchilik bildirishni unutmang.

Ma'ruzaga qiziqishni oshirish yo'llari

Notiq o'z faoliyatida asosiy etiborini tinglovchilarning qiziqishini oshiradigan va mavzuning esda qolishida yordam beradigan quyidagi vositalar, usullar va usblarni puxta ko'rib chiqishga qaratishi kerak:

1. O'rganilayotgan mavzuning nazariy va amaliy ahamiyatini tushuntira olishi, uning ilmiy bilim sohasidagi ahamiyatini ko'rsata olishi;

2. Dastlabki jumla va ma'ruzaning boshlanish qismi, ularning tiglovchilar bilan aloqa o'rnatishda va notiq nutqiga qiziqishni vujudga keltirishdagi roli;

3. Yangi muommalarning quyilishi;

4. Bayon qilinayotgan materialning yangiligi;

5. Bayonning aniqliligi, ko'rgazmaliligi va ommaviyligi;

6. Nutqning yorqinligi, obrazli va tasirchanligi, ma'ruzada yumor va hazil-mutoiba.

"A.Korneychukning "Qanotlar" pesasida quyidagi bir epizod bor. Yozning issiq kunlaridan birida kolxozda ochiq qavoda ma'ruza o'qilayotir. Ma'ruzachi Ovcharenko qog'ozdan ko'zini olmay zerikarli tarzda ma'ruza o'qiydi va o'qib bo'lgan varaqlarni suvli grafin ostiga qistirib qo'yadi. Ma'ruza boshlanganiga ancha bo'lganga o'xshaydi, chunki grafin ostidagi varaqlar ko'p, grafindagi suv oz qolgan. Ko'plar mudrab o'tirishibdi. Kolxozchilardan biri Mefodiy esa qatto bemalol xurрак otib o'tiribdi. Rais o'rnidan turib bunday deydi: "Mefodiyning muylabidan tortib qo'yinglar bunaqa bemazagarchilik qilmasin". Kimdir Mefodiyning mo'ylabidan tortadi, u esa qichqirganicha o'rnidan turib quvonganicha so'raydi:

- Tamom qildimiq

Zerikarli, qiziqirmaydigan, qog'ozga harab o'qiladigan ma'ruza ana shunday qabul qilinadi. Afsuski, bunday ma'ruzalar hamon uchrab turadi."(E.A.Adamov.Toshkent,O'zbekiston,1980.3-4-betlar).

Nunoq notiqning hammasi bir-biriga o'xshaydi. Lekin har bir moqir notiqning o'z fazilati bor.

Usta notiq gapirayotganida tinglovchilar bamisoli nafas olmay o'tiradilar, noshud notiq quzurida esa bermalol xurрак otib ham yuboraveradilar. Ammo, ma'ruza tinglovchi ongida bilimlar boyligiga aylanmoqi uchun nima qilish kerak? Buning uchun fanining har qanday soqasiga oid har qanday mavzudagi ma'ruza uchta zaruriy fazilatga ega bo'lishi lozim. Birinchi va eng asosiy fazilat ma'ruza-ning mazmunli bo'lishi, uning fikrlarga boy bo'lishidir. G'oyaviy-siyosiy yo'nalish va bilim qiymati - eng birinchi va eng qadrli narsadirki, bu narsa notiqqa muvffaqiyat qozonish imkonini beradi. Notiq gapirayotgan narsasini yaxshi bilmasa, har qanday ajoyib shakl, har qanday iste'dod notiqqa yordam bermaydi.

Ma'ruza mazmuni jiqatidan chuqur ilmiy, shakli jiqatidan yorqin bo'lishi, hujumkor xarakterga ega bo'lib, ommabopligi va tushunar-
liligi bilan ajralib turishi kerak. Ikkinchi talab - muvofiqlik. Har bir ma'ruza mavzuga, davrga, joyga va auditoriyaga muvofiq bo'lishi lozim. Ma'ruza - aniq manzilga ega bo'lgan xatdir. Manzil notoqri yozilganida xat yo'qolib ketganidek, manzilga nomuvofiq o'qilgan ma'ruza ham behuda ketadi. Nihoyat biz yaxshi ma'ruzaga nisbatan qo'yadigan oxirgi, uchunchi talabuning qiziqish tug'dirish xususiyatidir. Gulxan uchun shox-shabba qanchalik kerak bo'lsa, ma'ruza uchun ham qiziqish shunchalik zarur. Gulxanni yoqib shox-shabba tashlab turmasangiz, u bir ozdan keyin o'chib qoladi. Ma'ruzani boshlab, unga qiziqarli materiallar kiritib turmasangiz, tinglovchi-ning e'tibori so'nib qoladi. Qiziqish nima? Biz bu tushuncha bilan duch kelib turamiz. Qiziqish notiq bilan tinglovchilar o'rtasidagi aloqadir. Istiqloq sharoitida xalqimiz ma'naviyatining o'sishi bilan bir vaqtda madaniyatning barcha sohalariga barharor va yaxshi qiziqish oshib bormoqda. Qiziqish darhol e'tiborni keltirib chiharadi. e'tibor esa har bir ma'ruzada g'oyat muhim faktordir. E'tibor - bilim darvo-

zasi bo'lib uni qiziqish ochib beradi. Bizning idrok etishimiz notiqni qanchalik e'tibor bilan tinglashimizga boqliq. E'tibor esa ma'ruza qiziqarli yoki zerikarli o'qilishiga qarab vujudga keladi yoki barham topadi.

Ma'ruzaga qiziqishni darhol barham qiladigan faktorlar bor. Notiq habar qiladigan ma'lumotlarni keraksizligi; bu ma'lumotlarning hayotdan, amaliy qiziqishlardan ajralib qolganligi, mazkur auditoriya uchun keraksiz axborotlarning ko'pligi; hayot bilan aloqaning yo'qligi, eskirgan material va, nihoyat, shaklning yomonligi ana shunday faktorlar jumlasiga kiradi. Agar notiq ko'zini qog'ozdan ololmasa, - bu narsa tinglovchilarda qiziqish tug'diradi, deb o'y-lamay qo'ya qoling.

Nutqning ko'rgazmali, ommabop aniq bo'lmay quruq bo'lishi, yumorni pisand qilmaslik, qis qilinadigan "emosional asos"ning yo'qligi qiziqishga barham beradi. Notiq nutq estetikasiga rioya qilmasa, "latta chaynarlik" qilaversa, jummalarni yorqin va aniq qilib tuzmasa ish pachava bo'ladi. Bularning hammasi tinglovchilarni zeriktiradi, ular ko'zlari ochiq holda, ba'zan esa ko'zlarini yumib olib uxlayveradilar yoki boshqa narsaga chalg'iydilar. Qiziqarli ma'ruza qatto "uyquchi" tinglovchilarni ham uyg'otib, e'tiborni jalb qilishi mumkin.

To'g'ri notiqlar har xil bo'lishadi. Notiqlar orasida donolar va tentaklar dyarli uchramaydi. Ularni ikki xil - o'qib beruchilar va ijodkorlar deimiz. O'qib beruchi notiqning so'zlari o'lik bo'lib, hayot belgilaridan mahrum bo'ladi. Matn yozilgan varaqlar - notiq tiliga osib qo'yilgan toshlardir. Ular tilni og'ir qiladi. Tinglovchilar bunday notiqnlarni uncha hurmat qilmaydi. Ba'zan notiq qog'ozga harab juda chiroyli so'zlarni o'qib beradi, lekin ular tinglovchilarni qiziqitirmaydi. Bu so'zlar kuzgi yaproqlarga o'xshaydi, ular chiroyli bo'lishi mumkinu, lekin ularda jon bo'lmaydi. Notiq hech qanday qog'ozga qaramasdan mavzuni erkin bayon qilib berganiga nima

yetsin. Xulosa shuki, matnni yozish mumkin va lozim, lekin uni shunday o'zlashtirib olish kerakki, natijada matnsiz ham gapirish mumkin bo'lsin. Bosh matnda bo'lganidan, matn boshda bo'lgani ma'qulroq.

Notiq muvaffaqiyatining oltita sharti

Moqir notiqgina qiziharli ma'ruza o'qiydi. Bunda bilim, mahorat, qiziqish va muayyan tinglovchilarga bevosita murojaat zarur. Lekin notiqning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan alohida shartlar ham bor.

Bunday shartlar oltita:

1. Minbarga chiqquncha ham, minbarda to'rganda ham ma'ruza bilan yashash kerak. Notiqlar har xil bo'lishadi. Ba'zilari ma'ruza o'qishadi, ba'zilari esa minbarda ma'ruza matni bilan yashab, tinglovchilar bilan faol aloqa boqlaydilar, o'zlarini yo'qotmagan holda auditoriya bilan qo'shilib ketadilar. Bular o'qib beruvchilar emas balki ijodkorlardir. Qiziharli ma'ruza notiq shaxsiyatidan ruhlangan ilmiy mavzudagi mazmunli, zavqli suxbatdir. Bunday ma'ruza odatda uchta bosqichda o'tadi. Birinchidan, material to'planadi va singdiriladi, u bir shaklga solinadi va his etiladi.

Ikkinchidan, ma'ruza ichki shaklda va ichki monolog tarzida o'zi uchun o'qiladi, bunda notiq o'zi bilan o'zi munozara yuritadi, o'ziga savol berib o'zi javob qaytaradi. Uchinchi bosqich - boshqalar uchun ma'ruza bo'lib - notiq auditoriyaga kirganida o'zini auditoriyada va auditoriyani o'zida ko'radi va his qiladi. Bunda u oddiy narsada qiziqarli narsani, ma'lum narsada noma'lum narsani, hamma masalalarda hayotiy muhim narsani topa biladi.

2. Materialni bilishgina emas, balki egallab olingan bo'lishi kerak. Egallash - ma'ruzani qat'iyat va mahorat bilan boshlash, asosiy qismni bayon qilish uchun eng yaxshi shaklni topish va ma'ruzani mohirona tugallash demakdir.

Qiziharli ma'ruza ko'p jihatdan uni qanday boshlashiga bog'liq. Muqaddima - notiqning auditoriyadagi dastlabki qadamlaridir. Ular qiziqarli bo'lishi kerak. Notiqni muqaddimaga harab kutib olishadi, mazmun va shaklga qarab kuzatishadi. Muqaddima jangdagi dastlabki atakaning o'zginasidir. Birinchi ataka juda katta ahamiyatga ega, albatta lekin birinchi ataka jangning taqdirini belgilab bermagani-dek, yaxshi boshlangan muqaddimaning o'zi ham butun ma'ruzaning muvaffaqiyatini taminlay olmaydi. Kechirim so'rab boshlanadigan muqaddima muvaffaqiyatsiz chiqadi. Muqaddimada ma'ruzaning asosiy fikri bayon qilinsa, va u ta'riflab berilsa shu rux butun ma'ruza jarayonida bo'rtib tursa auditoriya mamnun bo'ladi.

Ba'zan ma'ruzani hatto ko'chirma keltirishdan boshlash mumkin. Ammo ko'chirma o'tkir qurol bo'lsada, hadeb ishlataverilsa, o'tmaslashib qoladi. Ba'zan muqaddimani biror karakterli faktdan boshlab shundan kelib chiqib mavzuni bayon qilish mumkin. Kichkina tanaga kattakon bosh qanchalik yarashmasa, katta muqaddima ham shunchalik kelishmaydi.

3. Nutqni egallash - notiqning nutqi, so'zni tanlay bilishi, jumla tuzishda so'zlardan to'g'ri foydalanishi, obraz yarata olishi, istioradan foydalana olishi, esda qoladigan o'xshatishlar topa bilishi g'oyatda muhim. Mopassan so'zlarning jonini qidirish kerak degan edi. U so'zlarning joni bo'lishiga astoydil ishonardi, yozuvchining vazifasi esa shu jonni topib, uni kitobxonga ko'rsatishdan iborat deb hisoblardi. So'zlarning jonini topa olsangiz, so'zlar orqali o'z qalbingizni ham ifodalay olasiz.

Emosionallik - nutqning haroratidir. U yuqori yoki past bo'lishi mumkin, lekin isitma chiqib ketishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. qanday gapirish qanday qilib aytish ham muqim. Yomon talaffuz ma'ruza materialini idrok etish imkoniyatini barbod qiladi. Notiq yomon talaffuz bilan o'qiyotgan ma'ruzani tinglaganda varaqlari yirtiq kitobni o'qiyoganday bo'lasiz. Nutqini oqilona yumor bilan bezay

oladigan kishi nutqni yaxshi egallagan bo'ladi. Yumor - nutqning atridir, gulni hidiga qarab ajratish mumkin bo'lganidek yumoriga qarab odamning aqlini belgilash mumkin.

4. Notiqning o'zini tuta bilishi. O'zini yo'qotib qo'ygan notiq auditoriyadan ham mahrum bo'ladi. Avvalo, ma'ruza boshlarida vujudga keladigan hayajonni bosib olishi shart. So'zga chiqish notiqning o'ziga qiziqarli bo'lishi uchun ma'ruza materialini sistematik tarzda yangilab turish, yangi fikrlar, misollar, obrazlar, aforizmlarni kiritib turish zarur. Hech narsa qotib qolmasligi, bir gap hadeb takror-lanavermasligi kerak, aks holda o'zing ham qiziqmay qolasan, tinglovchilar qiziqishi ham so'nib boradi.

5. Auditoriyani boshqarishni o'z qo'liga ola bilish. Notiq ham muallif, ham ijrochi, ham dirijyordir. U muallif sifatida yaxshi, ijrochi sifatida yomon bo'lishi yoki ijrochi sifatida yaxshi, dirijyor sifatida yomon bo'lishi mumkin. U auditoriyani boshhara olmasligi, auditoriyani his qilmasligi mumkin.

Auditoriyani boshharish - aloqa uzilib qolishning oldini olish demakdir. Bu narsa e'tiborning chalg'ishida, norozilikda va notiqqa ishonmaslikda namoyon bo'ladi. Qiziqarli ma'ruza yaxshi tuganlansa, u tinglovchilar ongida yaxshi saqlanib qoladi. Ma'ruzani nima bilan tugallash kerak? Ko'pincha yig'ilishlarda notiq o'z nutqni sira tugallay olmaydi, tugallamoqchi bo'ladi-yu, ilojini qilolmaydi. Shu sababli nutqning oxirini oldindan tayyorlab qo'yish kerak.

6. Vaqtni suiistemol qilmaslik. Vaqt - hamma masalalarda, shu jumladan notqlik maqorati masalalarda ham jiddiy, ammo adolatli hakamdir. Qisqarli ma'ruza notiq muvaffaqiyatning qisqa yo'lidir. A.P.Chexov qisqacha bayon - iste'dod belgisidir, degan edi. Ma'ruzani cho'zgan sari notiq tinglovchilar g'ashiga tegaveradi. Shu sababli har bir ma'ruzada belgilangan vaqtga rioya qilish muhimdir. Belgilangan vaqt esa ikki xil bo'ladi: tashqi belgilangan vaqt - notiqqa oldindan aytilgan vaqt chegarasi, ichki belgilangan vaqt esa notiqning vijdoni va tinglovchilar sabr-toqatidir.

Foydali maslaol`atlar

G`azabdan tushish

G`azablangan kishi uchun g`azabdan tushish, zarur bo`ladi. g`azabdan tushishning bir necha bosqichlari bor.

Birinchisi — Alloh taolodan panoh so`rash. Sulaymon ibn Sard (r.a.) dedi: “Ikki kishi Rasululloh (s.a.v.) oldida so`kishdi, ulardan biri g`azablanganidan, yuzlari qizarib, qon tomirlari shishib ketdi. Shunda Rasululloh(s.a.v.) unga qarab dedi: “Men bir kalimani o`rgataman, kim uni aytsa xotirjam bo`ladi. U kalima: Toshbo`ron qilingan shaytonga aldanib qolmaslik uchun Allohdan panoh so`rayman”. Sard Rasululloh (s.a.v.)dan eshitgan narsasini bir kishiga (etkazish uchun) dedi: “Rasululloh (s.a.v.) dedi: “Men bir kalimani o`rgataman, uni aytsa, undagi jahl ketadi. U kalima: Toshbo`ron qilingan shaytonga aldanib qolmaslik uchun allohdan panoh so`rayman ” (Buxoriy va Muslim rivoyati).

Ikkinchisi – g`azabdan tushishning ajrini eslash. U kishi Alloh indirgan narsaga rag`bat qilib, jahlidan tushadi. Ibn Umar (r.a.)dan rivoyat qilinadi: “Rasululloh (s.a.v.) dedilar: “Allohning jamoli istagida g`azabidan tushgan bandaning ajri miqdorichalik ajr yo`q” (Ibn Moja rivoyati). Abdurahmon ibn Maymuna Saxl ibn Maoz ibn Anas (r.a.) dan rivoyat qiladi: “Rasululloh (s.a.v.) dedilar “Kim g`azabini bossa, Alloh u bandani xalqlarning boshiga chiqaradi va xohlagan hur ayollardan tanlab beradi” (Termiziy, Ibn Moja rivoyati).

Uchinchisi – jim turish. Sukut uni xatoga yo`l qo`yishidan saqlaydi. Ahmad, Ibn Abu Dunyo, Tabaroniy Ibn Abbos (r.a.)dan rivoyat qilinadi: “Agar g`azabnok bo`lsang, jim tur”.

**To`rtinchisi** – o`tirish yoki yotib olish. Ahmad, Abu Dovud, Ibn O`ibbon Abu Zar (r.a.) dan rivoyat qiladi: “Agar oralaringizdan kimdir g`azablansa, o`tirsin, shunda ham hovuri bosilmasa, yotib

olsin”. Termiziy, Abu Sa’id al-Xudriydan rivoyat qilinadi: “Rasululloh (s.a.v.) dedilar: “Ogoh bo`linglar, odam bolalari turli tabaqalarda yaratildi. Ogoh bo`ling, ularning eng yaxshilari g`azabi sekin chiqib, tez qaytganidir. Eng yomoni esa tez g`azablanib, sekin qaytganidir. Ogoh bo`ling, g`azab odam bolasining qalbida yonayotgan bir parcha ko`mirdir. Sizlar g`azablangan odamning ko`zlari qizarib, qon tomirlari shishganini ko`rsangiz, uni darhol yotqizinglar.

Beshinchisi – g`azablangan paytda tashqi ko`rinishini tasavvur qilsin, chunki, bu g`azabni qaytaradi.

Oltinchisi – uzrni qabul qilish. Bu yaxshilikning Alloh huzuridagi savobi haqida o`ylasin. Ushbu narsa Allohning rizoligi uchun savob ishlar qilishga undaydi.

Musulmon g`azabini yutsa, nafsini muttaqiyalar odatiga xosligi bo`ladi. Agar kechirsa, muhsinlarning darajasiga ko`tariladi. Ibn Abbos (r.a.) dan rivoyat qilinadi: “Alloh dedi: “g`azabni chiroyli narsa evaziga tark qil”. G`azabi kelganda sabr qiladigan kechirimli bandalarini Alloh pokdomon holda tutib turadi va ularga dushmanlari bo`ysunadi” (Buxoriy rivoyati).

Hasan al-Basriy dedi: “Muslimning belgilari: Dinda mustahkam turish, yumshoq ko`ngilli bo`lish, mehribon, haq yo`lida fidoyilik, mulkda tejamkorlik, yo`qchilikda sabr, to`qlikda esa ehson qilish; g`azabga qul bo`lmaslik, shahvatparastlikdan qochish, bechoralarni qo`llab-quvatlash, ham tejamkorlik ham saxovatpeshalik, zolimlarni kechirish, qiyinchiliklarda o`zi bilan, ro`shnolikda esa insonlar bilan bo`lish”.

Ettinchisi – o`zini so`kishdan va boshqani la`natlashdan tiyilish. Chunki bu sifat tentaklargagina xosdir. Salmonni bir kishi so`kkanida: “Agar pallam engil kelsa, aytgan narsangdan tutaman. Agar pallam oqikelsa, senga zarar bermayman”, dedi.

Bir kishi Abu Bakr (r.a.) ni so`kkanida u: “Alloh ko`p narsaga sendan satr qilmabdi”, dedilar. Bir ayol Molik ibn Dinorga: ey

munofiq, dedi. Shunda u: “Sizdan boshqasi meni bunday atamagan”, dedi. Ahnaf ibn g`ays: “Menga biror kishi dushmanlik qilmadi. Men har uch ishdan birini tutdim. Agar mendan Ulug` bo`lsa, uni qadrladim; agar mendan kichik bo`lsa, qadrimni bildim; agar teng bo`lsa, muruvvat qildim.

G`azab ikki turli bo`ladi: kimdir nafs yo`lidag`azablanadi, kimdir Alloh yo`lida. Birinchisi qoralangan. Ikkinchisi qadrlangandir. Zero, Rasululloh (s.a.v.) ham shariatga zid ishlarni ko`rganlarida g`azabdan yuzlari qizarib, ishni bostirmaguncha tinchimas edilar. Rasululloh (s.a.v.) masjid qiblasida shilimshiq narsani ko`rib, uni qo`llari bilan ishqalab yubordilar va jahllari chiqib: “Agar sizlardan birortangiz nomozda bo`lsa, Alloh uning qarshisidadir. U namozda o`zining qarshisiga balg`am tashlamasin!” (Buxoriy va Muslim rivoyati). Ushbu hadisdan ko`rinib turibdiki, agar Allohning hurmati (harom qilgan narsalari) toptalsa, Rasululloh (s.a.v.) g`azablanardilar.

“Yana bir gap: kimdir sizning g`azabingizni qo`zg`atayapti, so`kinyapti, aft basharasi g`alati. Shu paytda siz unga rahm ko`zi bilan qarab ichingizda “Eh, Alloh shu bandangni shu kuyga solib qo`yibsan-a, shunday holatdan meni o`zing asra” desangiz, jahlingiz chiqmaydi. Yoki qaynona urishib turgan bo`lsa, shunday qaynona bo`lishdan o`zing asra, Allohim, deng g`azab bosiladi” (ta`kid bizniki — N.B.).

Kibrli insonlarning turlari

1. Ba`zi insonlar podshohligi yoki jamiyatdagi o`rni bilan kibr lanadi. Ushbu insonlarning kibri xushomadgo`ylarning madh qilishlari va rioya yuzasidan ortib boradi.

Kibrning belgilari asosan podshohlar va mansabdorlarda yaqqol ko`zga tashlanadi. Kibr ularni halokatga duchor qiladi. Kibr lanuvchi podshohlar podshohlklari to`g`risida aql yuritsalar, buning abadiy emasligini, balki bir necha kungina davom etishini bilib olishadi.

2. Ba`zan insonlar boyligi bilan kibrlanadi va bunday insonlar johildirlar. Chunki u agar aqlli inson bo`lganida qo`lidagi boylik abadiy emasligini, Alloh uni xohlagan vaqtida olib qo`yishini bilgan bo`lardi. Qorun boyligi bilan kibrlandi. Uning boyligi shu qadar ko`p ediki, xazinaning kalitlarini etti kishi ham ko`tarolmas edi. Alloh taolo uni va boyligini erga berdi, natijada, u ochiqdan ochiq ziyon ko`rdi. Agar Alloh o`sha podshohni bir kasallikka duchor qilganida edi butun boyligi evaziga sog`ligini qaytarib berishni orzu qilardi.

3. Ba`zi insonlar quvvati va sog`ligi bilan kibrlanadi. Bunday insonlar ham g`ofillar qatoridadir. Chunki quvvat insonlar orasidagi obro` o`lchovi emasdir. Bunday kishilarning quvvati eshak yo xachirning quvvatchalik bormi? Agar quvvat o`lchov birligi bo`lganda, eshak – mudir, xachir – vazir, fil esa podshoh bo`lur edi. Lekin o`lchov aqlga nisbatandir. Aql yordamida inson Rabbisini taniydi va bu bilan insonlar orasida yaxshi xulq sohibi bo`ladi. Aql o`z xojasini halokatdan saqlaydi.

Abu Hanifa rahmatullohi alayh oyoqlarini uzatib olib, shogirtlariga dars berayotganda bir chiroyli kishi masjidga kirib xalqaga qo`shildi. Shunda Abu Hanifa oyoqlarini yig`dilar va darslarida davom etdi, “Shom vaqti quyosh botib, qizil shafaq yo`qolguncha” degan joyda xalqaga qo`shilgan kishi: Ey shayx, quyosh botmasligi haqida ham o`ylab ko`rganmisiz?” dedi. Abu Hanifa: “Abu Hanifaga oyog`ini cho`zish uchun imkon berildi” dedi.

4. Ba`zan insonlar o`z ilmlari bilan kibrlanadilar. Ular johil degan nomga loyiqroqdir. Agar ilm o`z sohibini tavozeli qilmasa, u manfaatdan yiroqdir. Ilm ham ikki xil bo`ladi: tildagi ilm va qalbdagi ilm. Tildagi ilm Allohning maxluqotlariga nisbatan zararli hujjatdir. Qalbdagi ilm qo`rqinchdir.

Usoma ibn Yazid (r.a): “Nabiy (s.a.v.): “Qiyomat kuni bir kishi olib kelinadi va do`zaxga uloqtiriladi. Uning ichaklari chiqib turadi va shu holda eshak tegirmon bilan aylangani kabi aylanadi va do`zax

ahli uning atrofida yig`ilishadi. Ular: “Ey falonchi, senga nima bo`ldi? Amri ma`ruf, nahiy-munkar qilmaganmisan?” deb so`raydilar.

U: “Amri ma`ruf qilardimu, o`zim unga amal qilmasdim, sizlarni qaytarib, o`zim qaytmas edim”, deydi.

5. Ba`zilar jamoli va qomati bilan kibrlanadi. Ko`pincha ayollar shunga moyildirlar. Agar o`sha ayollar yaxshilab tafakkur qilsa, o`sha chiroy qurtning nasibasi ekanini tushunib etardilar. Agar, qabr-dagi holatni tasavvur qilsangiz, bir qo`rqinchli, jirkanch manzaraning guvohi bo`lasiz.

Kibrning ko`rinishlari

**Xaqni inkor qilish kibrning ko`rinishlaridan.** Ba`zi kishilar xato ishga qo`l urayotganini biladi va haqqa qaytmaydi, chunki uni qabul qilmaydi. Ko`plab shayx, olimlar kichik shogirdlari bilan tortishib, haqni qabul qilmaganlarini isbotlab turishadi. Bu hol hozirgi ulamolar bilan bog`liq. Ammo, oldingilar haq narsaga ro`baro` kelishdan qo`rqmasdilar. Abu Hanifa: “Soch olish odobini sartoroshdan o`rgandim” dedilar. Imom Molik taloq masalasini shogirdi imom Shofi`iy so`zlari bilan belgiladi.

Kibrning ko`rinishlaridan yana biri insonlarni mensimaslik va o`zini ulardan ustun bilishdir. Payqambarimiz (s.a.v) shunday dedilar: “Kibr haqqa norozi bo`lish va insonlarning hurmatini joyiga qo`ymaslik” (Muslim rivoyati).

Kibrning sifatlaridan faqat tavezeli bo`lish bilan qutulish mumkin. Iyoz ibn Hammor (r.a) dan: “Rasululloh (s.a.v.): “Alloh taolo tavezeli bo`lmoqlaringni menga vahiy qildi, toki biringiz biringiz bilan faxrlanmasin va bog`iylik qilmasin” dedilar (Muslim, Ibn Moja rivoyati).

Abu Hurayra (r.a.) dan: “Rasululloh (s.a.v.): “Biror kishi Alloh taologa tavezeli bo`lsa, Alloh uning darajasini ko`taradi, dedilar (Muslim, Termiziy rivoyati).

Maqtozni suyush

Ey musulmon birodarim, shuni bilginki, agar maqtozni yaxshi ko`rsang, halok qilguvchi faxr eshigidan shayton sening ichingga kiradi. Agarda o`zingdagi yaxshi xislatlar bilan seni madh qilishsa, xato ishlaringni esla. Bir solih kishi uni maqtagan kishiga shunday degan ekan: “Gunohlarda hid bo`lsa edi, menga hech kim yaqinlashaolmasdi”.

Agarda o`zingda yo`q xislatlar bilan seni madh qilishsa, u bilan faxrlanish jinnilikdir. Ba`zi hukamolar: o`zida yo`q xislatlar bilan madh qilishlariga rozi bo`lgan kishi o`z ustidan kulishlariga imkon beribdi, deyishgan. Maqtoz oxir oqibat madh qilingan kishini halokatga duchor qiladi. Abu Muso al Ash`ariy (r.a.)dan: “Nabiy (s.a.v.) bir kishi bir insonni maqtayotganini va madhni juda me`yoriga etkazayotganini eshitib qolib: “Bir kishini halok qildingiz yo kesdingiz” dedilar.

Abu Bakr (r.a.): “Bir kishini payqambarimiz (s.a.v.) ning oldilarida zikr qilishdi. Shunda kimdir uni maqtadi. Rasululloh (s.a.v.): “Holingga voy bo`lsin! Do`stingning bo`ynini kesding” deb bir necha bor qaytardilar va: “Agar yo`q. Bas, u kishi: “Shunday, shunday deb hisoblayman”, desin. U kishi haqiqatda shunday ekanligini ko`rsa ham. Chunki, uning hisoblovchisi Allohdir”, dedilar.

Madh maqtalmishning ayblarini yashiradi, natijada, u o`zini idora qilolmaydi. Madh ko`p toat-ibodat qilishdan insonni to`sadi va maqtalmish o`zini yaxshi deb o`ylaydi.

Ziyod ibn Abu Muslim: “Biror kishi o`zi haqida yaxshi narsa eshitsa, shayton unga ko`rinadi” dedilar.

Ba`zi salaflar: kimki madhdan g`ururlansa, shayton uning ichiga kirishga imkon topadi, dedilar.

Umar ibn Hattob: “Madhdan saqlaninglar, chunki u so`yishdir” dedilar. Abu Homid Al-G`azzoliy: “Insonlarda yomonlovchi va maqtovcilarga nisbatan to`rtta holat bor:

Birinchi holat: Maqtoov bilan xursand bo`lish va unga rahmat aytish, ayblovdan g`azablanish va yomonlovchiga zarar etkazishni qasd qilish.

Ikkinchi holat: Yomonlovchini ichida yomon ko`radi, lekin, unga aziyat berishdan tiyiladi. Maqtoovchining maqtovidan xursand bo`ladi, lekin xursandchiligini oshkor qilishdan saqlanadi. Bu ham noqislikdir.

Uchinchi holat: Maqtoovni ham, tanqidni ham birday qabul qiladi.

**To`rtinchi holat:** Ibadatdagi sodiqlik: maqtoovchining dinga nisbatan yomonlik qilayotganini sezib, undan nafratlanadi va yomonlovchidan xursand bo`lib, unga hech narsa demaydi”.

Rasululloh (s.a.v.) maqtoovchilarning yuziga tuproq seplashni buyurdilar. Miqdod (r.a.) kunlardan birida Usmon (r.a.) ni bir kishi madh qilayotganini ko`rib, tiz cho`kdilar-da, uning yuziga tuproq sochdilar, shunda Usmon (r.a.): “Nima qilayapsan?” dedilar. U: “Rasululloh (s.a.v.): “Maqtoovchini ko`rsangiz, yuziga tuproq sochimgiz” dedilar”, dedi.

G`iybat nima?

Rasululloh (s.a.v.) g`iybatni tushuntirdilar: “G`iybat nima ekanligini bilasizlarmi?” deydilar. Sahobalar: “Alloh va uning rasuli bilguvchiroqdir”, dedilar. “Sen o`z birodaringni yomon ko`rgan narsasi bilan eslashingg`iybatdir”. So`radilar: “Agar aytgan narsam birodaringda bo`lsachi?” Rasululloh (s.a.v.) dedilar: “Agar aytgan narsang birodaringda bo`lsa, o`shag`iybatdir. Agar aytgan narsang birodaringda bo`lmasa, u bo`htondir” (Muslim rivoyati).

G`azzoliy (r.a.) dedilar: “Bilginki, g`iybatning chegarasi o`z birodaringni yomon ko`rgan narsasi bilan eslashingdir. Garchi, bu narsa u kishiga etib borgan bo`lsa ham. Bu narsalar uning nasabi,

xulqi, dini va dunyosidagi kamchiliklarini eslashingdir. Bu narsaga hatto kiyimdagi, hovlidagi kamchiliklar ham kiradi”.

Badandagi nuqson: ko`r, shol, qilay, uzunlik, kaltalik, qoralik, sariqlik, kallik va boshqa shu kabi inson yomon ko`radigan sifatlar bilan bir kishini eslashg`iybatdir.

Nasabdagi kamchiliklar: uning otasi oddiy xalq vakili yoki hind yoki fosiq yoki xasis o`tgan bo`lsa, bularni nasabga qo`shib gapirish g`iybatdir. Xulqdagi kamchiliklar: baxil, mutakabbir, g`azabnok, qo`rqqoq, qalbi zaif bo`lsa, shu kabi so`zlar bilan atashg`iybatdir.

Agar dinida ochiq nuqsonlar bo`lsa, masalan, u yolg`onchi, aroq-xo`r, xoin, zolim, namoz va zakotga sustkash, najosatdan saqlanmaydigan, ota-onasiga yaxshilik qilmaydigan, ro`zada ham g`iyobat va yomon so`zlardan saqlana olmaydigan bo`lsa, buni gapirish yoki eslatish g`iybatga kirmaydi.

Agar kishi odobsiz, dangasa va mutakabbir bo`lsa, shularga nisbat berib aytilgan so`zlarg`iybatdir. Kishining kiyimini gapirish ham g`iybatga kiradi.

G`iybat qilish muboh bo`lgan narsalar

Navaviy (r.a.) dedi: “Bilginki, shariatda maqsadiga g`iybatsiz etishishning iloji bo`lmagan vaqtda g`iybat qilish muboh sanaladi. U quyidagi 6 holatda kuzatilishi mumkin:

1. Mazlum kishi sulton, qozi yoki valiyning oldiga borib, zolim haqida: menga falonchi zulm qildi, – deyishi joizdir.

2. Gunohkorni to`g`rilikka boshlash maqsadida yordam so`rashda: masalan, ana shunday odamning o`zini isloh qilishiga yordam bering, deyishi joizdir.

3. Muftiydan fatvo so`raganda: meni otam, onam, ayolim yoki falonchi shunga undadi, qabilida so`zlash, orani isloh qilish uchun joizdir. Bu paytda eng to`g`ri yo`l ayolning ismini aytmalikdir. Shu bilan birga ismini aytsa ham joiz.

4. Musulmonlarni yomonlikdan ogoh qilib, ularga maslahat berish joizdir. Masalan, bir kishi fosiqdan ta`lim olayotgan bo`lsa-yu, uning fosiqligini bilmasa, tolibning ustozini fosiq ekanligini nasihat tarzida aytsa bo`ladi.

5. Fosiqlik, g`iybatchilik, zulmkorlik bilan tanilgan bo`lsa, u kishini shu narsalar bilan eslash gunoh hisoblanmaydi.

6. Ko`rlik, shollik, garanglik, g`ilaylik kabi nuqsonlardan biri insonning laqabiga aylanib qolgan bo`lsa, u kishini eslatish maqsadida aytilish joizdir, lekin ayblov maqsadida ishlatish harom. Bu nuqsonni eslatmasdan tanishtirish yaxshiroq”.

Navaviy dedi: “Ushbu oltita sababni ulamolar zikr qilishgan. Bularning aksariyatiga ijmo ham bo`lgan. Ularning dalillari quyidagi sahih hadislardir:

Oisha (r.a.) dan: “Rasululloh (s.a.v.) dedilar: “Falonchi, falonchini dinimizni biladi deb o`ylayman” (Buxoriy rivoyati). Ibn Sa`d dedi: “Bu ikki kishi munofiq bo`lgan”.

Oisha (r.a.) dedilar: “Abu Sufyonning ayoli payg`ambarimizga dedi: “Abu Sufyon baxil, berayotgan nafaqasi men bilan bolamga etmaydi. Shuning uchun unga bildirmay nafaqamni olaman. Rasululloh (s.a.v.) dedilar: “Sening o`zingga va farzandingga kifoya qiladiganini olgin” (Jin va shaytondan saqlanish yo`llari. T.: Movaraunahr, 2006. Kitobining 87-104-betlaridan terib olindi.)

Muomalani ham bilish kerak

1. Insonlarga yoqishning besh qoidasi

1. Suhbatdoshingiz bilan chin dildan qiziqing!
2. Insonlarga ochiq chehra va nimtabassum bilan munosabatda bo`ling!
3. Unutmang, insonning ismi – u uchun eng yoqimli va eng muhim ohangdir!

4. Eng yaxshi tinglovchi bo'ling! Boshqalarga ko'proq o'zlari to'g'risida gapirishlariga imkoniyat bering!

5. Suhbatdoshingizni qiziqtiruvchi mavzular to'g'risida ko'proq gapiring!

2. Insonlar e'tiboriga erishishning o'n ikki qoidasi

1. Tortishuvlar paytida ma'naviy balandlikda bo'lishning yagona yo'li — bu tortishuvdan voz kechishdir!

2. Suhbatdoshingizni har qanday fikriga hurmat ko'rsating. Insonlarga hech qachon «nohaqsan» demang!

3. Agar siz nohaq bo'lsangiz, tez va keskin tan oling!

4. Suhbatni do'stona ohangda boshlang!

5. Suhbatdoshingizni har qanday masalada fikringizga «Ha, to'g'ri», deb aytishga undang va erishing!

6. Suhbat davomida kamroq gapiring, uning ko'proq gapirishiga imkoniyat yarating!

7. Mazmunli fikrlarni suhbatdoshingiz o'ziniki deb hisoblasin!

8. Har bir masalaga suhbatdoshingizning nuqtai nafari bilan qarang!

9. Boshqalarning fikri va xohishlariga ta'sirchan bo'ling!

10. Marhamatli inson ekanligingiz bilinib tursin!

11. Kinolarda va radiolardagi eng yoqimli harakatlarni o'zingizga singdiring va kinoradio qahramonlaridek harakat qiling!

12. Otashin, aniq, insonga ichki quvvat beruvchi gaplarni gapiring!

3. Insonlarga ta'sir ko'rsatish va hurmatiga sazovor bo'lishning to'qqiz qoidasi

1. Gapni suhbatdoshingizni maqtab va yaxshi tomonlarini tan olish bilan boshlang!

2. O'zgalarning xato-kamchiliklarini to'g'ridan-to'g'ri aytmang, boshqalar misolida gapiring!

3. Oldin o`zingizning xatolaringiz to`g`risida gapiring va shundan so`ng suhbatdoshingizni sekinlik bilan tanqid qiling!

4. Suhbatdoshingizga buyruq bermasdan, unga savol berish orqali ishni bajartiring!

5. Insonlarga o`z muvaffaqiyatlarini saqlab qolishlari va yanada oshirishlariga imkoniyat bering!

6. Har bir insonning eng kichik muvaffaqiyatlarigacha qo`llab gapiring!

7. Odamlar o`rtasida sog`lom, obro`li muhit yarating va natijada ular shu darajada qolishga harakat qilsinlar!

8. Shunday qilingki, inson yo`l qo`ygan xatoliklarini osonlik bilan to`g`rilashi mumkinligini va bu qiyin emasligini his etsin!

9. Shunga erishingki, insonlar sizning bergan taklif-mulohaza va ko`rsatmalaringizni bajarib, natijalaridan o`zlari zavqlansinlar!

5. Oilangizni yanada baxtliroq qilishning o`n qoidasi

1. Hech qachon tortishmang!

2. O`z umr yo`ldoshingizni to`g`ridan-to`g`ri o`zgartirishga urinmang!

3. Bir-biringazni tanqid qilmang, yaxshilab o`ylab, so`ng gapiring!

4. Bir-biringizga chin dildan minnatdorchilik bildirib turing!

5. Bir-biringizga doimo e`tiborli bo`ling!

6. Doimo har bir masalaga ehtiyotkorlik bilan yondashing!

7. Bir-biringizdan doimo yaxshi tomonlarni qidiring!

8. Jahlingiz chiqqanda masala echimini keyinga qoldiring va maqsadga erishish uchun to`g`ri yo`l tuting!

9. Oilaning or-nomusini hamma narsadan ustun qo`ying!

10. Oilaning jamiyat o`rtasidagi obro`-e`tibori uchun har bir oila a`zosi mas`uldir!

Xulosa

Bizda Notiqlik mahoratini, uning sirlarini, qonun-qoidalarini toʻliq egallamasdan oliy maktablarni bitirib chiqayotgan yosh mutaxassislarning joylardagi faoliyatida bu kemtiklik sezilmoqda. Hatto telekoʻrsatuvlarda gapirayotganlar nutqida ham «Nima desam ekan?», «Nima edi?» degan ortiqcha kirish soʻzlarni eshitamiz. «Nima deyishni bilmasangiz nima uchun soʻz oldingiz», deydigani odam yoʻq. Xullas, bu soha bugunning eng dolzarb muammosi ekanini anglash vaqti keldi. Koʻpgina bogʻcha bolalari va maktab oʻquvchilarining duduqlanib, oʻz fikrini ravon ayta olmasligi holatlariga guvoh boʻlamiz. Nega? Chunki oiladan tortib maktab va bogʻchalarda ham bunga eʼtibor berish zarur. Har qanday odamni gapidan, muomalasidan, koʻz qarashidan, dadil oʻzini tutib gapirishidan sezish mumkin. «Ish bilguncha gap bil», degan ibora bekorga aytilmagan. Albatta, gap bilgan odam ishni ham biladi. Ishni bilmasa u oʻsha ish haqida fikr bildirmaydi. Biz qadimdan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr-oqibatni har qanday zaru oltinlardan, maʼdanu boyliklardan afzal bilgan buyuk xalqning avlodlarimiz. Bulardanda qadrliroq Alloh bergan bir neʼmat bor – bu soʻz va soʻzlash neʼmatidir. Shu bois buyuk allomalarimiz tomonidan «soʻz»ning barcha narsadan ustun ekanligi taʼkidlab kelingan:

Soʻzdirki, nishon berur oʻlukka jondin,

Soʻzdirki, berar jonga xabar jonondin.

Insonni soʻz ayladi judo hayvondin,

Bilkim, guhari sharifroq yoʻq ondin,

deya soʻzning buyuk qudratini ulugʻlagan hazrat Navoiyni Husayn Boyqaro “Soʻz sohibqironi” deb, zamondosh shoirimiz Oʻzbekiston qahramoni Abdulla Oripov esa:

Temur tigʻi etmagan joyni

Qalam bilan oldi, Alisher, deb aytmagan boʻlardi.

Gap «so`z» xususida ketayotgan ekan, bu ne`matni nihoyatda qadrlash tilimiz orqali namoyon bo`ladi. Tilimizdan chiqayotgan so`zlar nutqqa aylanadi. O`sha nutq esa so`z va nutq egasining kimligini aniqlashga yordam beradi. Chunki odamning yaxshi-yomon xislatlarini gaplaridan bilib olamiz. Ko`rinib turibdiki, so`z san`ati tarixdan zamonamizga qadar bo`lgan kenglikni bir-biriga bog`laydi. Shu ma`noda yoshlarimiz o`z so`z va nutqlaridagi kamchilik va nuqsonlar, tillaridagi qusur va g`alizliklar haqida qayg`urishlari lozim. «So`z boshi salom», deganlaridek, ba`zi yoshlarimizning salomlashishiga kelsak, qo`shtirnoq ichida «madaniyatli» lari «privet», «zorro» desalar, boshqalari «som alaykum» deyishadi. Bunday yoshlar «som» arab tilida «o`lim» degani ekanini bilsalar edi, bunday salomlashmasdi, deb o`ylaymiz. Bu narsa oila, bog`cha, maktab va o`quv dargohlarida o`rgatilishi lozim bo`lgan muammo.

Ayniqsa ko`cha-ko`yda, bozorda, yo`lovchi transportlarida, hatto o`quv dargohlarida ham quloqqa tez-tez eshitilib turadigan «koro-chche», «shes sekunt», «otvechat qilasanmi» kabi so`zlarga ham, qanchalar xunuk bo`lmasin, quloqlarimiz o`rganib borayapti. Yoki «brat», «bratan», «bratishka» kabi so`zlar ham shular jumlasiga kiradi. Bunday holatlar go`zal o`zbek tilimizga hurmatsizlik emasmi? Qolaversa, O`zbekiston istiqlolining eng buyuk ne`matlaridan biri bo`lgan tilimiz mustaqilligiga e`tiborsizlik emasmi bu?

«Yaxshining so`zi moy, yomonning so`zi loy,» — deydi dono xalqimiz. Zero, xulq, eng avvalo, nutqda ko`rinadi.

Yoshlarning o`z otasini «paxan», «boboy», onasini «mamulya», «babulya», «kampirsho» deb atashi; do`stlarini o`z ismi bilan atamay, Boburni – Borya, Temurni – Tolik, Muhammadni – Misha, Alisherni – Alik, Sanobarni – Sano, Rahimani – Raya, Gulchehrani – Gulya deb chaqirishlari; boshqalarni ham jismoniy kamchiliklari bilan atab: qiyshiq, cho`loq, kar, kal, cho`tir deb atashlari ularning ma`naviy qashshoq ekanliklarini bildirmaydimi? Ammo ular o`zlari-

ni «madaniyatli» hisoblaydilar. Shaxsni jismoniy kamchiliklar bilan chaqirishni hazil deb tushunadilar. Jismoniy kamchiligi bor tanishining ko`nglini ovlash o`rniga masxaralash aslida gunoh. Ayniqsa «harif» degan so`zni ko`p ishlatishadi. Bu so`z asosan musofir, tirikchilik uchun sarson-sargardon bo`lib yurgan bechora odamlarga nisbatan ishlatiladi. Alisher Navoiy esa:

Kimki bir ko`ngli g`aribning xotirin shod aylamoq,

Oncha borkim, Ka`ba vayron bo`lsa obod aylamoq, deydi.

Ya`ni ko`ngil ovlamoq Ka`bani qayta qurish bilan tenglashtir-moqda. Demak, ko`ngil buzish ham Ka`bani buzish bilan barobar bo`ladi.

Bular og`zaki nutqdagi kamchiliklar. Bugungi kunda adabiy til normalarini bilmaslik tufayli o`quvchi va talabalar. hattoki. ustoz va murabbiylarning yozma nutqlarida ham uchraydigan ba`zi uslubiy va ilmodagi nuqsonlar xususida to`xtalsak:

Ma`lumki, o`zbek tilida oltita kelishik va har birining o`z qo`shimchalari bor. Ammo nutqda qaratqich kelishigi o`rniga tushum kelishigi, o`rin-payt kelishigi o`rniga jo`nalish kelishigining qo`shimchalarini almashtirib ishlatish hollari uchraydi:

Misol uchun, «Bu — Anvarning kitobi», deb aytish va yozish o`rniga «Bu — Anvarni kitobi» tarzida yoxud «Bu gapni uyda aytaman», deb aytish yoki yozish o`rniga «Bu gapni uyga aytaman» (Uyning qulog`i bormi?) deb ishlatish holatlariga tez-tez duch kelamiz. Bu, albatta shevaning ta`siri.

Aslini olganda, shevadagi so`zlar adabiy tilni boyitishga xizmat qiladi. Masalan, Abdulla Qahhor qo`qon shevasidagi «Sinchalak» so`zini adabiy tilga o`z asari bilan olib kirib, tilimizni boyitgani kabi. Biroq, shevaga xos qo`shimchalarni adabiy til qoidalariga mos holatda ishlatmaslik uslub va imlodagi xatolarning kelib chiqishiga hani sabab bo`lishini unutmaslik kerak. Matbuot ham bunday kamchilikdan xoli emas.

O'zbek tili grammatikasida: yozilishi har xil, mazmuni bir xil bo'lgan so'zlar sinonimlar deyiladi, degan qoida bor. Bunga amalda noto'g'ri yondoshsak ham xatoga yo'l qo'yishimiz mumkin. Masalan, yuz, aft, turq, bashara, chehra, ruxsor kabi so'zlarning ma'nolar bir xil deb «ruxsoringiz yoki chehrangiz chiroyli» deyish o'rniga «basharangiz chiroyli» deb ishlatib bo'lmaydi. Aks hodda «tushuncha» salbiy holatga yo'naltirilgan bo'ladi. Shu boisdan so'z tanlash mahorati hamisha yodimizda bo'lishi lozim. Bu borada she'riyatda nozik ta'b bilan so'z tanlanadi. Masalan, Erkin Vohidovning «O'zbekim» qasidasida:

So'ylasin Afrosiyobu, so'ylasin O'rxun xati,

Qo'hna tarix shodasida bitta marjon o'zbekim, — deyilgan.

Agar shu o'rinda «bitta» so'zi o'rnida «yakka» so'zi ishlatilsa tushuncha o'zgaradi. ya'ni «tarix shodasida»gi marjonlardan «yakka»si o'zing, deya boshqalardan o'zni ustun qo'yish tushunchasini beradi. Nasrda esa «bitta o'zim keldim», «yakka o'zim keldim» deyilganda tushuncha o'zgarmaydi.

Biz hamisha chiroyli kiyinishni xohlaymiz va bu tashqi shaklga moyillikdir. Lekin ma'naviy olamimiz uchun chiroyli gapirish va shirin muomala ham muhim ahamiyatga ega ekanligini, ya'ni insonning mazmunan chiroyli bo'lishligini ta'minlaydigan omil ekanini unutamiz. Shirin so'z, xushmuomala bilan odamlar ko'ngliga yo'l topaylik. Hech qachon inson dilini og'ritmaslikka harakat qilaylik. Bu qo'limizdan keladi.

Chunki:

Hech kimsa dunyoga ustun bo'lmagan,

Qora tuproq qa'ri hech ham to'lmagan.

O'lim haq, tug'ilish to'xtamas bir dam,

Dilozor odamning baxti kulmagan.

(«Hidoyat» jurnali. 2005 yil, 7-son 25-bet).

Shirin muomalada bo'lish ham katta san'at. Odamzoddan qoladigan eng ulug' meros – **bitta yaxshi va shirin so'zdir.** Insonni o'rganish qiyin, uning qalbiga yo'l topish qiyin. Yo'l topilganda ham har qanday tezlikda yuradigan texnika bilan etib bo'lmaydi, kirib borolmaysiz. Bunga erishuvimizga ko'mak beradigan bir ne'mat bor. Bu – Alloh bergan «so'z» ne'matidir. **Inson – ochilmagan qo'riq, tirik sayyora. Uning qalbiga so'zni shundayligicha yalang'och kiritib bo'lmaydi. So'zga avval libos tanlang. Go'yoki, o'zingizga libos tanlagan kabi. Axir, siz o'zingizga yarashmaydigan, sizni chiroyli qomatli qilib ko'rsatmaydigan libos yoki kiyimni kiy-maslikka harakat qilasiz. So'zingizga libos sifatada «ohang»ni kiydiring. Gapingizning libosi ham ohangdan tashkil topsin. Ana shunda tinglovchi o'sha «ochilmagan quriq» so'zingizni, gapin-gizni qabul qiladi, bag'riga oladi. Hattoki, tabobatda «shunday xastalar bo'ladiki, ularni faqat «so'z» bilan davolamoq zarur», deydi Abu Ali ibn Sino. Donishmandlar «so'zni» doriga o'xshatadilar, ortiqchasi zarar keltiradi, – deydilar. Bir rivoyatda keltirilishicha: yunon faylasufi Arastuning huzuriga ezma va sergap bir yigit kelib, Notiqlik san'atini o'rganmoqchi ekanini aytibdi. O'sha notiqlikni o'rganmoqchi bo'lib kelgan yigit Arastuga dabdabali so'zlarni izhor etganidan so'ng: – O'rganganim uchun qancha haq to'layman, – deb so'raydi.**

–Sendan ikki barobar haq olinadi, – debdi Arastu.

–Nima uchun? – hayron bo'libdi yigit .

–Chunki sen bilan ikki barobar ishlashga to'g'ri keladi.

Senga so'zlashni o'rgatishdan avval jim turishni o'rgatishim lozim, –degan ekan.

Eshitish qobiliyati tufayligina insonda til, nutq paydo bo'ladi. Quloqdan kirgan tovush, so'z, gap va iboralar og'izdan chiqadi. Dono xalqimiz: «Suv onasi buloq, so'z onasi quloq», – deb bejiz aytmaydi. «So'ramoq» so'zining o'zagi «so'r» bo'lib, inson so'rganan

gapni qulogi orqali «so`radi». Shu bois uning fikri, so`z boyligi ortib, nutqi ravonlashadi, yaxshi subhatdoshga aylanadi.

Alisher Navoiy hazratlari: «Bilmaganni so`rab o`rgangan olim, orlanib so`ramagan o`ziga zolim», – degan hikmatlarida shular haqida qayg`uradi. O`zimizga zamondosh O`zbekiston xalq yozuvchisi O`tkir Hoshimov: «Xalqning o`zidan tinglab, o`ziga qaytardim», - deb yozgan bo`lsa, O`zbekiston Qahramoni, sevimli shoirimiz Erkin Vohidov ham:

El ustozim, men esam tolib,

So`z durlarin termoqdir ishim.

Odamlarning o`zidan olib,

Odamlarga bermoqdir ishim ... – deya haq gapni tan oladi.

Inson hamisha sodda va samimiy so`zni sog`inib, tabiiylikka intilib yashaydi. Maqtov so`zlar hammaga yoqadi, ayniqsa san`atkor va ijodkorlarga, yosh boladan tortib nuroniy bobolarimizuz mehribon momolarimizgacha.

O'zbek tilida ish yuritish hujjatlari haqida

Inson jamiyatda yashaydi. Uning jamiyat a'zolari bilan, shu jamiyatda tashkilot va idoralar bilan munosabatini amalga oshiruvchi va tartibga soluvchi ishi jamiyat tomonidan qabul qilingan, ma'lum tartib va qoidalar asosida tuzilgan yozma ish qog'ozlari asosida bo'lib, bu yozma qog'ozlar rasmiy hujjatlar yoki rasmiy ish qog'ozlari deb nomlanadi. Bu rasmiy ish qog'ozlari insonlar va ma'lum tuzilmalar (idora, muassasa, jamiyat va b.) orasidagi munosabatlarni belgilaydi va tartibga soladi. Insonlarning o'zaro munosabati (masalan, tilxat) va jamiyatga munosabat ana shu rasmiy ish qog'ozlari orqali hal buladi. Ish qog'ozlari rasmiy tus olib, hujjatlar tusini olganda, jamiyatda tashkil bo'lgan muassasalar (idoralar, boshqarmalar, vazirlik, hokimyat, notarial va fuqarolik holatini qayd etish idoralari, sud, prokratura, turli komissiyalarda) k'yiriladi va hal qilinadi.

Rasmiy ish qog'ozlari erkin tuzilmay, har bir rasmiy ish qog'ozini tuzish tartiblari maxsus hujjatshunoslik va arxiv ishlari ilmiy tadqiqot institut tomonidan ishlab chiqilgan shakl va tartiblar asosida, har bir hujjatning Davlat standarti (GOST) - yagona Davlat qolpi ishlab chiqiladi va tavsiya etiladi. Shu tariqa har bir hujjatning yagona shakli vujudga keladi, idoralar tomonidan ko'riladi va qabul qilinadi. Bunday rasmiy ish qog'ozlarining soni 60 ga yaqin bo'lib, idora va muassasalarning asosiy ish mazmunini tashkil etadi.

Bir qolipga tushgan hujjatlar tuzish qadimdan amalda bo'lgani ma'lum. qadimgi turkiy tillar mutaxassisi S.E. Malov o'zining «Pamyatniki Drevnet-yurkskoy pismennosti» asarida (Moskva-Leningrad, 1951) qadimgi turkiy (uyg'ur) yozuvi X-XIII asrlarda bitilgan o'nlab rasmiy hujjatlarning (shikoyat, oldi-sotdi, ijaraga qo'yish, tilxat kabi) namunalarini keltiradi va bu haqida yozilgan adabiyotlar ro'yxatini keltiradi (o'sha asar, 200-218-betlar). X asrdan boshlab turkiy (qadimgi turkiy) tilida yozilgan turli hujjat namunalari (yorliqlar, «patta-

la», davlatlararo diplomatik hujjatlar, qog'ozxona va devonxonalar-da saqlangan turli-tuman rasmiy ish qog'ozlari) bizgacha etib kelgan.

Shunisi muhimki, bu hujjatlar muayyan turg'un so'z, birikmalari va barqaror lisoniy qolplar asosida tuziladi («To'xtamish so'zim Yaqalayga», «Temur qutluq s o'zum»). Dunyoning har bir mamlakatida qadimdan rasmiy ish qog'ozlari qo'llanib keladi.

Rasmiy ish qog'ozlarining qimmatini shundaki, u o'z davrida jamiyat a'zolari orasidagi, jamiyat bilan uning a'zolari o'rtasidagi munosabatlar, davlatlar orasidagi turli munosabatlar, davlatning tuzilishi, ichki qonun va qoidalari haqida ma'lumot beradi. Bu esa jamiyat tarixini, ijtimoiy ahvoli hamda munosabatlar tarixini o'rganishga yoradam beradi va shu maqsdda tarixiy monografiyalar, maqolalar, dissertatsiyalar yoziladi.

Mu'lumki, O'zbekiston Respublikasi mustaqil bo'lgunga qadar rasmiy hujjatlar rus tilida belgilangan qolipda yozilib keldi yoki ayrim hujjatlar rus tili qolipi asosida O'zbek tilida tarjima qilib berildi.

Yagona Turkiston Respublikasi ajratib, alohida respublikalar tashkil bo'lgan yillardayoq O'zbekiston Jumhuriyati 1924 yil 31 dekabrda 48-raqamli «Shilarni O'zbek tilida yurgizish» to'g'risida muhim bir qaror qabul qildi. Qarorda butun boshqaruv idoralari hamma rasmiy ish qog'ozlarini faqat O'zbek tilida yurgizish, o'zbekcha rasmiy hujjatlar tuzish, yo'riqnomalarni tayyorlash topshirildi. Ammo 30-yillarda boshlangan ohir vaziyat, nohaqlik, qonunbuzarlik vaziyatida, ayniqsa, sobiq VKP (b) MK va SSSR MS ning 1938 yili qabul qilgan («Ob obyazatelnom izuchenii russkogo yazo'ka») qaroridan keyin, milliy tillarni, xususan, O'zbek tilini cheklash va mensimaslik siyosati yurgizilgach, mazkur qaror o'z kuchini yo'qotdi. Nihoyat, 1989 yil 29 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi «O'zbek tiliga davlat maqomi berish to'g'risida» qonun qabul qildi. Bu qonunga ko'ra, 8 yil mobaynida butun rasmiy hujjatlar O'zbek tilida yozilishi kerak edi. Ammo respublikadagi milliy munosabatlarni

turg'unlashtirish, barqarorlikni ko'zlab, O'zbekiston Oliy Kengashi 1995 yil 21 dekabrda mazkur qonunning yangi tahririni tasdiqlash to'g'risida qonun qabul qildi. «Davlat tili haqida»gi qonunning yangi tahririda rasmiy ish qog'ozlarini O'zbek va rus hamda boshqa tillarda tuzish va qabul qilish mumkinligini ko'rsatib o'tildi.

O'zbek tilida yagona rasmiy ish qog'ozlari tuzishning sust amalga oshirilishining sabablaridan biri-bunday hujjatlarni tuzish yo'llari, shakli, tili va uslubini o'rganuvchi va bilgilovchi biror ilmiy-tadqiqot institutining tashkil etilmagani ham sabab bo'lmoqda. Respublika uchun O'zbek tilida yagona rasmiy ish qog'ozlarining (hujjatlarning) shakli bilan hozirgacha ayrim olimlarga shug'ullanib, o'z tavsiyalarini bermoqdalar.

O'zbek tilida yagona rasmiy hujjatlarning muassasa, idora, boshqarma va boshqa turli boshqaruv idoralarida ish tashkil qilishda, ayrim shahs va jamiyatning talabi, taklifini amalga oshirishda hamda uning ijro etishdagi ahamiyati va o'rnini hisobga olib, mazkur hujjatlarni tuzish hamda ijro etish uslubi ustida ish olib borish. Davlat yagona nusxalarini ishlab chiqish shu kunning dolzarb masalasidir.

Hujjatning maqsadga ko'ra turlari hujjatlar ichki (muassasa, idoraning ichki masalalarini yoki ayrim xizmatchilarning masalasini hal qilishga qaratilgan) yoki (tashqi idoralar bilan hal qilinadigan) hujjatlardan iborat bo'ladi. hujjatlarning maqsadga ko'ra turlari, tuzilishi va shakllari quyidagicha bo'ladi:

Har bir rasmiy ish qog'ozi (hujjat) ma'lum bir maqsadni ko'zda tutadi. Shunga ko'ra hujjatlar 3 taurli bo'ladi:

- 1) xususiy yoki shaxsiy hujjatlar;
- 2) shaxs yoki jamoaga qarashli hujjatlar;
- 3) jamoaga qarashli hujjatlar.

1) shaxsiy hujjatlar: tarjimai hol, tavsifnoma (xarakteriska), tavsiyanoma (rekomendatsiya), tilxat (zayavlenie), guvohnoma (udostoverenie), taklifnoma (pirglasitelno'y bilet), mehnat daftarchasi

(turdovaya knijka), munosabat belgisi (rezolyutsi), shaxsiy varaqa (lichnoe delo, anketa), so'roq bayonnomasi, ishonchnoma (doverennost), taklifnoma, mukum, aybnoma, farmon, buyruq.

2) ayrim shaxs yoki shaxslarga oid hujjatlar: ariza, safar guvohnomasi (komandirovochnoe udostoverenie), tushuntirish xati (obyasnitelnaya zapiska), shikoyat arizasi, farmon, buyruq, bildirish (report), kafolatnoma, xizmat xatlari, e'lon, shikoyat arizasi (kassatsionnaya jaloba).

3) ayrim shaxs, shaxslar yoki idora, tashkilotlarga oid hujjatlar: ajrim (hakam idorasi orqali), hisobot, dalolatnoma (akt), ma'lumotnoma (spravka), da'vonoma, iltimosnoma, tushuntirish xati, axborot, ashyoviy dalillar daftari (tetrad veshestvenno`x dokazatelstv), moliyaviy-statistik hujjat.

4) jamoatga yoki jamoalarga taalluhli hujjatlar: Qonun, yo'riqnoma (rukovodstvo), nizom (polojenie), ustav (tuzukot), ta'til jadvali (grafik otpuskov), shtat (xodimlar) jadval (shtatnoe raspisanie), bitim (soglashenie), ahdnoma, shartnoma (dogovor).

Hujjatlarga quyilgan talablar:

1) Hujjatlar belgilangan yagona shaklda bo'lishi shart. Hujjatlarining shakli ayrim qo'llanmalarda ko'rsatilgan shakllarda tuziladi.

2) Hujjat ko'rsatilgan muddat davomida o'z kuchida bo'ladi (masalan, ishonchnomada) yoki ish shu xildagi yangi hujjat qabul qilinmaguncha amalda bo'ladi (masalan, Qaror, qonun, Buyruq va b.)

3) Hujjatlarda ayrim so'zlarni o'chirish yoki tuzatish mumkin emas. Agar shunday holat ro'y bergan bo'lsa, o'sha idoraning o'zi o'z muhri va imzosi bilan mazkur tuzatishni to'g'ri deb tasdiqlab berishi shart.

4) Hujjatlarda ayrim qisqartma va sharhli ishoralar bo'lsa, ular yagona Davlat qoliplash (standartlash) idorasi tomonidan belgilangan va tasdiqlangan bo'lishi lozim.

Hujjatlarning tuzilishi

Hujjatlar belgilangan yagona davlat nusxasi, andozasi, qolipi (shtampi, standarti) asosida tuziladi. har bir hujjatning o'ziga xos nusxasi, qolpi, shakli bo'ladi.

Sobiq yagona davlat nusxa idorasi (GOST) tomonimdan hujjatlar uchun zaruriy qismlar 31 xil qilib belgilangan.

Belgilangan qismlardan eng zurulari:

- a) hujjat egasi (muassasa rahbari yoki ayrim shaxs);
- b) hujjat turining nomi (tavsiyanoma, dalolatnoma va b.);
- v) hujjatlarning nomi (ariza, dalolatnoma, agar Buyruq bo'lsa, uning qisqa mazmuni va b.)
- g) hujjat yuborildigan idora, shaxs (adresat);
- d) matn (hujjatning mazmuni);
- e) hujjatni tasdiqlovchi imzo, muhr, sana.

Hujjatlardan ayrim namunalari:

BUYRUQ

Zaruriy qismlar:

- a) Respublika gerbi;
- b) Respublika nomi;
- v) boshqaruvchi idora (vazirlik, qo'mita Akademiya va b.) nomi;
- g) hujjat nomi;
- d) sana, joy nomi, hujjat raqami;
- e) buyrug'ning asosiy mazmuni; yo) Buyruq uchun asos;
- z) rahbar yoki o'rinbosar imzosi.

Buyrug'ning oxirgi bandida mazkur buyrug'ni bajarish kimga topshirilishi yoki oldinroq ayni Buyruq qabul qilingan bo'lsa, unga munosbat bildiriladi («o'z kuchini yo'qotgan deb hisoblansin»). Buyrug'ning ikkinchisi nusxasiga zarur bo'limlar va buyruq danomi

zikk etilgan shaxslar o'z roziliklarini bildirib, imzo qo'yadilar va bu hujjat kotibyotda (devonxonada) saqlanadi.

Buyruqlar turli sohalarga (biror idora, boshqarmani, bo'limni tekshirish, ishga qabul qilish, bo'shatish yoki boshqa ishga o'tkazish, mehnat ta'tili berish, xizmat safariga jo'natish va b.) oid bo'lib, har birining o'z ichki tuzilish xususiyatlari bo'ladi.

N a m u n a :

GERB

O'zbekiston Respublikasi Suv va qishloq xo'jaligi vazirligi Toshketn qishloq xo'jaligini elektilash va mexanizatsiyalash instituti

BUYRUQ

1998 yil 20 mart

Toshketn sh. 62-soni

**Davlat tili komissiyasini qayta tuzish haqida
(Buyrqqa asos)**

BUYURAMAN

Matn:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
5. Ushbu buyrug'ning bajarilishini nazorat qilish .... ga topshirilsin.

Institut rektori

(imzo)

F.A. AKNAZAROV

QAROR

Zururiy qismlar:

- a) Respublika gerbi;
- b) Respublika nomi;
- v) hujjat nomi («qaror»);
- g) sana, hujjat raqami, joy nomi;
- d) qarorning assosiy mazmuni;
- e) qarorga asos;
- y) «qaror qiladi»;
- j) qaror matni;
- z) qarorni qabul qilgan boshli?.

N a m u n a :

GERB

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Upravlenie Kabineta Ministrov Respubliki Uzbekistan

QAROR

1996 yil 10 sentyabr № 311

Toshkent sh.

«O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida»gi qonunni amalga oshirish Davlat dasturiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida. (QARORga asos)

QAROR QILINDI:

Matn:

- 1.
- 2.
- 3.
4. Mazkur qarorning bajarilishini nazorat qilish ... ga yuklatilsin.

Vazirlar Mahkamasininng Raisi

I. KARIMOV

NIZOM

Zaururiq qismlar:

- a) «Tasdiqlayman», idora rahbarining imzosi, ismi, familiyasi, sana (sahifaning burchagida);
- b) Nizomning asosiy mazmuni;
- v) «Nizom»;
- g) Nizom qabul qilinishiga asos;
- d) Matn.

N a m u n a :

«Tasdiqlayman»
O'zbekiston Milliy
Universiteti retori
akademik T.DOLIMOV

(imzo, sana)

**O'zbekiston Milliy Universiteti qoshidagi
«Davlat tili to'g'risida»gi qonunning bajarilishini
nazorat qilish va yangi o'zbek alifbosini
joriy etish komissiyasi to'g'risida**

NIZOM

(Nizomga asos)

Nizom matni

REJA

Zaruriy qismlar:

- a) «Tasdiqlayman», Idora rahbarining imzosi, ismi, familiyasi, sana (sahifaning ʻng burchagida);
- b) Rejaning qaysi sohaga va qanday muddatga taalluqliligi;

v) Reja shakli: raahm, ishning mazmuni, bajaruvchi, muddat.
Bajarilishi to'g'risida belgi;

g) Rejani tuzuvchining vazifasi, ismi, familiyasi, sana.

N a m u n a :

«Tasdiqlayman»
(idoraning nomi, rahbarning ismi,
familiyasi, imzosi, sana)

**O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar vazirligi
Akademiyasi huquqshunoslik atamaları
komissiyasining 1998-2000 yillarga mo'ljallangan tadbir**

REJASI

Matn			
№ Tadbirlar	Bajaruvch	Mudda	Bajarilishi
Atamashunoslikning nazariy va amaliy masalalari haqida	Komissiya a'zolari	Doimo	

Komissiya raisi:

(imzo)

M. FAYZIEV

BAYONNOMA

Zaruriy qismlar:

a) idora nomi;

b) qaror qabul qiluvchi tashkilotning (komissiya, kafedra, bo'limi, majlis) nomi;

v) qaror raqami;

g) sana, joy nomi;

e) «Qatnashdilar» (qatnashuvchilar ro'yxati); yo) ko'riladigan masalalar va ma'ruzachilar (1-,2-,3-masalalar bo'yicha);

- j) 1-(2-, 3-...) masala-bo'yicha axborot beruvchi.
- z) «... masala bo'yicha muzokaraga chiqdilar»;
- i) «qaror qilindi» (1-, 2-, 3-...);
- k) majlis raisi, kotibi (imzosi, ismi va familiyasi).

N a m u n a :

O'zbekiston Fanlar akademiyasi
Tilshunoslik instituti hozirgi o'zbek tili bo'limining

1- BAY'NNOMASI

Qatnashadailar: (qatnashganlar ro'yxati)

Kun tartibi:

1. «O'zbek tilining ko'p jildli izohli lug'ati» tuzilishining bori-shim haqida (Ma'ruzachi: E. Begmatov).

2. Nomzodlik dissertatsiyasi muhokamasi (A. Karimov, bo'lim a'zolari) 1-masala bo'yicha axborot berdi: E. Begmatov (uning so'zi)
Muzokaraga chiqdilar: (ismi, familiyasi, uning so'zi, taklifi)

Qaror qilindi:

- 1) «Izohli lug'at»ning avval so'zligini tayyorlash ma'qullansin;
- 2) «So'zlik»ni tayyorlashga institutning butun bo'limlari jalb etilsin; (2-masalani ko'rish ham shu tartibda)

<i>Majlis raisi:</i>	<i>(imzo)</i>	<i>E. BEGMATOV</i>
<i>Kotiba:</i>	<i>(imzo)</i>	<i>I. IMOMOVA</i>

GUVOHNOMA

Zaruriy qismlar:

a) hujjatning muqovasida: Respublika gerbi va idora nomi (ba'zi hujjatlarda yolg'iz «Guvohnoma» deb yoziladi);

b) Ichki qismi, 1-bet: Respublika gerbi, chekkaisga muhr qshyilgan foto-surat. Hujjatning qaysi muddatgacha berilishi;

- v) ichki qism, 2-bet: idora nomi;
- g) hujjat raqami;
- d) «Guvohnoma»;
- e) kimga berilgan (ismi familyasi, lavozimi); yo) rahbarning imzosi, ismi, familyasi;
- j) hujjat berilgan sana.

N a m u n a :

Hujjat muqovasi

- a) O'zbekiston Respublikasi gerbi;
- b) O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi;
- v) Guvohnoma;

Ichki qism. 1-betda;

- a) O'zbekiston Respublikasi gerbi;
- b) hujjatning shartli belgisi;
- v) muhrlangan foto;
- g) «2002 yil 30 dekabrgacha haqiqiy hisoblanadi».

Ichki qism.2-bet;

- a) O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi;
- b) shartli belgi;
- v) «Xizmat guvohnomasi»;
- g) «Akbarov Salim, professor lavozimda xizmat qiladi»;
- d) boshliq (imzo);
- e) berilgan vaqt: 1998 yil 18 noyabr; yo) muddai.

QONUN

Zaruriy qismlar:

- a) Qonunning nomi;
- b) QAROR qabul qiluvchi tashkilot;
- v) «Tasdiqlansin». Rahbarning imzosi, lavozimi, ismi, familiyasi;
- g) QAROR qabul qilingan joy, sana, raqam;

d) matn: bo'limlar, boblar, moddalar.

QARORning so'ngida:

a) mazkur qonunni amalga kiritish tartibi haqida qonun qabul qilgan kengashning xulosasi;

b) matn;

v) rahbarning lavozimi, imzosi, ismi, familyasi;

g) qonun qabul qilingan joy, sana, raqam.

N a m u n a :

DAVLAT TILI HAQIDA

(yangi tahrirda)

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi QAROR qiladi:

O'zbekiston Respublikasining 1989 yil 21 oktyabda qabul qilgan «O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida»gi qonuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilib, uning yangi ta'riqi tasdiqlansin.

O'zbekiston Respublikasining

Prezidenti

I. KARIMOV

Toshkent shahri 1995 yil

21 dekabr (*Qonun matni*)

**«O'zbekiston Respublikasining
davlat tili haqida»gi Qonuniining yangi tahririni amalga
kiritish tartibi to'g'risida**

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi QAROR qiladi:

(Matn. Qonunning ijro etilishi ustidan nazoratni ta'minlovchi tashkilot nomi)

O'zbekiston Respublikasi

Oliy Majlisining Raisi

E. XALILOV

Toshkent shahri, (1995 yil 21 dekabr)

ARIZA

Zaruriy qismlar:

- a) qaerga va kimga;
- b) kimdan, turar joyi, lavozimi;
- v) ariza;
- g) ariza manti;
- d) ilova (agar qo'shimcha ma'lumot bo'lsa);
- e) sana;
- t) imzo;
- j) ismi, familyasi.

N a m u n a :

Toshkent Davlat Sharhshunoslik instituti
Retori O'zR FA haqiqiy a'zosi
prof. N. IBROHIMOVga

Toshkent shahri Beruniy ko'chasi,
6-uy, 25-xonada yashovchi
S. R. Xolmuhammedovdan

ARIZA

Men Toshkent Davlat Sharhshunoslik instituti turkiyot kafedrasiga laborant qilib olishingizni so'rayman.

1999 yil 18 mart

(imzo)

S. R. Xolmuhammedov

ISHONCHNOMA

Zaruriy qismlar:

- a) hujjatning nomi (ishonchnoma);
- b) ishonch bildiruvchining adresi, to'liq nomi;
- v) ishon bildirilgan shaxsning to'liq nomi;

- g) ishonchnomaning matni;
- d) murojaat qilgan tashkilotning nomi;
- e) ishonch bildiruvchining imzosi, ismi, familiyasi; sana;
- j) ishonch bildiruvchining imzosi, ismi, familiyasi;
- z) sana;
- i) ishonch bildiruvch shaxsning imzosini tasdiqlovchining imzosi, ismi, familiyasi;
- t) muhir va sana;
- s) ishonchnomaning amal qilish muddati.

N a m u n a :

ISHONCHNOMA

Men, Toshkent shahri Shayhontoxur tumani Bobur ko'chasi 15- uyda yashovchi Odilov Karim bo'lim xodimi Mustafоеv Salimga Toshkent Davlat Sharhshunoslik instituti kassasidan 1999 yil dekabr oyi uchun maoshimni olishga ishonch bildiraman.

Iшонchnoma 2000 yil 15 yanvargacha amal qiladi.

1999 yil 25 noyabr

(imzo)

K. ODILOV

Karim Odilovning
imzosini tasdiqlayman

Kadrlar bo'limining
Bloshlig'i

(imzo)

S. SHARIFOV

(muhir)

1999 yil 26 noyabr

Hujjatlarning shakli

Hujjatlarning shakli ikki xil bo'ladi:

- 1) qolipli yoki namunali;
- 2) Ijodiy.

1. Qolipli yoki namaunali hujjatlar rasmiy tasdiqlangan tayyor shakllar (formalar) da berilgan so'roq yoki bandlarga javobla berish orqali tuziladi. Bunday hujjatlarga-buyrq, farmoyish, mehnat daftar-chasi, shaxsiy varaqa (anketa), kasallik varaqasi (bulleten), guvohnoma, hisob-kitob va moliyaviy hujjatlar, shtat (xodimlar) jadvali, so'roq bayonnomasi, bitim, shartnoma, konvert, xizmat xatlari, safar guvohnomasi, ma'lumotnoma va b. kiradi. Bu xil hujjatlar Tasdiqlangan yagona nusxalarda tuzilib, ko'rsatilgan so'roq va bandlarga javob yoziladi. Bir xil hujjatlar ifodalangan maqsadga ko'ra turlicha shaklda, qolipda bo'lishi mumkin (masalan, buyruqlar, ishonchnomalar va b.)

2. Ijodiy hujjatlar bo'yicha tasdiqlangan birolr tayyor forma (shakl, hujjat namunnasi), qolipi berilmaydi, shaxs bunday hujjatni o'zi tuzadi. Bunday hujjatlarga tarjimai hol, ariza, tavsifnoma, tavsifnoma, tilxat, tushuntirish xati, yo'riqnoma va b.kiradi.

Bu xil hujjatlarning matni erkir bo'ladi. Shunga qaramay bu xil ijodiy yozma ishlar hujjat tusini olishi uchun belgilangan qolipi (trafaret, ma'lum andozali) so'z, so'z birikmalari va gaplar qo'llanishi va belgilangan ani? bir tartib bilan tuzilishi shart («hujjatlarning tili va uslubi» bobiga qarang). Shunisi muhimki, hujjatlar qanchalik qolipi (namunali) bo'lsa, ularning tuzilishi shunchalik tezlashadi va ko'zlangan maqsad shunchalik to'liq amalga oshadi. Shuning uchun ham hujjatshuenoslikda qolipli (namunali) hujjat shakllarini tuzishga ko'ra ko'proq harakat qilinadi.

Hujjatlarning tili va uslubi

I. Hujjatlarning turlari va ularda ma'lum bir qoliqli so'z va iboralarini qo'llash, maqsad va fikrni ma'lum bir qat'iy tartibda berish qonun-qoidalari qadimdan ma'lum. Bizgacha etib kelgan turkiy tilda yozilgan toshbitiklarga, teri, yog'och, sopol va pergamentlarga yozilgan hujjatlar (VI-VII asrdan boshlab) ana shu talablar asosida yozilgan. Hujjatlarning qaysi tilda tuzilishi xalqning ijtimoiy tarkibiga, ijtimoiy-siyosiy ahvoliga qarab belgilangan.

X-XIII asrga oid bitiklar asosiy xalq ommasi turkiy bo'lgan uchun hujjatlar turkiy tilda yozilgan. Albatta, Movaraunnahrda arablar hukmronligi davrida (VIII-IX asrlar boshlanishi) ayrim hujjatlar arab tilida ham bitilgan. IX-X asrlarda (somonilar hukmronligi davrida) hujjatlar forsiy tilda ham tuzilgan. Qoraxoniylar va Saljuqiylar hukmronligidagi X-XII asrlarda hokimiyat turkiy qabilalar bo'lgani uchun, hujjatlar asosan turk tilida tuzilgan. Mo'g'illar hukmronligida (XII-XIV asr boshlarida) ayrim rasmiy hujjatlar (yorliqlar) mshqil tilida ham tuzilgan. Amir Temur davlati (XIV-XVI asr boshlari) va Shayboniyxonlar hukmronligi davrida (XVI-XVIII asr o'rtalari) hujjatlar asosan turkiy (o'zbek) tilida va qimsan fors tilida yozildi. O'zbek xonliklari davrida (XVIII asr oxiri XIX asr ikkinchi yarim) Qo'qon va Xorazm xonliklarida hujjatlar O'zbek tilida, Buxoro xonligida (fors) tilida va qisman O'zbek tilida tuzildi. Rus istilosi davrida hujjatlar asosan o'zbekcha va tojikcha bo'lsa ham, hukmron idoralarda rus tilida tuzila boshlandi. Sovet davrga kelib, hujjatlar rus tilida tuzildi, faqat O'zbekition mustaqil bo'lgach, hujjatlar O'zbek va boshqa tillarda tuzila boshlandi va bu haqda maxsus qonun ham qabul qilindi. Hujjatlar turlicha bo'lib, har birida o'ziga xos qoliqli (trafaret) so'zlar, so'z birikmalari, gaplar qo'llanadi. Shu bilan birga hamma hujjatlar uchun umumiy bo'lgan til xususiyati va uslubi (belgilangan qoliqli, bir andozali) ham bo'ladi. Hujjatlarning leksik xususiyati. Mustaqillik tufayli hujjatlarda qo'llanadaiagan «eskirib qol-

gan», «arabiy-forsiy (tojikcha)» atamalar tiklandi: munshaot yoki ish yuritish, dalolatnoma (akt), yo'rihnoma (instruksiya), qo'llanma (rukovodstvo), ma'lumotnoma (spravka), bildirgi (roport), tarjimi hol (avto-biografiya), tavsifnoma (xarakteristika), tavsiyanoma (rekomendatsiya), bayonnoma (protokol) va boshqalar.

2. Hujjatlarda ma'lum bir trafaret, qolipli, bir shaklda qo'llanadigan so'zlar bo'ldai: buyuraman (buyruqda), kun tartibi, qatnashdilar, eshitildi, so'zga chiqdi, Qaror qilindi (bayonnomada), tasdiqlay-man, ma'qullansin (ma'lum hujjatlarga munosabat belgisi) va b.

3. Hujjat matnlarida tantanavor, bachkana, laqal, sheva so'zlari hamda badiiy tasviriy so'zlar (ko'chma ma'noli istiora, majoziy o'xshatish va boshqalar) qo'llanilmaydi.

Hujjatlarning morfologik xususiyati

Odatda, kichraytirish-erkalatish affikslari, sub'ektiv baho shakllari qo'llanilmaydi. Ish oti shakllari (uning ish affikslari, bajarilishi) ko'proq qo'llaniladi.

Buyruq fe'lining aniqlik nisbati kamroq, majhul nisbati shakli ko'proq ishlatiladi («Ko'paytirilsin», «Amlaga oshirilsin»).

Fe'ning shaxs kamroq, III shaxs, qozirgi-kelasi va o'tgan zamon shakllarining qo'llanishi ko'proq uchraydi («So'raydi», «Eshitildi», «Iltimos qilamiz»). Odatda, sonlar raqam bilan, ishonchnoma. Tilxat kabi hujjatlarda son bilan birga uning yozma ifodasi ham ko'rsatiladi. Hujjatlarning sintaktik xususiyati. «hujjat qozirgi adabiy til normalari asosida, xolis, ixcham jumlar bilan tuzilishi shart» (qonun, 7-modda).

Hujjatlarda yagona qolipli so'z birikmalari qo'llaniladi: «Men, Abdullaev Salim (tarjimi hol va tilxat), «Muhtaram Salimov Odilbek» (Taklifnoma), «Biz, quyida qo'l qo'yib, dalolatnoma tuzuvchilar» (Dalolatnoma) va boshqalar.

Hujjatlarda so'roq va undov gaplar, murakkab qo'shma gaplar qo'llanilmaydi. Odatda, ma'lum voqea va qodisalami, maqsadni xolis va ixcham ifodalovchi darak gaplar ishlatiladi. Har bir yangi fikr abzatsdan yoziladi yoki raqamlar bilan ko'rsatiladi.

Hujjat sarlavhalariga nuqta va boshqa tinish belgilari qo'yiladi.

(Kuchirma: Abdurahmanov G'. Mamajonov C. larning O'zbek tili va adabiyoti kitobidan olindi. 164-182 – betlar. T.: «O'zbekiston» 2002 yil).

Mustaqil ish mavzulari

1. Notiqlik san'atining qadimiy manbai va ildizlari.
2. Qadimgi Yunon va Rimdagi notiqlik manbalari.
3. Mavlono Riyoziy - ajoyib so'z san'atkori.
4. Xusayn Voiz Koshifiy - nutq odobi qoidalari haqida.
5. Notiqlik san'ati va siyosat.
6. Prezident I.A.Karimovning notiqlik mahorati.
7. Notiqlik va nutq madaniyatining bir-biridan farqli tomonlari
8. Muomala madaniyati.
9. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda notiqlikka e'tibor.
10. Qur'oni karim notiqlikning muhim asosi.
11. Hadisi shariflar notiq uchun asosiy manba.
12. "Hidoyat" jurnali saqifalarida notiqlik maqorati haqida.
13. Folklor materiallari notiq uchun manba sifatida.
14. Xalq qo'shiqlari - nutq bezagi sifatida.
15. O'zbek xalq maqollari - nutq uchun ozuqa sifatida.
16. Xalq dostonlarda milliy tilimiz jamoli.
17. O'zbek xalq ertaklari tilining milliy sofligi va ularda nutq odobi.
18. Maqmur Qoshhariy "Devonu luqatit turk" asarida notiqlik haqida.
19. Aristotel notiqlik haqida.
20. Demosfen notiq va notiqlik haqida.
21. Tsiseron notiq va notiqlik haqida.
22. Lisiy va notiqlik.
23. Gay Yuliy Sezor va notiqlik.
24. Abu Rayxon Beruniy notiqlikning asosiy ildizlari haqida.
25. Abu Nosir Farobiy notiqlikka o'rgatuvchi ilm haqida.
26. Abu Abdulloh al Xorazimiy notiqlikning ba'zi masalalari xususida.
27. Kaykovusning "Qobusnoma" asarida - nutq odobi masalalari.
28. Yusuf Xos Xojib so'zning fazilatlar haqida.
29. Aqmad Yugnakiy nutqning mazmundorligi haqida.
30. Amir Xisrav Deqlaviy nutqning ta'sirchanligi haqida.

31. Abu Hamid G'azzoliyning "Mukoshafat-ul qulub (qalblar kashfiyoti)" asari haqida .

32. Alisher Navoiyning "qayrat ul-abror" dostonida so'zning qadr qimmatini haqida.

33. Alisher Navoiyning qit'alari nutq odobi xususida.

34. Alisher Navoiy ruboiylarida so'zga mas'uliyat qoyalari.

35. Alisher Navoiyning "Maqbul ul-qulub" asarida sharqona muomala qoyalari.

36. Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida notiqdarga berilgan baqo.

37. Zaqiriddin Muxammad Bobur she'rlarida so'z va nutqning fazilatlarini.

38. Zaqiriddin Muhammad Bobur badiiy va ravon yozish haqida.

39. "Boburnoma" tilining badiiy ravonligi.

40. Xoja Aqmad Yassaviy nutq odobi haqida.

41. So'fi Olloyor nazmida notiqlikka da'vat.

42. O'zbek jadid ijodkorlari milliy nutq haqida.

43. Maxtumquli ijodida so'zga e'tibor.

44. So'zda sehr, she'rda - hikmat bor.

45. So'z so'zlovchining - yuzi.

46. So'z - gavhar.

47. Suv onasi - buloq, so'z onasi - quloq.

48. "Insonni so'z ayladi judo qayvondin".

49. "So'z boshi - salom".

50. Alisher Navoiy - "So'z sohibqironi".

51. Inson - tirik sayyora.

52. Inson - ochilmagan qo'riq.

53. So'z - doriga o'xshaydi.

54. Har bir inson - bir Vatan (A. Oripov).

55. Qo'rqib hurmat qilgandan, hurmat qilib qo'rqan yaxshi.

56. To'g'ri so'z tuqqaningga yoqmas.

57. Nega chiroyli bo'lishga harakat qilib chiroyli kiyinishni istaymiz.

58. Nega har kuni ko'zguga tez-tez qaraymiz.

59. Nega boy va mansabdor bo'lishni istaymiz.
60. Nega maqto'vni yoqtiramiz.
61. Nega kambag'al odamlarga past nazar bilan qaraymiz. Boy va mansabdor shaxslarga hurmat ko'rsatamiz.
62. "Inson tubsiz. Unga qaragan odamning boshi aylanib ketadi". (G.Byuxner.)
63. Inson shirin so'z - gadosi.
64. Yaxshilik qilish va yaxshi so'z xislati.
65. So'z bilan bo'lup bu olam paydo
So'z bila bo'lup bu odam paydo. (M.Soliq.)
66. So'z, tushuncha va ma'no.
67. Ovozda sehr bo'ladi.
68. Olloq tilni tishlar va lablar ortida yaratdi. Nima uchun?
69. Xalq, xulq, nutq nima?
70. Hayot - sahna, inson – aktyor.
71. Bozor iqtisodi sharoitida notiqlikning o'rni.
72. Insonlarga yoqishning besh qoidasi.
73. Insonlar e'tiboriga erishishning o'n ikki qoidasi.
74. Insonlarni xafa qilmasdan ularga ta'sir ko'rsatishning to'qqiz qoidasi.
75. Oilani yanada baxtliroq qilishning o'n qoidasi.
76. Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanida badiiy nutq go'zalligi.
77. Abdulla Qodiriyning "Meqrobdan chayon" romanida badiiy nutq nafasati.
78. Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida badiiy nutqning o'ziga xosligi.
79. Abdulla Qaqqorning "Nutq" hikoyasida nutqqa bo'lgan munosabat.
80. Abdulla Qaqqor hikoyalarida badiiy nutq ixchamligi.
81. Abdulla Oripov she'rlarida badiiy nutq quymaligi.
82. Abdulla Oripovning notiqlik mahorati.
83. Erkin Voqidov notiqlik haqida.
84. O'tkir Hoshimovning notiqlik mahorati.

85. Televideniya va notiqlik .
86. Radio eshittirishlarida notiqlik.
87. Matn asosida nutq so'zlashning ijobiy va salbiy tomonlari.
88. Yozma va oqzaki nutqning o'ziga xos xususiyatlari.
89. Nutq tayyorlashda nimalarga e'tibor berish zarur (muayyan mavzu yuzasidan biror amaliy namuna).
90. Ijtimoiy - siyosiy nutq va uning asosiy mezonlari.
91. Akademik nutq mas'uliyati.
92. Ijtimoiy- maishiy nutqning o'ziga xos tomonlari.
93. Diniy va'zxonlik va uning ta'sirchanligi.
94. Ma'ruza tezisleri, kengaytirilgan tezislar va matnni tayyorlash bosqichlari.
95. O'zbekistonda notiqlik san'ati (tarix, istiqloq, istiqbol).
96. Madaniy nutq tarbiyasi.
97. Ommabop nutq qonuniyatlari.
98. Muallimning insoniylik va notiqlik fazilatleri.
99. Auditoriya notiqligida she'riy parchalardan o'rinli foydalani-shning ahamiyati.
100. Auditoriya diqqatini jalb etish usullari.
101. Ortiqcha kirish so'zlarsiz nutq so'zlash yo'llari.
102. Zamonaviy notiqlik san'atini egallash yo'llari.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. Toshkent, O`zbekiston, 1992.
2. O`zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi (Yangi tahrirdagi) Qonuni. Toshkent, O`zbekiston, 1995.
3. Karimov I.A. Istiqlol va ma`naviyat, Toshkent, O`zbekiston, 1994.
4. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. Toshkent, O`zbekiston, 1998.
5. Aristotel. Ritorika. M., 1978.
6. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. III tom. Toshkent, "Fan", 1982.
7. Abu Homid G`azzoliy. Mukoshafat ul-qulub. Toshkent, Yangi asr avlodi, 2004.
8. Amir Temur Ko`rog`on. Temur tuzuklari. Toshkent, 1991.
9. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug`atayn. Toshkent, "Fan", 1982.
10. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toshkent, Fan, 1982.
11. Alisher Navoiy. Nazm ul-javohir. Toshkent, Fan, 1982.
12. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois" Toshkent, Fan, 1982.
13. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. Toshkent, O`qituvchi, 1969.
14. Ahmedov A. Notiqlik san`ati. Toshkent, O`zbekiston, 1967.
15. Begmatov E. Adabiy talaffuz normalari. Toshkent, O`zbekiston, 1982.
16. Bobur. Boburnoma. Toshkent, "Fan", 1960.
17. Annushkin V.A. Pervaya russkaya ritorika. M., 1999.
18. Volkov A.A. Kurs russkoy ritoriki. M., 2001.
19. Vvedenskaya L.A., Pavlova L.G. Kultura i iskusstvo rechi. Sovremennaya ritorika. 2-e izdanie. Rostov na-Donu, Fenks, 1998.
20. Jumaniyozov R., Salimov S. G`oyaviy tarbiyada notiqlik san`ati. Toshkent, 2002.

21. Jumaxo`ja N.A. Istiqlol va ona tilimiz. Toshkent, Sharq, 1998.
22. Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, "Meros" 1992.
23. Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, O`qituvchi, 2006.
24. Karnegi D. Kak vo`rabato`vat uverennost v sebe i vliyat na lyudey, vo`stupaya publichno. Toshkent, Sharq, 1992.
25. Kuznetsov I.N. Sovremennaya ritorika. M., 2003.
26. Mallaev N. O`zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, O`qituvchi, 1966.
27. Mahmudov N. Ma`rifat manzillari. Toshkent, Ma`naviyat, 1999.
28. Mo`min Siddig`. So`zlashish san`ati. Farg`ona, 1997.
29. Ortig`ov A. Nutq madaniyati va notiqlik san`ati, Toshkent, 2002.
30. Rustamov A. So`z xususida so`z. Toshkent, Fan, 1987.
31. Qudratov T. Nutq madaniyati. Toshkent, O`qituvchi, 1993.
32. Qo`ng`irov R., Begmatov E., Tojiev Yo. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent, O`qituvchi, 1992.
33. Jin va shaytondan saqlanish yo`llari. Toshkent, Movaraunahr, 2006.
34. Aminov. A va boshqalar. Ish yuritish, amaliy qo`llanma. «O`zbekiston milliy entsiklopediyasi». T. 2000.
35. Mahmudov N, Madvaliev A, Aminov A. O`zbek tilida ish yuritish (Munshaot). O`zbek sovet entsiklopediyasi. 1990.
36. Ish qog`ozlari qanday yoziladi. Tuzuvchilar: Imomova T. Z, Tuxvatulina L. A. «O`zbekiston», T., 1992.
37. Muhiddinova X.S, Abdullaev N.A. Rasmiy uslubning diplomatik yozishmalar turi. Respublika ta`lim markazi, Toshketn, 1997.
38. Rizaev S. Ish qog`ozlarning ayrim namunalari, T., «Mehnat», 1990.
39. Tsitsieron. Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2007.
40. Aflotun. (Qonunlar). Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2002.
41. Oratorskoe iskustvo – www.orator.ru.
www.silasloraru.ru. www.besonus.narod.ru.

MUNDARIJA

Kirish.....	5
“Notiqlik san`ati”ning predmeti, maqsad va vazifalari.....	9
“Notiqlik san`ati”ning boshqa fanlar bilan aloqasi va “Nutq madaniyati”dan farqi.....	12
Qadimgi Yunon va Rim notiqligi tarixi.....	17
Lisiy (taxminan 459-380).....	20
Aristotel (384-322).....	25
Demosfen (384-323).....	27
Sitseron(103-43).....	30
Sharq va Markaziy Osiyoda notiqlik tarixi.....	35
Abu Homid G`azzoliy.....	46
Kaykovus va uning “Qobusnoma” asari.....	51
Alisher Navoiy notiqlik haqida.....	57
Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy nutq mahorati.....	64
Irshod va Qozi O`shiy haqida.....	71
Xoja Muayyad Mahnagiy.....	73
Mavlono Riyoziy.....	74
Husayn Voiz Koshifiy.....	75
Notiq va tinglovchilar muloqotining shartlari.....	78
Ommabop nutq mas`uliyati.....	79
Notiqlik san`ati turlari va shakllari.....	81
Nutqqa tayyorlanish va nutq ustida ishlash.....	83
Muallimning insoniylik fazilati va notiqlik mahorati.....	85
Muomala madaniyati.....	89
So`z haqida so`z.....	101
Notiq uchun 41 qoida.....	103
Ma`ruzaga qiziqishni oshirish yo`llari.....	108
Notiq muvaffaqiyatining oltita sharti.....	111
Foydali maslahatlar.....	114
Xulosa.....	132
O`zbek tilida ish yuritish hujjatlari haqida.....	148
Mustaqil ish mavzulari.....	151
Foydalanilgan adabiyotlar.....	154

Norqul Bekmirzaiev

**NUTQ MADANYATI
VA
NOTIQLIK ASOSLARI**

(O`quv qo`llanma)

**Muharrir: S.Egamberdiev.
Texnik muharrir: SH.Rahimov.
Sahifalovchi: J.Murodov.**

**Nashriyot raqami: M-365 Bosishga ruxsat etildi: 20.07.07.
Qog`oz bichimi: 84x108 1/32 Bosmaxonaga topshirildi: 25.08.07.
Ofset bosma. Nashriyot hisob tabog`i: 9.0. 22- Buyurtma 1000 nusxada.**

Bahosi kelishilgan narhda

**O`zR FA «Fan» nashriyoti: 100047, Toshkent, akad.
Ya. G`ulomov ko`chasi, 70.**

**Dizayn va original maket «Al-FABA SERVIS» MChJ da tayyorlandi.
Toshkent shahar, Xalqlar do`stligi ko`chasi, 23a uy.**